

Hunlarning Omumiy Tarixi

Aptori: Lin Gen
Terjime qilguchi: Tursunjan Hézim Yawuz
(Orkhun.com'din élini. Torgha yollighuchi: Ghunche)

*e-Kitap Teyyarlighuchi: I. N. Aptap
2008, Bahar*

Hunlarning Omumiy Tarixi

(Bu kitap *Xelq Neshiryatining* 1986- yili 8-ay 1- neshiri, 1- basmisigha asasen terjime we neshir qilindi)

Aptori: Lin Gen

Terjime qilghuchi: Tursunjan Hézim Yawuz

Terjimandin

Hunlar élimizning shimalida yashighan qedimqi köchmen charwichi milletlarning biri bolup, ular shimaldiki köchmen charwichi milletler tarixida tunji bolup öz hakimiyitini qurup chiqqan. Hunlar hakimiyiti qurulghandin keyin, élimiz ottura tüzlenglikide qurulghan xanliqlar bilen xilmu-xil munasiwetlerde bolup, élimiz tarixigha chongqur tesir körsetken. Ularning bu xil tesiri meyli ular kücheygende bolsun yaki ajizlighanda bolsun, zadila suslap qalmighan, hetta Hun hakimiyiti parchilinip, Hunlarning asasiq qisimi gherbke köchüp kétip, az bir qisimi ottura tüzlenglik rayunigha köchüp kélip, Xenzular bilen arilash olturaqlashqandin keyinmu ular ottura tüzlenglikning siyasi, ijtimaiy weziyitige nahayiti zor tesirlerni körsetken. Shunga, élimizning qedimqi zamandiki omumiy tarixi bolghan «Yigirme Töt Tarix»ta Hunlar toghrisida mexsus tezkire, we sheksler heqqide mexsus terjimhallar yézighan.

Hunlar élimizning tarixighila tesir körsitip qalmastin, dunya tarixighimu zor tesir körsetken. Ularning asasiq qisimi gherpke köchkendin keyin, miladiye 4- esrdin bashlap Yawropaghimu zor tesir körsitip, Yawropa tarixida milletlarning bir qétimliq chong köchüshini keltürüp chiqarghan. Shunga, Yawropa tarixchilirimu özlirining eserliride Hunlarga munasip orun bergén. Yawropa Hunshunasliqining mexsus bir ilim bolup shekillinip Gérmaniye, Hun'giriye, Rosiye qatarliq ellerde bu heqtiki tetqiqatlar chongqur élip bérilghan.

Qolingizdiki «Hunlarning Omumiy Tarixi» digen bu eser, élimizdiki meshhur shimal milletliri tetqiqatchisi, Türkshunas alim Li Genning «Türk Tarixi», «Qedimqi Uyghurlar Tarixi» (bu ikki eserning Uyghurche terjimisi Shinjang xelq neshriyati teripidin neshir qilin'ghan) qatarliq eserliri qataridiki yirik eserlirining biri. Aptor yene Hun, Türk, Uyghur tarixi heqqide «Hun Tarixiy Yilnamisi», «Hun Tarixigha Ait Matériyalla», «Türk we Uyghur Tarixigha Ait Matériyalar» qatarliq eserlerni yazghan we tüzgen bolup, élimizning shimal milletliri tetqiqatigha körinerlik töhpe qoshqan.

Chet'ellerde Hun tarixigha ait eserler xéli köp

yézilghan, Hunlarning tarixi xéli chongqur tetqiq qilin'ghan bolsimu, lékin élimizde bu heqtiki tetqiqat bir qeder keyin bashlan'ghan hem keng dairide tetqiqat élip bérilmighan. Shunga, bu heqte yézilghan mexsus eser yoq déyerlik. Bu heqtiki Uyghurche tetqiqat maqaliliri we mexsus eserler téximu bek yoqning ornida. Shunga, mezkür eser Hun tarixini bir qeder sistémiliq, chongqur we etirapliq yorutup béreleydu. Hun tarixigha qiziqquchilarni we Hun tarixini ögen'güchilerni paydiliq matériyallar bilen teminliyeleydu. Ularning deslepki éhtiyajini qanduralaydu, dep qarap terjime qilindi.

Eserni terjime qilish jeryanida esli eserge sadiq bolush we toghra terjime qilish közde tutulup, töwendiki noqtalargha diqqet qilindi.

1. Eserdiki bezi terjime qilish hajetsiz dep qaralghan jaylar qisqartiwétildi.

2. Esli eserge sadiq bolush we atalghularning terjimisini toghra élish üçün, yoldash Dawut Sayim qatarliqlar tüzgen «Xenzuche – Uyghurche tarixiy atalghular lughiti»diki isim-atalghular asas qilindi.

3. Yuqurqi lughette uchrinmaydighan atalghular, jümlidin adem isimliri, yer-jay, emel-mensep namliiri Shinjang Uniwersitétini ottura asiya tetqiqat ornin neshirge teyyarlighan «Yigirme Töt Tarixitiki Ottura Asiyagha Ait Matériyallar Toplimi», «Tarixiy Xatirler», «Xenname», «Keyinki Xenname», «Jinname» qatarliq toplamlardiki atalghular boyiche élini.

4. Yuqurqi eserlerdimu uchrinmaydighan qismen atalghular esli qedimqi Xenzu tili teleppuzi boyiche qoyup qoyuldi.

Eserdiki bezi mezmunlarni we isim-atalghularni selishturup békitishke we toghrilashqa mezkür eserning mes'ul muherriri Exmet Mömin Tarimi zörür hem qimmatlik yardemlerni berdi, bu munasiwet bilen uninggha alahide minnetdarliqimni bildürimen.

Qelimim ajiz, sewiyem chekilik bolghanliqtin, eserning terjimisinde bezibir noqsanlarning bolushi teb'iy. Shunga xatarliqlargha yol qoyghan bolsam, tarix tetqiqati we oqutushi bilen shughulliniwatqan xadimlarning semimiy tenqid-teklip bérishini ümid qilimen.

2003- yili, Aprél

Kirish söz

Hunlar élimiz tarixidiki qedimqi köchmen charwichi milletlerdin biri. Ular miladiyidin burunqi 3-esr (urushqaq beglikler dewri)de bash kötürgendin tartip, miladiye 1-esrde zawalliqqa yüzlen'ginigiche bolghan ariliqta chong chöllükning jenup we shimalida texminen 300 yildin artuq dewr sürgen. Miladiye 3- esrdin miladiye 5-esrgiche yene ottura tüzlenglikide texminen 200 yil paaliyet qilip, Junggo we dunya tarixigha ghayet zor tesir körsetken.

Hunlar bash kötürüp chiqishtin burun Hun chöllükning jenup-shimalida ilgiri-kéyin bolup guyfang, shiyenshün we rung, di dep atildighan milletler bash kötürüp chiqqan idi.

Hunlar yuquriqu milletlerning uzun muddetlik bölünüshi, birlishishi, tarqilishi, küresh qilishi we singishishi arqiliq, miladiyidin burunqi 4- esrde özining “iqtidari”ni peydin-pey achkarilap, miladiyidin burunqi 3- esrning axirlirida bir millet bolup shekillinip, tarix sehnisige qedem qoydi. Hunlar peyda bolghan “böshük” бүгүнкү ichkiy Mungghuldiki Xétaw we Dachingshen (Chughay téghi) etirapida idi.

Hunlar nahayiti burunla uruqdash qebilililer ittpaqi bolup shekillendi. Texminen miladiyidin burunqi 3- esrning aldi-keynide, Hunlarning uruqdashliq jameeside xususiy mülükchilik barliqqa keldi. Hun jem'iyiti quldarliq tüzüm xaraktéride idi. Texminen miladiyidin burunqi 3-esrde Hunlarning uruq aqsöngekliri we warsliq qilish hoquqi peydinpey meydan'gha kélip, miladiyidin burunqi 209- yili, Batur dadisi Tümeni öltürüp, özi tengriqut bolghan waqitta, u bir xil tüzüm bolup, shekillendi. Batur tengriqut derwide Hunlar etirapidiki nurgunlighan qebililerni boysundurup, sherqte hazirqi Lyaw deryasighiche, gherbte Pamirghiche, shimalda Bayqal köligiche, jenupta seddichin sépilighiche bolghan rayonlarni boysundurdi. Xususiy mülük we bayliqlarni qoghdash, qullarni we boysundurulghan rayonlar, milletler, qebililerni basturush üçün, u memilkitimizning shimaliy qisimida aldi bilen chöllükning jenubi, kéyin shimalini merkez qilip ghayet zor quldarliq tüzümidiki hakimiyet qurdi.

Hunlar bilen ottura tüzlenglikning munasiwitini eng burunqi bolghanda miladiyidin burunqi 3-, 4- esrge yaki uningdinmu burunqi waqitqa sürüşke bolidu. Chin shixwang alte beglikni birlikke keltürgen (miladiyidin burunqi 221- yili)din kéyin, Hunlar bilen ottura tüzlenglikning alaqisi burunqigha qarighanda qoyuqlashti. Gherbiy Xen sulalisining deslepki mezgilide, Hun quldarlirining küchi mislisiz zoriyip, Batur tengriqutning (miladiyidin burunqi 203 ~ 174- yillar) rehberligide hazirqi xébiy, senshi, shenshi we xétaw etraplirigha tajawuz qilip, emdila

qurulghan gherbiy xen sulalisige bir tehdit sélipla qalmastin, yene ottura tüzlenglikning féodalliq ijtimaiy igilikige buzghunchiliq sélip, tarixning tereqqiyatigha tosquinluq qildi. Xen sulalisining deslipide, hakimiyet emdila qurulghanliqi, küchi ajiz bolghanliqi, Hun quldarlirining tajawuzchilirigha taqabil turup bolmighanliqi üçün, passip bolghan qudilishish siyositini qollinip, melikilirini Hun tengriqutlirigha yatliq qilishqa hem her yili kimxap-durdun, meshut-sernaq, haraq, gürüch, yémekliklerni bérishke mejbur boldi. Taki Xen wudi textke chiqqan (miladiyidin burunqi 140-yili)din kéyin, andin urush qilghuchilarning teshebbusini qubul qilip, heqqaniy xaraktérdiki mudapielinish urushini qozghap, Hun quldarlirining tajawuzchi küchlirige zerbe bérup chékindürdi.

Miladiyidin burunqi 51- yildiki, Hun hökümlerlar gurohining ichkiy qisimida bölünüş we niza yüz bérup, “besh tengriqut hakimiyet taliship”, Hunlarning ichkiy qisimi qalaymiqanliship, millet halaket girdabigha bérup qaldi. Kéyin meshhur yolashchi Qoghushar tengriqut Jjixushan (miladiyidin burunqi 58~31-yillar textte olturghan) gherbiy xen sulalisining merkiziy hökümitining qollishi we yardiki astida halaket girdabidin qutulup chiqti.

Sherqiy xen sulalisining deslepki mezgilide Hun quldarlirining tajawuzchi küchliri qaytidin bash kötürüp chiqti. Ular bir tereptin yéngidin bash kötürüp chiqqan siyanpi milliti bilen birliship esker chiqirip tajawuzchiliq qildi. Yene bir tereptin ottura tüzlengliktiki bölgünchi küchler bilen til biriktürüp we ularni qollap, ottura tüzlengliktiki bölgünchilik heriketlirige biwaste ariliship, Junggoning bölgünchilik heriketlirige biwaste ariliship, Junggoning birlikke kélishige tosquinluq qildi, féodalliq tüzümige buzghunchiliq qilip, bölgünchilerni kücheytishke urundi.

Miladiye 48- yili Hunlarning jenubidiki sekkiz qebilige bashchiliq qilidighan ek uken batisxan bi (Qoghushar tengriqutning nerwisi) xen sulalisige el bolup, özini Qoghushar tengriqut (besh shiloshyoti tengriqut) dep atap, ottura tüzlenglik merkiziy hökümitining rehberlikini qubul qildi. Shuning bilen Hunlar peydinpey jenup-shimaldin ibaret ikki qisimgha bölünüp ketti.

Shimaliy Hun quldarlirining tajawuzchi küchlirining mewjut bolup turushi we dawamlıq parakende qilishi, Xenzular we ottura tüzlenglik féodalliq jem'iyitining tereqqiy qilishigha bashtin-axir zor tehdit boldi. Miladiye 73- yildin bashlap sherqiy xen sulalisi hökümiti zor qoshun chiqirip hujumgha ötti. Miladiye 89- yili shimaliy Hunning ichki qisimida sinipiy ziddiyet tüpeylidin qalaymiqanchiliq kélip chiqip, ijtimaiy kirizis intayin chongqurlashti. Shuning bilen, xen sulalisi

serkerdiliri we jenubiy Hun tengriquti birlashme qoshunining hujumi astida shimaliy Hun chong chöllükning jenub-shimali we hozirqi Shinjangning sherqiy qisimida arqimu-arqa qattiq meghlup bolup, shimaliy Hun tengriquti miladiye 91- yili bir qisim ademirini bashlap gherpke kéchip ketti. Hun quldarliq hakimiyiti shimalning tarix sehnisidin chékinip chiqti. Chöllükning shimalida qélip qalghan Hunlardin 100 nechche ming tütün ahale siyanpilargha qoshulup ketti.

Miladiye 188- yili jenubiy Hunning ichkiy qiismida qalaymiqanchiliq yüz béríp, Chanchu tengriqut óltürüldi. Chanchuning oghli yüfulu uning ornigha warsliq qildi. Chanchuni óltürgüchler mushubu tuqitug tengriqut qildi. Yüfulu buninggha qayil bolmay, shexsen özi xen sulalisining paytexti loyanggha béríp, merkiziy hökümetning yadrem bérishini telep qildi, bu del xen lingdi ölgen (miladiye 1- yili) hem sériq yaghliqlar qozghilingi partlap her qaysi jaylardiki féodal bölünmichi küchler pursettin paydilinip bash kötirip, ottura tüzlenglik weziyiti qalaymiqanliship xen sulalisi merkizi hökümetining parchilinishi tézleshken waqit idi. Bu ilgirilesh we chékinishtin ibaret ikki yol aldida yüfulu qowmini bashlap waqitliq halda xédong aymiqining pingyang nahiyiside (hozirqi shenshining linfén shehiri) boz yer échishqa mejbur boldi.

Yüfulu miladiye 195- yili öldi. Uning inisi xuchuchan uning ornigha warisliq qilip tengriqut bolup, awalqidekla pingyang nahiyiside olturaqliship, miladiye 202- yili sawsawgha el boldi.

Hun milliti miladiydin burunqi 3- esrde (yéghiliq dewri) chong chöllükning jenub we shimalida bash kötürgen waqitta, maddi medenyet jehette tömür qorallar dewrige qedem qoyushqa bashlighan. Iqtisadiy turmushi charwichiliqni esas qilghan bolup, owchiliq bilen déhqanchiliqmu belgilik orunni igiligen. Tömür qorallar medeniyyi teminligen ishlepchiqirish küchliri qol sanaetnimu rawajlandurghan, qol sanaetning ichide eng muhimi tömürchilik, andin qalsa miskerklik, yene zergerlik, sapalchiliq qatarliqlar bolghan. Hunlar Xenzular bilen bolghan chigira sodisigha intayin ehmiyet bergen, Xenzulardin bashqa yene chyanglar, oghanlar we gherbiy yurttiki bashqa milletler bilenmu soda qilghan.

Hunlarning irqi toghrisida dölet ichi sirtida talash-tartish bir qeder köp bolup, ularning Türk irqi yaki mungghul irqigha mensupluqi téxighiche békitilmidi. Nöwette bu ikki xil köz qarash téxighiche tirkiship turiwatidu, lékin nechche on yildin buyanqi arxéologiylik matérialning ispatlishigha qarighanda, Türk irqigha mensup bolush éhtimaliqi bir qeder chong.

Hunlarning tili omumen altay tili séstimisigha mensup dep qarilidu. Lékin mungghul tili ailisi yaki Türküiy tillar ailisige tewe ikenliki téxighiche

békitilmidi. Lékin Türküiy tillar ailisige mensup dégüchiler köp salmaqni igileydu.

Hunlarning yéziqi bolmighan. Ularning örp-aditi boyiche atisi ölse ögey anisi oghlini, akisi ölse uning xotunini inisi, inisi ölse uning xotunini akisi xotun qilghan, shunga Hunlarda bir er köp xotunluq bolush hadisi bir qeder omumlashqan.

Xen dewride ichkirge köchken Hunlarda wéy, jin, jenubiy we shimaliy sulaliler dewride nahayiti zor özgirish yüz berdi. Bu waqitta ulardin "togha" we loshüy ghuzliri, toba Hunliri dep atalghan tarmaqlar bölünüp chiqip, ayrim-ayrim halda hozirqi senshi, shenshi, ichki mungghul, gensu we chingxey qatarliq jaylarda paaliyet qildi. Lékin wéy, jin, jenubiy we shimaliy sulaliler dewride Hunlar yéghiliq dewri, chin, xen dewrliridikige oxshash bir pütün haletni barliqqa keltürelmide. Yuqirida bayan qilin'ghan her qaysi tarmaqlar (jenubiy Hunlar, togha, loshüy ghuzliri, tobalar) bir-birige tewe emes idi. Shuning bilen bir waqitta, uruqdashliq jamaesimi asasen parchilandi, yaki yoqaldi. Hunlarning nami jenubiy-shimاليy sulaliler dewridin kéyin tedrijiy yoqilishqa bashlidi. Hunlarning namining tarix kitabliridin yoqilishi del Hun millitining tarix sehnisidin yoqalghanliqining belgisidir.

Hun tarixi bir "dunyawi xarakterlik" ilim bolup, dunyadiki esasliq döletlerning hemmiide uni tetqiq qilidighanlar bar.

Hun tarixi tetqiqati chet elde ikki yüz nechche yilliq tarixqa ige. Bir qe der baldur yézilghan mexsus eser 18-esride fransiyilik déguygénis (J. Degiogmes) Yazghan "Hunlar, Türkler, mungghullar we gherbtiki tatarlarning omumiy tarixi" (yaki "Hunlarning omumiy tarixi" depmu atilidu) dur[1]. 1917- yilidiki rosiye öktebir inqilabidin kéyin sowét ittipaqi alimi bérnishtam yazghan Hunlar tarixidin omumiy melumat"[2] namliq eser markisizim – léninizimlik köz qarash boyiche bir qeddr baldur yézilghan eser hésablansimu, lékin bu kitapqa sowét ittipaqida bérilgen baha anche yuqiri emes. Hetta beziler "bu eser éghir xataliq we ilimge qarishi noqtiinezler bilen tolghan"[3] deydu. Buninggha esasliqi aptorning Hunlarning ikki xen sulalisini parakende qilishi we Yawropagha bésip kirishi ilghar rol oynighan digenliki sewep bolghan.

60 –We 70- yillarda, sowét ittipaqiliq yene bir alim gumiléyw ilgiri-kéyin bolup ikki esirini neshir qildurdi. Buning biri "Hunlar – qedimqi ottura asiya", yene biri "Hunlar – Junggoda – 3- esrdin 6- esrgiche bolghan Junggo we yaylaq milletliri urushining üç esiri"[4] dur. Aldinqisigha yéghiliq derwri, chin, xen dewrliridikiki Hunlar sözlen'gen bolsa, kéyinkiside wéy, jin, jenubiy we shimaliy sulaliler dewridiki Hunlar bayan qilin'ghan. Bu ikki eserde birinchi qol matérial süpitudiki Xenzuche matérialardin toluq paydilan'ghanliqtin, mezmunini meyli kenglik jehettin bolsun, meyli

chongqurluq jehettin bolsun yéterlik diyishke bolidu.

Sowét ittipaqi axéologi kozlow bashchilik qilghan tetqiqat guruppsi Mongghuliyening boyan téghidiki (olanbaturning 70 ming shimalida) Hun qebrilirini axéologiyilik qézishqa zor tóhpe qoshti. Kozlow yazghan “tashqi Mongghuliyeni tekshürüş doklati” (noyan téghidiki Hun qebrilirini qézish doklatini körsitidu)[5] ilim saheside bir mehel zilzile qozghidi. Lékin kozlow doklatida qézish jeryanining pütün netijisini, bolupmu qebridin chiqqan qimmatlik medeniyet yadikarliklarini dunya jamaatchilikige ashkarlimighan. Uningdin kéyin (1932- yili) uning bilen bille noyan téghidiki Hun qebrilirini qézishqa qatnashqan tiréwér lénin'giradta in'gilizche “1924-1925- yilidiki tashqi moghuliyediki qézish” digen kitabini neshir qildurup, peqet bir qisim qimmatlik hemdepne buyumlarning qoyulghan ornini élan qildi. Hem qebililarning umumiy qurulmisini qisqiche tonushturdi. Buningdin bashqa héchqandaq mezmuni ashkalimidi. Yaponiye alimi méyyüen moji gerche noyan téghidiki qézishqa qatnashighan bolsimu, lékin noyan téghidiki Hun qebililirige munasiwetlik medeniyet yadikarliklarini toplap süretke tartip, “Mongghuliyening boyan téghidin bayqalghan medeniyet yadikarliklari” digen kitabni tüzüp, 1960- yili tokyoda yapunche neshir qildurdi.

Mongghuliyé xelq jumhuriyitining arxéologlirimu Hun arxéologyisi jehette körinerlik netije yaratti. 19- esning axiridin burun dölitimiz ichi-sirtidiki alimlar Hunlarni tenqit qilishqa peqet yazma matériyallarghila tayinatti. Lékin 19- esning axirliridin bashlap sowét ittipaqining jenubiy sibiriye rayundiki Hun qebiliri bezi alimlarning diqqitini tartti. 1924- yili kozlow qatarli kishler noyan téghidiki Hun qebrilirini qazghandin kéyin, Mongghuliyé alimliridin s. Dorji sorung we x. Perle qatarliq noyan téghi we Mongghuliyening her qaysi jayliridiki Hun qebriliri, Hun xarabilirini köp qétim qazdi we qézishni dawamlashturdi. S. Dorji sorung 1961- yili ulanbaturda nezir qildurghan “shimaliy Hunlar” (yéngi mungghul yéziqida) digen kitabta sowét ittipaqi, Mongghuliyé ikki döletning mushu esirning 20- yillirining bashlirida 50- yillirining axirighiche jenubiy sibiriye we Mongghuliyé téroritoyisidiki yüzdin artuq Hun qebirisini qézish ehwalini we chiqqan medeniyet yadikarliklarini tepsiliy tonushturdi. X. Perle 1957- yili ulanbaturda neshir qildurghan “Hunlarning üç shehirining xarabisining” we “Hunlarning ibadetxanisi” digen ikki kitabida bolsa Hunlarning sheher-qel'eliri we ibadetxanilirining xarabilirini tonushturdi.

Kapitalistik döletler alimliridin en'giliyilik parkér (E. H. ParKer) 19- esning axirida élan qilghan “Hun tarixi”[6] digen eser élimizning yüen sulalisining dewridiki ma duenlin yazghan “yazma höjjetler heqqide umumiy tehsil. Töt ewlat heqqide qisse”ge asasn tüzülgen bolup, chala yerliri intayin

köp. Shunga, bu eserning meyli tarixshunasliq jehette bolsun yaki tarixiy matérrillar jehettin bolsun anche qimmiti yoq

Amérka alimi mékgowrin (W. M. M. cGowern) 1939- yili élan qilin'ghan “ottura asiyadiki qedimqi döletler tarixi”[7] digen eser dölitimiz oqurmenlirige nisbeten zor emiyetke ige. Chünki, kitabning köp qisim mezmunida Hunlarning Yawropagha köchüş jeryani we yawropadiki keyinki paaliyetliri bayan qilin'ghan bolup, bular Junggo tarix kitaplarida xatirlenmigen. Hunlarning miladiye 91- yili chöllükning shimalining tarix sehnisidin chékip chiqqandin tartip taki miladiye 371- yili don deryasining sherqidiki alan dölitini yuqitip, tunji qétim don deryasi qirghaqlirida peyda bolushigha bolghan texminen ikki yüz yilliq ish-izliri dunyadiki tarixiy eserlerning hichqaysisigha xatirlenmigen. Shunga, mékgowrinningmu Hunlarning bu mezgildiki tarixni éniq bayan qilip bérelishi mumkin emes idi. Emma miladiye 374-yilidin bashlap Hunlarning dawamliq gherbke ilgirlep, gotlarni téximu gherbke qéchishqa mejbur qildi. Bu Yawropadiki milletlarning chong köchüşini keltürüp chiqirishi, 5- esning otturlirida Yawropa Hun impéryisi qurulusi “ottura asiyadiki qedimqi döletler tarixi”da nahayti tepsiliy bayan qilin'ghan. Hunlarning gherbke köchüştin ilgiri élimizning chong chöllükning jenub-shimalidiki paaliyetlirige kelgende, kitabta köpinche élimizning “resmiy tarix”liridin paydilinidighan, bu bölek chet el oqurmenlirige nisbeten belgilik ige. Lékin élimiz oqurmenlirige nisbeten anche ehmiyiti yoq. Shunga, jng jün ependining kitabini terjime qilish jeryanida mushu qisimni qisqartiwéshni meqset qilghan.

Yaponiye alimi néytiyen jinféng 1975- yili tokyoda neshir qildurghan “shimaliy asiya tetqiqati. Hunlar” bir maqaliler toplimi bolup, kitabta Hunlarning étining menbesi, tüzümi, medeniyet yadikarliklari, gherbke köchüşü we irqiy tipi qatarliqlarning hemmisi bayan qilin'ghan. Jenubiy Hunlarchimu mexsus bap ajartilghan.

Awstriyilik alim maénchén xélfén (Qto. J. Maenchen HeLJen) Yazghan “Hunlar dunyasi”[8] we gérmanyilik alim firaniz alchéim (Franz Altheim)ning bash muherirlikide on nechche alim birlikte tüzgen besh tomluq “Hun tarixi”[9] 70-yillardiki (hem yéqinqi on nechche yildin buyanqi) Hun tarixigha ait zor hejimdiki büyük eserlerdur. Aldinqisi 600 nechche bet, keyinkisi 2000 betke yéqin, ikkila kitabning mezmuni nahayiti keng dairlik. Aldinqisida Hunlarning irqi, igliki, jem'iyiti, tarixi, tili, medeniyiti, dini étiqadi, urushliri, sodisi we baylqliri sözlen'gen bolsa, keyinkisining 1-tomida Hunlarning bash kötürüshi we Yawropagha bésip kirishi, 2-tomida irandiki éftaltlar(aq Hunlar), 3-tomida Hunlarning diniy étiqadi we urushliri, 4-tomida Yawropadiki Hunlar, 5-tomida Hunlarning yimirilishi we qoghlap

chiqirilishi bayan qilin'ghan. Bu ikki kitapta asasliq gherbke köchken Hunlar sözlen'gen bolup, gherbke köchken Hunlar tarixini öginish we tetqiq qilishda paydilinsh qimmitige ige.

Élimizde Hun tarixi tetqiqati bir qeder keyin bashlan'ghan min'goning tunji yilidin 1983- yili küzgeche Xenzuche metbuatlarda élan qilin'ghan Hun tarixigha ait eserler texminen 160 parche, buning ichide 1949- yili pütün memliket azad bolghandin keyin élan qilin'ghanliri yüz parchige yéqin. Tetqiq qilin'ghan mesiller azatliqtin ilgiri asasen: (1)Hunlarning étnik menbesi we millet terkibi; (2)Xenzular bilen Hunlarning munasiwiti; (3)Hunlarning Yawropagha köchüshi we ulaning wén'girlar bilen bolghan munasiwiti, azatliqtin keyin asasliq; (4)Hunlar jem'iyitining xarakteri we ijtimaiy tüzümi; (5)Xenzular bilen Hunlarning munasiwitige dair yéngi muhakimiler; (6)Hunlar jughrapiyisi we Hunlarning gherbke köchüshi; (7)Chet'el alimlirining Hun tetqiqatidiki netijilirini terjime qilish we tonushturush; (8)Hunlarning arxéologiyisi qatarliqlar bolghan.

Hun tarixi toghrisidiki mexsus eserler azadliqtin ilgiri körülmigen idi. Azadliqtin keyinmu anche köp bolmidi. Machangshu ependi yazghan "shimaliy dilar we Hunlar"[10] digen kitabning chétilish dar'irisi gerche keng bolmisimu, lékin hejimi intayin tar. Mesililerni tetqiq qilish derjisisimu anche chongqur bolmighan. Pütün kitabning Hunlarga ait qisimini texminen yüz ming xet etirapida bolsimu, Hunlarning irqi, tili, medeniyiti we ijtimaiy ilgirki toghrisidiki bayanlar 30 ming xetkimu yetmigen. Hunlar bilen Xenzularning munasiwitimu 15 ming xet öpchöriside bolghan. Eksiche Hunlar bilen irqi munasiwiti bolmighan ji ghuzlirigha 30 ming xetlik sehpe ajritilghan. Neqil keltürülgen Hun arxéologiyisige ait matériyallarmu kona matériyallar bolghanlitqin, kitabtiki nurghun noqsanlarga nisbeten paydisiz tesir peyda qilghan. Shundaq bolsimu, bu kitabning ehmiyitini töwen mölcherleshke bolmaydu. Chünki aptor azadliqtin keyin tunji bolup markisizimliq, léninzimliq nuqtinezer boyiche Hun tarixini tetqiq qilghan alim (machangshu ependi 1954- yildin bashlapla markisizimliq idiye boyiche Hun tarixni tetqiq qilip maqalilerni élan qilishqa bashlighan). Shundaqla "shimaliy dilar we Hunlar" digen eser azadliqtin keyin konkirit we mexsus yézilghan eser. Shunga, bu kitabning neshir qilinishi élimiz tarixshunasliq sahesidiki xadimlarning markisizimdin paydilinip Hun tarixini tetqiq qilishi we eser yézishini ülgé bilen teminligen.

Hun tarixi öginish we tetqiq qilish meyli ilmiy jehettin bolsun, we yaki siyasiy jehettin bolsun zor ehmiyetke ige.

Birinchidin, Hunlar élimiz igilikining qedimqi köp milletlik dölitining bir ezasi. Ularning tarixi wetinimiz tarixining bir qisimi. Ular uzaq

muddetlik tarixiy tereqqiyat jeryanida ottura tüzlengliktiki Xenzular bilen köp alaqa qilghan hem Xenzularning ilghar féodalliq iqtisad, medeniyitining tesirige chongqur uchrichan. Shundaqla, ularning iqtisad, medeniyitimu Xenzulargha chongqur tesir körsetken. Ularning tarixi we medeniy paaliyiti wetinimizning tarixi we medeniyitige töhpe qoshqan. Bolupmu chong chöllükning jenup-shimalini échish, chong chöllüktiki tarqaq, qalaq uruq we qebililerni birlikke keltürüş, keyin ottura tüzlenglik merkiziy hökümitining chong chöllükning jenup-shimaliyni bir tutash bashqurush üçün asas sélish jehette töhpsi zor bolghan miladiye 1- esrning otturlirida qoghushar tengriqut jinxushanning tarix sehnisige qedem qoyup, Xenzular bilen dostlishish, hemkarlishish siyasitini qollinishi chong chöllükning jenup-shimali bilen ottura tüzlenglikning birlikke kélishini ilgiri sürüp, chöllükning shimalidiki hakimiyetlarning ottura tüzlengliktiki merkiziy hakimiyetning bir tutash rehberlikni qubul qilishning bashlinishi bolup, bu keyinki Türk millitining chong chöllükning jenup-shimalini birlikke keltürüş hem shimali bilen ottura tüzlenglikning birlikke kélishining yenimu küchiyishige, keyin Mongghul millitining pütün Junggona birlikke keltürüşige biwaste yaki wastilik halda yol achqan we ülgé bolghan. Buningdin bashqa, Hun tarixini öginish we tetqiq qilish junggua milletliri arisidiki ittapaqliq rohi en'enisini jari qildurushqa paydiliq. Miladiye 1- esrning otturliridiki wang jawjüning Hunlarga yatliq qilinishi Xenzular we Hunlar ikki milletning ittapaqliqi we dostliqining ülgilik misali.

Ikkinchidin, Hunlar élimizning shimalidiki köchmen charwichi milletler ichide birinchi bolup dangq chiqirip tarix sehpisidin orun alghan millet. Ular uzun waqitqiche paaliyet élip baralishi hem Junggo tarixida, muhim rol oyniyalishi, hetta dunya tarixining belgilik tesir körsitelishi, ularning ijtimaiy igilikining rawajilan'ghanliqi, bash kötürgen halda alliqachan tömür qorallar medeniyiti dewrige kirip bolghanliqi, özgiche milliy alahidiligi we ijtimaiy alahidiligi bilen munasiwetlik. Meslen jem'iyet tüzülmiside ishlepchiqirish teshkiliy bilen herbiy teshkil birleshtürülgen. Ularning bu alahidiligi ularning ichki qisimini intayin zich birleshtürgen. Bashqa amillar qoshulup, ularning jenggiwarliq küchi intayin kücheygen we "at üstide olturup dölet quralighan". Gerche ularning qulluq tüzümi anche tereqqiy qilmighan bolsimu (qedimqi yunan, rimning qulluq tüzümidek undaq bek tereqqiy qilmighan bolsimu) we köchmen charwichiliq igilikining tarqaqliqi we ajizliqi siyasiy hakimiyetning tuyuqsiz güllinip, tuyuqsiz gumran bolushigha sewep bolghan bolsimu, lékin ularning hakimiyitining nechche yüz yil saqlinip qélishi, yene kélip sherq, gherp, jenup, shimalda nechche ming chaqirimdin, nechche ming

chaqirimghiche yerlerni kontirol qilalishi, ularning musteqil qudrat tépish yolida mangghanliqidin bolup, hergizmu tasaddipiyliq emes. Hun millitining bu xil ichki tüzülüşü – milletning ichki tüzülüşü ige bolghan alahidilik we jem'iyetning ichki tüzülüşü we sinipiy munasiwetning bu xil ichki tüzümlidiki rolini öginish we tetqiq qilish peqet Hun millitining milliy qiyapiti we jem'iyet haliti hem siyasiy jehettiki güllinish, gumran bolushning sewebini échip béripla qalmastin, belki yene kéyin bash kötürüp chiqqan shimaldiki milletler, meslen, oghan, siyanpi, jorjan, Türk, Uyghur, qitan, Mongghul qatarliq chüshinish we tetqiq qilishqimu paydiliq. Shimalda bagh kötürüp chiqqan bu milletlarning köchmen charwichiliq igilik, ishlepchiqirish teshkili herbiy teshkilining birlishtürülüşü we bsh kötürgen waqitta asasen iptidaiy uruqdashliq jem'iyetidin qulluq jem'iyetke ötüsh arliqida turushi qatarliqlarning hemmisi Hunlar bilen anche perqlenmeydu. Buningdin bashqa Hunlarning nurghun terepliri shimalda kéyin bash kötergen. Her qaysi terkiбинing murekkepliki we kéyinki milletning ichki qisimidiki keskin parchilinish digendek ottura tüzlemligtiki Xenzularning ilghar féodalliq igilik medeniyetining küchlük tesirige uchrash ularning ijtimaiy tüzümi, iqtisadiy turmushi, medeniyet sapasi, rawajilinishi we bölünüşü, Xenzular we ottura tüzlemlik merkeziy hakimiyet bilen bolghan munasiwette azdur-köptur özgirish yasighan. Gerche shimaldiki her qaysi milletler turiwatqan tarixiy muhiti we shert-sharaiti oxshashmaydighan bolsimu, rwajalinish jeryanida öziğe xas alahidiliklerni shikillendürüp, köp xil tarixiy haletni ipadiligen bolismu, lékin omumlashturup éyqanda Hunlarning tereqqiyati jeryanida barliqqa kelgen her xil tarixiy hadisiler nurghun tereplerdin kéyin, shimalda bash kötergen her qaysi milletlerni chüshinish we tetqiq qilishqa ghayet zor paydilinush qimmitige ige. Shunga, Hun tarixini öginish we tetqiq qilishning shimaldiki barliq az sanliq milletler tarixidiki zor mesililerni hel qilishtiki eynek yaki achquch bolalishi shöhbisizdur.

Üchinchidin, ichki mungghul rayonida Hun tarixini öginish we tetqiq qilish téximu zor réal ehmiyetke ige. Chünki, Hunlar ilgiri paaliyet élip barghan rayonlardin chong chöllükning jenubi hazirqi ichki Mongghul aptonum rayonigha, jümlidin élimizge tewe bolupla qalmay, chong chöllükning shimaldimu 1921- yili 7-ayda Mongghuliye musteqilliq jakarlashtin ilgiri élimizge tewe idi. Ilgiri tashqi Mongghuliyede paaliyet élip barghan milletlarning tariximu wetinimiz tarixining bir qisimi idi[11]. Shunga, ichki Mongghul rayonining tarixini we milletlarning tarixni öginish we tetqiq qilish, belki yene ichki Mongghul we 1921- yili 7-aydin ilgiriki tashqi Mongghulning chégra rayon tarix-jughrapiyisini öginish we tetqiq qilishqimu

Hunlarning izini izdimey bolmaydu. Meslen, yéghiliq dewri we chin-xen sulalisining dewride élimizning shimaldiki milletler eng shimalda qaysi yergiche paaliyet élip barghan? Buni bilish üçün Hunlarning shimaldiki chégrisini tekshürüp ispatlashqa toghra kélidu. Sowét ittipaqi we Mongghuliye arxéologlirining sowét ittipaqi buryat ittipaqdash aptonon rayon jumhuriyitining merkezi ulan'odoning iwolga baziridiki xarabini Hunlarning eyni waqittiki eng shimaldiki qel'esi dep békitilgenlikige asasen, biz eyni waqittiki Hunlarning paaliyet dairisining eng shimalda mushu yergiche yetkenlikini perez qilalaymiz (bu yer hazir bayqal kölining sherq teripining sel jenubida). Eger Hunlarning shimalda köchmen charwichiliq qilghan dinglinglarning izini sürüshürsek, u halda eyni waqittiki élimizning shimaldiki milletlarning paaliyet dairisi eng shimalda hazirqi bayqal milletlarning paaliyet dairisi ek shimalda hazirqi bayqal köliningmu shimalda bolidu[12]. Yene Mongghul tarixidiki bir qisim téxi hel qilinmighan muhim mesililermu Hun tarixidiki mesililer bilen zich munasiwetlik. Meslen, Mongghullarning étinig menbesi mesilide nöwette dölitimiz ichi-sirtidiki alimlar ichide omumen Hun, Türk we tonggus deydighan üç xil qarash mewjut. Shunga, Hunlar Mongghullarning étinik menbesi bolush-bolmasliqidin qet'iynezer Hun tarixni öginish we tetqiq qilishning bu mesilini hel qilishqa paydisi bar. Yene meslen, Mongghul tilidiki Hun tilining terkiбилiri we Türk tilining terkiбилiri mesilisimu Hun tilini öginish we tetqiq qilishning teqeza qilidu. Shunga, Hun tarixini öginish we tetqiq qilish mungghul tarixini öginish we tetqiq qilish bilen öz-ara munasiwetlik.

Tötinchidin, Hun tarixi (Türk tarixi, Mongghul tarixi qatarliq shimaldiki milletlarning tarixi) bir “dunyawi xarakterlik) ilim bolghanliqi üçün, u dölitimizde féodalliq nuqtinezerlerning tesirige uchrighandin sirt, yene chet el burjhuaziye, jahan'girlik we zomigerlikning xilmu-xil eksiyetchi nuqtinezerlirining töhmet qilishigha aghdurmichiliq qilishigha we burmilishigha uchrighan. Bolupmu Hunlar bilen Xenzularning munasiwiti éghir derjide burmilandi. Shunga, hazir markisizim-léninzim we mawzédong idiyisini qoral qilip, tarixshunasliq sahesidiki bu noqsanlarni tüzesh, Hunlarning tarixini esli qiyapiti boyiche yurutup bérish dölitimiz tarixchilirining bash tartip bolmaydighan mejburiyiti. Hun tarixidin ibaret bu ilmiy sahe markisizim bilen bashqa idiyilarning kürishidiki bir jeng meydanidir.

Hun tarixini öginish we tetqiq qilishning muhimliqini yuqiriqilardin körüwélishe bolidu!

Men “Hunlarning omumiy tarix” digen bu esirimde markisizim-léninzim we mawzédong idiyisining ilmiy nuqtinezerliri we usulidin paydilinip, Junggo tarix sehniside texminen 500 yil höküm sürgen Hun millitining iqtisadiy turmushi,

jem'iyet tüzülmisi, siyasiy teshkili, medeniyiti, örp-aditi, güllinishi we xarabilishishi, siyasiy özgirishliri we ularning her qaysi milletler, bolupmu Xenzu milliti bilen bolghan munasiwitini bir qeder etirapliq hem sistémiliq bayan qilib, Hun millitining tarixiy qiyapitining bir umumiy körünüşini süretlep baqtim. Bu umumiy tarix "Hunlar tarixi" digen qamlashmighan esirim[13] asasında tüzitish kirgüzüş we toluqlash arqiliq pütün chiqti. Mesililerni téximu keng we etirapliq bayan qilish üçün bu qétim eserning hejimini texminen bir hesse köpeyttim.

Hun tarixi mexsus tarix bolghanliqtin, kesp ehli bolmighan kitabxanlarning oqushigha qulayliq bolushi üçün, mezmun imkaniyetning bariche addiyashturulup, ammibaplashturulup, Hun tarixigha ait bilimler udul tonushturulup, chuwalchaq delilleshtin saqlinildi. Dölet ichi-sirtidiki téxi talash-tartishta turghan mesililerde muhakime qilib éniqlashqa tégishliklirininin bashqiliri arilashturulmide. Neqil keltürülgen qedimqi höjjetler ortaq til boyiche terjime qilindi we chüshendürüldi. Neziriyyiwi

asaslarghimu bir-birlep izah bérildi. Qedimqi yer namlirigha hazirqi yer nami chüshüp izahlandi. Hunlarning mexsus atalgulirining qedimqi ahangi we mensimu birmu bir izahlinip, kitabxanlarning chüshinishige asanliq yaritildi.

Hun tarixining mezmuni murekkep, shundaqla, nöwette dölet ichi-sirtidiki ilim saheside markisizim-léninizimdin paydilinip yézilghan we neshir qilin'ghan mexsus eserlermu köp emes. Hunlarga munasiwetlik nurghun mesililer bir terep qilinmayla qalmastin, hetta tetqiq qilinmide yaki izdindish üstide turiwatidu. Shunga, bundaq mexsus tarix yézish bir qeder qiyin. Yene kélip siyasiy sewiyem we kespi sewiyemning cheklili tüpeylidin xataliqtin saqlinishim tes. Shunga keyinki tüzitishim üçün kitabxanlarning tenqid pikiririni bérishini ümid qilimen.

Bu kitabta yoldash Iyu chawwéy béghishlima yézip berdi. Bu yerde alahide rehmet éytimen.

Lin gen

1983- yili Ichki Mongghul Uniwersitéte yézildi

Izahlar:

-
- [1] 1756 ~ 1758- yillarda parijhda neshir qilin'ghan. Jem'iy besh qisim bolup, esli eser fransuzche.
 - [2] 1961- yili lénin'gradta neshir qilin'ghan. Esli eser rusche.
 - [3] A. X. Rafikow: "Hun tarixidin umumiy melumatqa baha", 1952- yili sowét ittipaqining "tarix mesililiri" jhornilining 5-sanigha bésilghan.
 - [4] Birinchisi 1960- yili moskwada, ikkinchisi 1974- yili moskwada neshir qilin'ghan. Ikkilisi rusche.
 - [5] 1925- yili lénin'gradta neshir qilin'ghan, rusche.
 - [6] In'gilizche. Bu kitabning shiyangda terjime qilghan Xenzuche nusxisi 1934- yili shangxey shngwu kitabxanisi teripidin neshir qilin'ghan.
 - [7] In'gilizche. Bu kitabning jang jüen terjime qilghan Xenzuche nusxisi 1958- yili jungxua kitab idarisi teripidin terjime qilin'ghan.
 - [8] In'gilizche. 1973- yili londunda neshir qilin'ghan.
 - [9] Némissche. 1962-- 1975- yillarda bélinda neshir qilin'ghan.
 - [10] 1960- yili senlyen kitabxanisida neshir qilin'ghan.
 - [11] Dunya bilimliri neshiryati 1979- yili neshir qilghan "her qaysi döletlarning umumiy ehwali" digen kitabning Mongghuliye qisimida "Junggoning terkibiy qisimi bolghan tashqi Mongghuliye 1911- yili charrosiyening pilanlishi arqisida <muxtariyat> jakarlap, 1921- yili 7-ayning 11-küni musteqil bolghanliqini we padishahliq asasiy qanunluq hökümet qurghanliqini jakarlidi. 1924- yili 5-ayda Junggo-sowét <Junggo-rosiye qélip qalghan chong ishlarni bir terep qilish kélishimi> de <sowét ittipaqi hökümiti tashqi Mongghuliyining jungxua min'goning bir qisimi ikenlikini étirap qilidu we bu zémin'gha Junggoning igilik hoquqini yürgüzüshini hörmet qilidu> dep belgilendi. 1924- yili 11-ayning 26-küni padishahliq asasiy qanunluq tüzüm bikar qilinip, Mongghuliye xelq jumhuriyiti quruldi. 1945- yili 2-ayda sowét ittipaqi, améka, en'giliye üç dölet bashliqliri qatnashqan yalta yighinida Mongghuliyining <hazirqi ehwali saqlap qélinidu> dep belgilendi. 1946- yili 1-ayning 5-küni Junggo gomindang hökümiti tashqi Mongghuliyening musteqilliqini étirap qildi" diyilgen.
 - [12] Junggo tarix atilisini tüzüsh guruppisi tüzgen, 1974- yili jugo xerite neshiriyati neshir qilghan "Junggo tarixi atilisi" 2-qisim 39-xerite "Hun qatarliq qebililer"ge qarang.
 - [13] Ichki Mongghul neshiriyati 1977- yili neshir qilghan, 1979- yili qayta neshir qilghan.

Bap I Hunlarning Kélip Chiqishi we Shekillinishi

Élimiz térritoriyesidiki chong chöllükning jenubi we shimalidiki yaylaq rayonlari nahayti qedimdin tartipla élimiz tarixidiki shimaldiki köchmen charwichi milletlarning paaliyet élip baridighan sehnisi, shundaqla her qaysi milletlarning öz-ara alaqe qilishidighan, jeng qilishidighan, qoshulidighan soruni idi.

Tarixiy matéryallarda Xuangdingning Shunyüleri (Hunlarni) shimalgha qoghliganliqi xatirlen'gen[1]. Xuangdi Junggoning iptidaiy uruqdashliq jem'iyeti dewridiki epsaniwiwiy sheks bolup, texminen miladiyidin alte, yette ming yil ilgiriki dewrlerde yashighan. Bu melumat shimaldiki köchmen charwichi milletlarning nahayiti yiraq qedimqi zamanlardila ottura tüzlengliktiki xwashya milliti bilen alaqe qilghanliqidek pakti ekis ettürüp béridu. Shya sulalisi dewrige kelgende (miladiyidin burunqi 22 ~ 18- esrler) shünyüler (Hunlar) Shya milliti bilen qoshna olturaqlashqan we zich alaqide bolghan. Shang sulalisi dewride (miladiyidin burunqi 22 ~ 18- esrler) Guyfanglar (Hunlar) ularning küchlük düshmini bolup qalghan. Shang padishahi wuding üç yilgha sozulghan urush arqiliq ularni meghlup qilghan. Gherbiy ju sulalisi dewride (miladiyidin burunqi 12- esrdin miladiyidin burunqi 771- yilghiche) shiyenyünler (Hunlar) janlinishqa bashlighan. Tarixiy höjjetlerge asasan'ghanda, shiyenyünler (Hunlar) dawamliq gherbiy ju sulalisigha hujum qilip parakendichilik tughdurup, ichki rayundiki xelqlerge nurghun balayiapet we azap oqubetlerni keltürgen. Shunga eyni waqittiki shairlar mushu ishlarni teswirlep:

Öy-makandi, ailidin qalduq ayrilip,

Dehshet sélip kelgen wehshiy Hunlar destidin.

Yürduq tinmay köchüp daim ténep-temtirep,

Dehshet sélip kelgen wehshiy Hunlar destidin[2].

dep yazghan. Miladiyidin burunqi 8- esrde justüenwang köp qétim esker chiqirip shiyenyünler (Hunlar) ning tajawuzchilirigha taqabil turghan we "sufang"da qel'e yasatqan. Shairlar eyni chaghda shiyenyünlerge (Hunlar) taqabil turughan ehwalni teswirlep:

Chüshürüp buyruqni manga ulugh xan,

Shimaliy chégirigha saldurdi qorghhan.

Ataqliq nenjunggha boldighu nésip,

Hunlarni qoghliidi bermestin aman[3]

dep yézishqan.

Eminiye we yéghiliq dewrliri arliqida, burunqi yünyü, guyfang, shünyün qatarliq xelqlerning nami tarix sehpsidin yoqilip, uning ornigha "rung" we "di" digen namlar almashti. Bu "rung", "di"larning qebililiri chong-kichik bolup yüzdin ashatti[4].

Bular özichila peyda bolup qalghan bolmastin, belki shiyenyüning qatarliq xelqlerning (hem tarixta ismi körülmighan bashqa milletlarning) uzun muddet arlishishi netijiside shekillen'genidi. Milet namining bu xil özgirishi her qaysi milletlarning öz-ara munasiwitining özgergenlikini, jümlidin nurghun uruq yaki qebililerning parchilinishi, birlishishi, toplishishi we tarqilishishini öz ichige alghan tarixiy mezmunni eks ettürüp béridu. Bu waqitta bu "rung" we "di"larning beziliri xuangxé deryasi wadisigha, yene beziliri chong chöllükning jenubi we shimaligha jaylashqan. Xuangxé deryasi wadisigha jaylashqanlarning beziliri xushya millitining shimalida olturaqlashqan, beziliri xuashiya millitining arisigha tarqilip olturaqlashqan. Shunga, ular xuashiya milliti bilen köplep ariliship, bezide tinch alaqe qilsa, bezide urush qilip turghan. Ularning ichidiki her qaysi xelqler mu bezide urush qilsa bezide tinch ötken. Bu xil öz-ara urush alaqe we urush ularni öz-ara qoshulushqa yüzlendürgen. Uzaq muddetlik arilishish jeryanida bezi "rung" we "di"larning jem'iyet tereqqiyati bir qeder tézliship, küchi zoriyip, asasliq rol oynidi. (Bashqa milletlerni assimilyatsiye qildi), yene bezi "rung" we "di"lar qoshumche rol oynidi. (Bashqilar teripidin assimilyatsiye qilindi) yéghiliq derwige kelgende (miladiyidin burunqi 476 ~ 221- yillar) xuangxé deryasi wadisigha tarqalghan "rung", "di"laridn hazirqi xébiy ölkisi ichide "jungshen begliki"ni qurghan shiyenyülerdin bashqiliri xuashiya milliti we ular qurghan küchlükler beglikler teripidin qoshuwélindi. Yene beziliri chong chöllükning jenubi we shimaligha köchüp kétép, burundin shu yerde olturaqlashqan "rung", "di"lar blen birliship ketti. Yéghiliq dewrining axirida jem'iyet tarixining tereqqiy qilishigha egiship, élimizning shimalda paaliyet élip barghan öz-ara bir-birige tewe bolmighan nurghunlughan uruq we qebililer peydinpey toplinishqa bashlidi hem belgilik térrotoriyide qebile orta qewdsini shekillendürüshke bashlidi. Bulardin bir eder ilgharraqliri medeniyet bosughisigha qedem qoyup, özlirining hakimiyitini qurdi (meslen, Hunlar), arqidiraq qélip qalghanliri qebililer ittapaqini teshkil qildi (meslen, Hunlar bilen teng bash kötürgen tunguslar) yaki uruq, qebile tarixiy basquchida toxtap qaldi.

Bular mana mushundaq qoshulush jeryani arqiliq miladiyidin ilgiriki 4- esrde peydinpey özining "qabiliyiti"ni ashkarilap, miladiyidin ilgiriki 3- esrde tarix sehnisige qedem qoydi. Ularning étnik menbesi yünyüler, guyfanglar, shiyenshünler, "rung", "di", "ghur"lar qatarliq burundin chong chöllükning jenubi we shimalida

yashighan her qaysi milletlarni öz ichige alidu. Hunlarning étning menbesini yekke haldiki birer uruq yaki qebilidin kélip chiqqan dep éytish nahayti tes. Lékin, Hun millitining shekillinishi jeryanida “Hun” dep atalghan ulus ijtimaiy ishlepchiqirish küchi bir qeder ilg'har, küchi bir qeder zor bolghanlitqin bashlamchi orunda turghan. Milletning shekillinishi we rawajilinishigha egiship “Hun” digen ulusning nami pütün milletke wekillik qilghan. Emiliyette, Hunlarning ichki qisimidiki milliy terkiyim bir xil emes idi. Meslen: tog'ha, yüwén, dog'hu, quchay, qanquy qatarliq qebililermu Hunlarning terkiibiy qisimi ichide idi. Shundaqla her qaysi qebililarning töwinide nurghun uruqlar bar idi. Meslen: landi, quyan, lan, sübü, chyulin, jio, dangyü, xen, lang, suji, jorji digendek. Buningdin bashqa yene atalmish “bashqa uruq” yaki “bashqa qebile”dikilerningmu hisabi yoq idi[5]. Bundaq murekkep milliy terkiib Hunlarning nurghunlighan uruq we qebililarning arlishishi we birlishishidin shekillen'genlikini ispatlap béridu. Hunlar bilen bille bash kötürgen tonggus we uningdin kéyin chong chöllükning jenup-shimalida bash kötergen oghan, siyanpi, jurjan, tura, Türk, Uyghur, qitan, Mongghul qatarliq milletlarning milli terkiibidikilerningmu mushundaq murekkep ikenligini buninggha qoshumche ispat qilishqa bolidu.

14- esrdiki Ilxanlar xanliqidiki tarixchi Rashidin özining “Jamiul Tawarix” (1- jilid) namliq esiride mundaq yazghan: “tatarlar nahayti <Ulugh> we bashqilarning hörmitige sazawer bolghachqa, tatar bolmighan bashqa uruq, qebililermu tatar nami bilen dunyagha tonulwatidu. Gerche ularning ulus nami tatar bolsimu, yenila tatar rdep atilip kelmekte. Tatar bolmighan bu uluslar özimizni tatar nami bilen atap, tatarlarning arisigha qoshulsaq <Ulugh> we hörmetke sazawer orun'gha ige bolalaymiz, dep qarishidu. Hazirqi tatar, jalayir, oyrat, kérey, on'ghut, tangghut qatarliq Mongghul bolmighan qebililarning hemmisi chinggizxan we uning uruqining <Saaditi> ge tayinipla mog'gul bolup qalghan. Bularning hemmisining eslide öz isimi we nami bar idi. Ular hazir özlirini Mongghul dep atishiwalghan bolsimu, lékin ilgiri <Mongghul> digen bu namni étirap qilghan emes. Hala bügünki künde ularning ewlatliri özlirini burundun <Mongghul> largha tewe dep qarimaqta, hem Mongghul namini qollanmaqta. Emiliyette ehwal undaq emes. Chünki, qedimqi Mongghullar nurghunlighan yaylaq milletliri arisidiki bir qebile xalas” (yuqirqilar mene terjimisi bolup, qisimen söz – ibariler qoshulghi yaki chiqirwétildi – aptordin).

Rashiddinning bu bir abzas sözi Hunlarning we ulardin kéyin élimizning shimalida yashighan her qaysi köchmen charwichi milletlarning shekillinishi we étnik menbesining hergizmu birla xil emeslikini hem milliy terkiibining murekkeplikini chüshinishimizde belgilik

paydilinish qimmitige ige.

“Shünyü” (羣粥), “shyenyün” (猗猗), “Hun” (匈奴) digen isimlarni tetqiq qilghanda, bu üç xil nam bir xil tawushning köp xil özgirishi bolushi mumkin, bulupmu “Shün” (羣), “shyen” (猗) digenler bir xil tawushning oxshimighan oqulushi bolushi mumkin (peqet ishilitilgen xetla oxshash bolmighan---aptordin) Hundiki “shiyung” xéti bilen yéghiliq we chin, xen dewriliride mexsus Hunlarning nami bolghan ghuzidiki “xu” xétini tézraq oqughandimu oqulushi anche perqlenmeydu. Bular bilen in'gilizche höjjetlerdiki Huns diki “Hunning Xouos (yaki Xouw) hem kéyinki Huns diki “Hun”ning hemmisi oxshash ahang. Shunglashqa men Hun millitini shekillendürgen asasliq qisim--”Hun” ulusi eng desleptiki sunyü, gufgang, shyenyün qatarliq milletlarning tedirjiy özgirishi we tereqqiy qilishidin kelgen, dep qaraymen.

Hun milliti barliqqa kelgen “böshük” hazirqi ichki Mongghulning xétaw rayuni we choghay taghliri etirapidur. “Xenname” 28- jild “jughrapiye terkirisi”de xatirlen'gen wuyüen aymiqi guyang nahiyisining (hazirqi ichki Mongghulning bawto shehirining sherqi) gherbiy shimaldiki “tümen baliq” Hunlarning tunji tengriquti--tümen tengriqutining we u bashchiliqidiki Hun qebililer ittapaqining siyasiy hökümrünliq merkizi idi. Gherbiy xen padishahi yüendi dewride chégrigha mes'ul katawul xuying: “choghay téghining sherqidin gherbigiche ming chaqirim ariliqta ot-chöpler, mol, yawayi haywalar köp. Bu yer batur tengriqutning oqya yasap qoshun toplaydighan, bulang-talanggha chiqas, mal-charwilirini yaylitidighan yéri”[6] digen. Démek, hazirqi ichi Mongghuldiki choghay téghi etirapi Hunlarning yashap köpiydighan makani, shuning bilen bille herbiy qol hünérwenchilik bazisi hem sirtqa tajawuz qilishtiki tayanch bazisi bolghan. “Tarixiy xatiriler, Hunlar heqqide qisse”de Hunlar bilen chin sulalisidin burunqi begliklarning chégra ayrimisini bayan qilghanda “shu chaghda yette beglik (yen, jaw, chin) Hunlar bilen chégidash idi” diyilgen. Eyni waqitta Hunlarning “böshük”i hazirqi xétaw rayuni we choghay téghi etirapida bolghachqa, ottura tüzlengliktiki yen begliki, jaw begliki, chin begliki bilen chégirlan'ghan.

Ichki mungulning xétaw we choghay téghi etirapining Hunlar kélip chiqqan yer ikenlikini yéqinqi 20 yildin buyan ichki Mongghul rayunidin bayqalghan nurghunlighan Hun qebrlirimu eks ettürüp béreleydu. Meslen:

1972- yili ikijaw aymiqi kangmiyen xoshunining gherbiy jenubidiki tawxngbala kentidin yéghiliq dewrining desleptiki mezzilige mensup alte Hun qebrisi bayqalghan[7].

Yene shu yili kangmiyen xoshunining sherqiy jenubidiki alucheydeng rayunidin(tawxongbalaning

töt kilométer sherqiy shimolida) yéghiliq dewrining deslepki mezigilige tewe ikki Hun qebirisi bayqalghan[8].

1975- yili jungghar xoshunining shimoliy qisimidiki yulongtey kentidin yéghiliq dewri bilen xen sulalisi ariliqigha mensup bolghan bir Hun qebirisi bayqalghan[9].

1979- yili baynighol aymiqi oyrat ottura arqa birlashme xoshunining gherbiy qir ustay deryasining sol qirghiqidin yéghiliq dewrige mensup üç Hun qebirisi bayqalghan[10].

Yene shu yili ikijaw aymiqi jungghar xoshunining shimoliy qisimidiki shigupendin yéghiliq dewridining kéyinki mezigilige mensup üç Hun qebirisi bayqalghan[11].

Chin shixuang Junggoni birlikke keltürgendin (miladiyidin burunqi 221- yili) kéyin qoshun ewetip “deryaning jenubidiki yerler”ni (hazirqi ichki Mongghuldiki xétawning jenubidiki ikijaw aymiqi etirapi) tartiwalghan hem yene xuangxé deryasidin ötüp choghay téghi (hazirqi dachingshen téghi), béyjiya (hazirqi xétawning shimoli, dachingshen téghining jenubidiki jilghiliq rayun) qatarliq jaylarni saqlidi. Shuning bilen bille “seddichin sépili”ni yasap, Hun atliq qoshunlirining jenupqa yürüş qilishini tosti. Tümen tengriqut chin sulalisige teng kélelmey shimolgha köchüşke mejbur boldi. Xen sulalsining deslepki mezigilide batur tengriqut textte olturghan chaghda (miladiyidin burunqi 209 ~ 174- yillar) Hunlarni kücheytip, xétawning jenup-shimolidiki rayunlarni qaytidin tartiwélip, ong qol bilixanning bashqurushigha tewe qildi. “Deryaning jenubidiki yerler”de Hunlarga qaram bolghan aloban xanning qebilisi bilen bayan xanning qebilisi charwichliq qildi. Xen wudining yüensu 2- yili (miladiye 127- yili) xen sulalisi serkerdisi wéy ching aloban xan bilen bayan xanni meghlup qilip qoghlap chiqardi. Shuning bilen Hunlar deryaning jenubidiki yerlerdin yene bir qétim waz kéchishke mejbur boldi. Xen sulalisi deryaning jenubidiki rayunlarda sufang aymiqini tesis qilip, sheher-qel'elerni sélip mudapie qildi. Shuningdin bashlap Hunlar bu yerlerni tartiwélishq amalsiz qaldi. Yüensu 5- yili (miladiyidin burunqi 124- yili) wéy ching sufangning gawchö digen yéridin yene zor qoshun bashlap shimolgha 600 ~ 700 chaqirim ichkirlep kirip, kéchide ong qol bilik xanning ordisini muhasirige aldi. Ok qol bilik xan özi yalghuz qéchip ketken bolsimu, nahayti zor chiqim tartti. Kéyinki yili (yüensu 6- yili) séy ching yene hujumgha ötüp nurghun ademni esirge aldi. Bu chaghda Hun hökümrarliri chöllükning jenubining ottura tüzlenglikke nahayti yéqin ikenlikini, bu

yerde xen sulalsining herbiy bésimining nahayti zor ikenlikini bilip, bu yerde turushning teske toxtaydighanliqini hés qildi. Shuning bilen, öngkü töre jawshinning (Hunlarning kichik xani) “chong chöllükting ötüp imkaniyetning baricheshimolgha yötkilip, xen qoshunlirini azdurup, ular charchighanda pem bilen yoqitish, jenupqa chüshüp chéqirigha yéqinlishishtin saqlinish” penti qubul qilindi. Shuningdin bashlap Hunlarning asasiy küchi shimolgha chékindi. Lékin xen sulalisi qoshunliri ularning chöllükning shimolighiche qoghlap bard. Yüensho 4- yili (miladiyidin burunqi 119- yili) chöllükning shimolidiki urushta tengriqut “xillan'ghan qoshunliri bilen chöllükning shimolida saqlap turghan” bolsimu, yenila urushta yéngilip qéchip ketti. Wéy ching taki buyan téghidiki jawshin qel'esigiche (buyan téghi hazirqi Mongghuliyidiki xan'gay téghining jenubidiki bir bölige, jawshin qel'esi bolsa buyan téghi etirapida) qoghlap bard. Shuning bilen bir waqitta, xuchübingmu chöllükning shimolida sol qol xanning meghlup qilip, uni taki lawjüyüshen téghi (hazirqi ichki mungghulning jawwuda aymiqi késhikning xoshunining gherbiy shimolida) we quyan téghighiche (langjüyüshen téghining etrapi) qoghlap bard. “Shuningdin kéyin Hunlar yiraqqa qéchip kétép, chöllükning jenubida ordisi qalmidi”[12]. Shuningdin bashlap Hunlarning siyasiy merkizi ularning böshük makanidin menggüge chékinip, chöllükning shimoligha yötkeldi.

Chöllükning shimolimu eslidila Hunlar topliship olturaqlashqan rayun idi. Hunlarning siyasiy merkizi shimolgha yötkilishtin ilgiri Hunlarning asasiy qisimi chöllükning jenubida bolup, siyasiy merkez shimolgha yötkelgendin kéyin, chöllükning shimoliy qisimi Hunlarning, bolupmu ularning asasiy qisimining paaliyet merkizi bolup qaldi. Miladiyidin ilgirki 1- esrning otturlirida qoghushar tengriqut jixushan gherbiy xen sulalisigha el bolghandin kéyin, nurghunlighan Hunlar hazirqi ichki Mongghulning toqtu nahiyisi etrapi sol qol lew xan shanining charwichiliq qilidighan rayunigha aylandi[13]; Sherqiy xen sulalsining deslepki mezigilide hazirqi shilin'ghol aymiqi sol qol ijiz xanning charwichiliq qilidighan rayunigha aylandi[14]; Hunlarning ikkisige bölünüşini keltürüp chiqarghan ong üken batis xanning eslidiki charwichiliq rayunimu hazir ichki Mongghuldiki kona seddichinning shimolida bolup, gherpte xétawghiche, sherqte xébiy ölkisining shimoldiki nenyang deryasining gherbidiki rayunlarchiche idi[15].

Izahlar:

- [1] “Tarixiy xatiriler” 1- jild “besh chong aqsaqal heqqide xatire”
- [2] “Nezminame. Sheywéy nezmiliri”, “seper nezmiliri”.
- [3] “Seper nezmiliri”.
- [4] “Tarixiy xatiriler” 110- jild “Hunlar heqqide qisse”de”“.....Qilghilargha tarqalghan. Her qaysisining öz aldigha aqsaqali bar. Köpinche top-top bolup olturaqlashqan bolsimu, lékin birliship kételmeyti” diyilgen.
- [5] “Xenname” 94- jild “Hunlar heqqide qisse”; “Kéyinki xenname” 89- jild “jenubiy Hunlar heqqide qisse”; “Jinname” 97- jild “shimaliy dilar--Hunlar heqqide qisse”, 129- jild “jurchi munsun heqqide xatire”; “Wéyname” 23- jild “lyukurénning terjimhali”; “Songname” 98- jild “ri ghuzliri heqqide qisse”.
- [6] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
- [7] Tyen guangjin: “tawxongbaladiki Hun qebriliri”, “arxéologiyé ilmiy jhornliri” 1976- yili 1-san.
- [8] Tyen guangjin, gosushin: “ichki Mongghuldiki alocheyéngdin bayqalghan Hun qebriliri”, “arxéologiyé ilmiy jhornili” 1980- yilliq 4-san.
- [9] Ichki Mongghul muzéyi élan qilghan: “ichki moghul jungghar xoshunidiki yulongteydin bayqalghan Hun qebriliri”, arxéologiyé ilmiy jhornili” 1977- yilliq 2-san.
- [10] Tala, lyang jingming: “qir'ustaydiki Hun qebriliri”, medeniyet yadikarliqliri” jhornili 1980- yilliq 7-san.
- [11] Ikijaw aymaqliq medeniyet yadikarliqliri xizmet ponkiti élan qilan qilghan: “shigupendiki Hun qebriliri”, “medeniyet yadikarliqliri” jhornili 1980- yilliq 8-san.
- [12] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, 111- jild “wéy ching we qiran chewendaz san'ghunning terximhali”.
- [13] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
- [14] “Kéyinki xenname” 20- jild “jey rungning terjimhali”.
- [15] “Kéyinki xenname. Hunlar heqqide qisse”.

Bap II Hunlarning Uruqdashliq Jamaesi we Uning Qulluq Jemiyitige Qarap Tereqqiy Qilishi

Hunlar nahayti burunlar uruqdash qebile we qebililer ittifaqini tashkil qilgan. Lékin shu chagha qebililer ittifaqiga qatnashqan her qaysi qebililer yenila nahayti tarqaq bolup, intayin turaqsiz idi. “Tarixiy xatirler” 110- jild “Hunlar heqqide qisse”de Hunlarning deslepki mezgilidiki tarixini bayan qilip, “chünwéyidin (riwayatlerdiki Hunlarning ejdadi) tartip taki tümen'giche bolghan ming nechche yil jeryanida, ular bezide köpiyip, bezide aziyip nahayti tarqaq jaylashqan” dep xatirlen'gen. Bu del uruqdash qebile we qebililer ittifaqining intayin turaqsiz ikenlikining alamiti bolsimu, emma Hunlarning tunjisi tengriqut---tümen tengriqut qebililer ittifaqi ortaq tikligen rehber idi. Uruqdashliq teshkili parchilinishin ilgiri Hunlar ortaq ishlepchiqirish bilen shughhulidighan, mehsulatlarni teng teqsim qilidighan, sinip we zulüm ékipilatatsiye mewjut bolmighan iptidaiy jamae halitide yashayti. Bu xil turmush sheklide miladiyidin burunqi 3-esrge kelgende özgirish bolushqa bashlidi.

Hunlar miladiyidin ilgiriki 3-esrning aldi-keynide tömür qorallar medeniyiti dewrige qedem qoydi. Tömür qorallar medeniyitige qedem qoyush Hun jem'iyitining ishlepchiqirish küchlirining sewiyisini zor derijide yuqiri kötürdi. Buning bilen, éshinche mehsulat kélip chiqip, Hunlarning köchmen charwichiliq igilikining kolléktip igilikin yekke igilikke özgirishni tézletti. Shuningdin bashlap umumiy mülükchilikning xususiy mülükchilikke özgirish mumkinchiligi tughuldi.

Aldi bilen, charwichiliqta, bolupmu yem-xeshék qis bolghan qish peslide charwichiliq qilghanda kichikrek kölemdiki charwini béqish chong kölemdiki charwini baqqan'gha qarighanda asan toxtayti. Charwilarni köpeytish we qoghdash üçün ularni ayrip béqishqa toghra kilette. Bu jamaetning kolléktip charwichiliq qilishini peydinpey yekke aililerning tarqaq charwichiliq qilishigha özgertti. Uningdin qalsa, charwichilarni eslidinla asan igiliwalghili, ayrighili we almashurwalghili bolatti. Ot, su qoghlisip köchüp yüridighan köchmen charwichiliq igilikide charwichilar bir tereptin ishlepchiqirish bilen shughullansa, bir tereptin bashqa qebililerni we ularning charwilirini bulang-talang qilatti. Bunu charwilargha bolghan xususiy mülükchilikning emelge éshishigha paydiliq idi. Xususiy mülükchilikte charwisi bar. Charwidar özining xususiy igilikining tereqqiyatigha bekreng köngül böletti. Bu charwa topini köpeytish we bashqa

bayliqlarni toplash imkanyitini kéngeytetti. Üchinchidin, ishlepchiqirish küchlirining yenimu yüksilishi jem'iyettiki her qaysi igilik tarmaqlirininimu yükseldürdi. Bolupmu asasliq igilik bolghan charwichiliq eslididiki asasta mislisiz rawajilandi. Bu waqitta Hunlarning ishlepchiqirishi özini teminleple qalmastin, belki yene éshinche mehsulatlarnimu barliqqa keltürdi. Bu ékipilatatsiye qilish we ékipilatatsiye qilinish munasiwitining iqtisadiy aldinqi shertini meydan'gha keltürdi. Buning bilen Hunlarning iptidaiy jamaetining ichki qisimida xususiy mülükchilikning barliqqa kélishige egiship sinipqa bölünüşimu bashlandi.

Texminen miladiyidin ilgiriki 3-esrning aldi-keynide, Hunlarning uruqdashliq jamaeside shexsiy charwisi bar yekke aililerni asan qilghan musteqil kichik igilik meydan'gha keldi. Bu xil kichik igilikning meydan'gha kélishi uruqdashliq jamaesini parchilash rolini oynashqa bashlidi. Chöllükning shimalididn qézilghan, miladiyidin ilgiriki 2-, 3-esrlerge teulluq bolghan Hun qebrilirining ichidiki hemde chine buyumlar köp. Chong qebriler hem ularning yénidiki hemdenpe buyumlar nahayti az qebrilerdin bu chagha uruqdashliq teshkilining parchilash, bay, kembeghellik perqining toluq ashkarlan'ghanliqini roshen körüwélishqa bolidu[1]. Bu chagha charwichiliq meydan'gha we charwichiliq qilidighan yerler uruqdashliq charwichiliq meydan'gha we charwichiliq qilidighan yerler uruqdashliq jamaesining igidarliqida bolghan. Charwilar bolsa yekke aililerning igidarliqida bolghan. Shunga, charwichiliq meydan'gha we charwichiliq qilidighan yerlerge bolghan umumiy mülükchilik bilen charwilargha bolghan xususiy mülükchilikning birlishtürülüşini bu dewridiki Hun uruqdashliq jamaesining bir alahidiligi diyishke bolidu.

Hunlarning uruqdashliq jamaesi miladidin ilgiriki 3-esrning aldi-keynide yekke aililerning xususiy igilikining barliqqa kélishige egiship parchilinishqa bashlighan bolsiu, lékin her qaysi aililer we uruq ezaliri ishlepchiqirish, turmushining muhim kapaliti bolghan charwichiliq meydan'gha we charwichiliq qilidighan yerlerni yenila ortaq igilesh sewebidin öz-ara zich baghlinip turatti. “Tarixiy xatirler. Hunlar heqqide qisse”de Hunlar “ot-su qoghlisip köchüp yürsimu, her qaysisining yerliri ayrim idi” dep xatirlen'gen bolup, buningda del charwichiliq meydan'gha we charwichiliq qilidighan yerlerge bolghan uruqning umumiy mülükchilik bayan qilin'ghan.

Bu xil baghlinish uruqning bixeterlikini qoghdash, charwichiliq hujumidin qoghdash seweblik saqlinip qalghan idi. Shuning bilan bir waqitta, iptidaiy uruqdashliq jamaesi tüzümining parchilinishi we sinipning shekillinishi jeryanida, bulangchiliq urushi qilishi xuddi “tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de “urush qilish Hunlar üçhün adettiki ish idi” dep éytilghinidek, Hunlarning daimliq kespige aylinip qalghan idi. Shunga ular zich birliship qalmay, belki yene qushun bolup teshkillen'gen idi, bu ularning xalighan chaghda urushqa méngishi we qatnishishgha qolayliq idi. Shunga, Hunlarning uruqdashliq jamaesining yene bir alahidiligi u hem ishlepchiqirish teshkilati, hem herbiy teshkilat idi. “Tarixi xatiriler, Hunlar heqqide qise”de: “Hunlar quramigha yétip oqya tartqidek bolghandila atliq esker bolatti, urush waqtida jengge chiqip bulang-talanggha qatnishatti, bu ularning aditi idi” dep xatirilen'gen. Bu ularning adettiki chaghlarda charwichiliq we owchiliq bilen turmush kechürse, urush waqtirida jengge qatnishidighanliqini, ishlepchiqirish teshkili bilen herbiy teshkilining birlishtürülgenlikini ekis ettürüp bergen. Bu heqte markis “bundaq teshkil jamaening igidarliq qilghuchi salahiyiti bilen mewjut bulup turushidiki bir shert”[2] digen.

Hunlarning uruqdashliq teshkilati esildinla bir xil qandashliq اساسida qurulghan teshkilat bolup, uruqdashliq jamaening parchilinishi, sinipning peyda bulushi we urushning köpiyishidin kélip chiqqan uruq terkiбинing murekkep bolushi we turaqsizliqidin uruqtikilerning qandashliq munasiwitini saqlap qélish mumkin emes idi. Aldi bilen uruq teshkilining ichige bashqa uruqning ademlirimu zor Türkümde qushulatti. Meslen: tungguslar, yawchilar, alubanlar, Hun'gilar, chüshürler, dnglinglar, qirghizlar, shinlilar, uysunlar, gherbiy yurtluqlar, chiyanglar we Xenzular digendek. Bular اساسen her qaysi uruq we aililerge tarqalghan bolup, mutleq köp qisimi qulluqta turghan bolsa, az sandikiliri uruq ezaliqgha qubul qilinatti uningdin qalsa her qétimliq urush, bolupmu meghlubiyetlik urushlar uruq ezallirining köplep ölüshini, yarlinishini we tarqilip kétishini keltürüp chiqarghachqa, uruqdashliq jamaesi éghir buzghunchiliqqa uchraytti. Mesilen: miladiydin burunqi 124- yili ong qol bilikxanning qowmi xen sulalisi serkerdisi wéy chingning hujumigha uchrighanda, ong qol bilikxan özi yalghuz qéchip kétip, atliq qushuni tarqilip kétip, kichik xan wezipsidiki on nechche uruq aqsaqili we 15 mingdin köp er-ayal uruq ezalliri esirge chüshüp uruq pütünley tarqilip ketken. Yene miladiydin burunqi 119- yili échighse tengriqut wéy ching bilen bolghan urushta meghlub bolghanda nechche yüz esker bilen muhasirini buzup qéchip ketken, qachalmay qalghanliri xen sulalisi qushunliri bilen arliship turiwergen, shuning bilan bir waqitta, sol

qol bilik xanning qowmidinmu yette tündin artuq adem xu chübig terpidin öltürülgen we esirge élin'ghan, qalghanliri qéchip kétip uruq pütünley qalaymiqanliship ketken. Téximu éghiri shuki, miladiydin burunqi 71- yili xen sulalisi bilen uysunlarning 200 ming kishilik birlashme qoshuni Hunlarga hujum qilghanda, Hunlar xen sulalisining qushunlirining kelgenlikini anglap qéri-chürilirini yétilep, mal-charwilirini heydiginiche yiraqqa qéchip ketken. Bu xil urush qalaymiqanchiliqida uruq teshkilining qalaymiqanliship kétishi muqerer idi. Ong qol xanning qowmidikiler chirikchi beg chang xuy we uysunlarning birlashme qoshunining hujumigha uchrighanda tengriqutning yenggisi, melikisi, ataqliq xanliri, kahbeg, ming béshi, serkerdiliri qatarliq 39 ming adem esirge chüshüp, 700 mingdin artuq at, kala, qoy, qéchir we töge olja élin'ghan, ölgen-yarlan'ghanlar we tarqilip ketken charwa-mallar hésabsiz bolghan, uruqdashliq jamaesi chak-chékidin bösülüp ketken[3]. Yuqiridikiler bir nechche misallar xalas, urush waqtida bundaq ehwallar daim körülüp turatti. Lékin, uruqning teshkiliy qurulmisi mustehkem bolghanliqtin, qalaymiqanchiliq we buzghunchiliqtin kéyin yene nahayiti tizla toplishalaytti we eslige kéleleytti (meslen, échighse tengriqut qéchip kétip uzun ötmeyla “ademlirini qayta toplighan”), emma esildiki uruq ezalliri tarqilip, qalaymiqanliship ketkechke, uruqning terkibi köp hallarda qalaymiqanliship kétetti. Kéyin uruqdashliq teshkili shekil jehettin saqlinip qélip, uruq qebriстанliqi we uruq nami burunqidekla mewjut bolup, uruqning sirttin nikahlinish tüzümige yenila riaye qilin'ghan bolsimu, emma heqiqiy sap qan sétimisidiki uruq mewjutluqini yoqatti. Shunga, Hunlarning uruqdashliq teshkili shekil jehettin taki miladiye 3- esrning axirighiche, yeni wéy, jin sulaliliri dewrigiche saqlan'ghan bolsimu, lékin uningdiki qandashliq munasiwet uruqning ichki qisimidiki igilik xarakterining özgirishige egiship peydinpey özgerdi, bu xil özgirishtin kéyinki uruqdashliq jamaesi emelyette qandashliq اساسigha qurulghan uruqdashliq birliki bolmay, belki téritoriye اساسigha qurulghan herbiy memuriy birlik bolup qaldi. Bu Hunlarning uruqdashliq jamaesining yene bir xil alahidilikidir.

Hunlarning uruqdashliq jamaesining shekil jehettin taki miladiye 3- esrgiche saqlinip qalghanliqini yazma höjjetlerde ekis ettürülgen uruq qebriстанliqi, uruq nami, uruqning sirttin nikahlinish tüzümi heqqidiki bayanlardin köriwélishqa bulidu. Tarixi eserlerde Hunlarning uruq qebriстанliqi heqqidiki xatiriler uchraydu. Meslen, “kéyinki xenname” 90- jilid “oghanlar heqqide qisse”de jawdi dewride (miladiydin burunqi 78- yili) oghanlarning Hun tengriqutining qebri sini qazghanliqi xatirilen'gen. Bu xil qebre uruq qebriстанliqigha tewe idi. Uruq qebriстанliqining

bolushi uruqdashliq jamaesining bir alahidiligi. Uruq qebristanliqining saqlinip qelishi uruqdashliq jamaesining shekil jehettin saqlinip qalghanliqini korsitip beridu.

“Tarixi xatirler, Hunlar heqqide qisse” we “keyinki xenname” 89- jilid “jenubiy Hunlar heqqide qisse”de Hunlarning tengriqut uruqi bilen oxshimaydighan quyan, lan, shubu we chiyulindin ibaret tot isilzade uruqning barliqi tilgha elin'ghan. “Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de jenubiy Hun tengriquti shixé aymiqigha kelip (miladiye 50- yili) olturaqlashqandin keynki xanlar ichide yenila xen, dangyu, quyan, lan, suji uruqidin kelip chiqqan xanlarning barliqi xatirlen'gen. “Jinname” 97- jilid “shimaliy dilar-Hunlar heqqide qisse”dimu Hunlarning quyan, shu, bo, lan, jio qatarliq uruqliridin kelip chiqqanlarning yuqiri emel tutidighanliqi xatirilen'gen, yene “jasaretlik, lekin asi”chimu we li uruqimu bolghan. Uruqning nami uruqdashliq teshkilining bir belgisi, uruq namining saqlinip qelishi uruqdashliq teshkilining shekil jehettin yenila saqlinip qalghanliqini ispatlaydu.

“Keyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”diki melumatlarga asalan'ghanda, yuqirda tilgha elin'ghan quyan, lan shubu we chiyulin uruqidikilerning daim Hun tengriqut uruqidikiler bilen nikahlinidighanliqi jatirlen'gen. “Xenname. Hunlar heqqide qisse”diki xatirlen'ge asalan'ghanda, tengriqut landi uruqdin bolup, quyan qatarliq uruqlar bilen bir uruqdin emes idi. Buningdin shuni koruwelishqa boliduki, yuqiriqi uruqlarning hemmisi sirtin niqahlan'ghan tuzumni yolgha qoyghan. Miladiyidin burunqi 1- esrning keynki mezgilide Hunlarga yatliq qilin'ghan xen melikisi wang jawjunning fujurut tengriquttin tughqan ikki qizi eslide qoghushar tengriqut jixuashanning uruqigha mensup idi. Keyin chong qizi yuen shubu uruqigha yatliq qilinip, shubu qunchuyi (shubu melikisi) dep atalghan bolsa, kichik qizi dangyu uruqigha yatliq qilinip dangyuyi (dangyu melikisi) dep atalghan[4]. Buningdin qoghushar tengriqutning shuyu, dangyu uruqi bilen sirtta nikahlinish tuzumini yolgha qoyghanliqini koruwelishqa bolidu. Miladiye 3-, 4- esrge kelgendimu Hunlar yenila sirtin nikahlinish tuzumini yolgha qoyghan. Meslen: “besh uyz, on elte padishahliq” dewridiki “xen hakimiyitini qurghuchi Hun aqsokeng lyuyuen we oghli lyuzung eslide togha hunliridin bolup, ularning ayalliri quyan uruqidin idi[5]. Uruqning sirtin nikahlinish tuzumi uruqdashliq jem'iyitining alahide nikah tuzumi. Uruqning sirtin nikahlinish tuzumige riaye qilish uruqdashliq teshkilining mezmuni we xarakteride alliqachan ozgirish bolghan bolsimu, lekin shekil jehettin yenila mewjutliqini chushendurup beridu.

Charwichiliqning uchqandek tereqqiy qilishi blen charwilarni beqish teximu kop kishige ehtiyajliq boldi. Shunga, ozining xususiy igilikige

kongul bolidighan charwidarlarni urushta tutuwalghan esirlerdin teximu kop paydilandi. Buning bilen qullar sinpi barliqqa keldi.

“Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de: “Hunlar jeng qilghanda dushmendin birni olturse bir jam sharap mukapat berilette. Lekein esir tutup kelse mukapat teriqiside ozige in'am qilip berilette. Tutup kelin'gen bu kishler qul qilinatti. Jengde olguchining jesitini qayturup kelguchi olgichining aile mulkige ige bolatti. Nerse oghrlighuchilarning putun mal-mulki musadire qilinatti” dep xatirlen'gen. Bu del Hunlarda xususiy muluk we esirlerni qul qilish ehwalining barliqini ispatlaydu.

Hunlar urushta esirge chushkenlerni qul qilghanliqtin, her bir Hun jengchisi koprek esir elip bu esirlerni ozlirining quli qiliwalatti. Shunga Hunlarning adettiki puqraliriningmu qulgha ige bolushi omumyuzluk ehwal idi. Elwette Hun aqsongekliri igilgen qullar adettiki puqralarningkige qarighanda teximu kop idi. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishiche. Hun aqsongekliri olse uning “yaxshi koridighan qul didekliri”din qurbaliq qilindighanliri nechche yuzdin ashqan. Boyan taghliridin tepilghan bir Hun aqsongekning qebrisidin 17 tal orume chach chiqqan[6]. Bu del Hun aqsongeklirining nahayti nurghun qulgha ige ikenliki we nurghun qullarni qurbanliq qilidighanliqining maddiy ispatidur.

Zor Turkumdiki esirlerning qul qilinishi qulluq jem'iyetning shekillinishini zor derijide ilgiri surdi. Hunlarning qullirining kelish menbesi tot xil bolup, esirler esasliq qul menbesi idi. Esirler ichide Xenzularmu, bashqa millet kishlirimu bar idi.

Tarixiy materyallargha asalan'ghanda, Hunlar xen sulalisi chegrisidin ilgiri-axir bolup nahayti nurghun Xenzularni bulap ketken. Meslen:

Miladiyidin burunqi 177- yili (wendining 3- yili) ong qol bilik xan shangjun aymiqigha besip kirip xelqlerni olturgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 166- yili (wendining 14- yili) 14 tumen kishlik Hun atliq qoshuni chawna, suguen, beydi qatarliq jaylarga besip kirip nahayti kop kishlerni esirge elip bulap ketken.

Shuningdin keyin her yili olturulgen we bulan'ghan xelq nahayti kop bolghan. Bolupmu yunjong, lyawdung qatarliq jaylarda ehwal nahayti eghir bolup, her bir ayaqtin bulan'ghan we olturulgen kishlarning sani on mingdin eship ketken.

Miladiyidin burunqi 158- yili shangjun, yunjong qatarliq ikki ayaqqa uch tumendin artuq Hun atliq eskiri besip kirip, nahayti nurghun kishini olturgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 129- yili (wudining yuen'guang 6- yili) Hunlar shanggugha besip kirip emeldar we puqralarni bulap ketken we olturgen.

Miladiyidin burunqi 128- yili (yuensu 1- yili) Hunlar lyaoshigha besip kirip ikki mingdin artuq

ademni bulap ketken. Yene yüyang we yenménda üch mingdin artuq kishini öltürgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 127- yili (yüensu 2- yili) shnggu we yüyanggha bésip kirip mingdin artuq emeldar we puqrani öltürgen we bulap ketken.

Milayidin burunqi 126- yili (yüensu 3- yili) deyjun aymiqigha béríp kirip mingdin artuq ademni bulap ketken. Yene shu yili küzde yenmén'gha bésip kirip mingdin artuq ademni öltürgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 125- yili (yüensu 4- yili) deyjün, dingrang, shangjün aymiqigha bésip kirip mingdin artuq ademni öltürgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 124- yili (yüensu 5- yili) deyjün aymiqigha bésip kirip mingdin artuq ademni öltürgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 121- yili (yüensu 2- yili) deyjün, yenmén aymiqigha bésip kirip nechche yüz ademni öltürgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 120- yili (yüensu 3- yili) yübéyping, dingranggha bésip kirip mingdin artuq ademni öltürgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 102- yili (yüensu 3- yili) küzde Hunlar dingrang, yünjugha bésip kirip nechche ming ademni öltürgen we bulap ketken. Shuninggha egishipla ong qol bilik xan yene jyuchüen, jangyégha bésip kirip nechche ming ademni öltürgen we bulap ketken (lékin nechche ming ademni xen sulalisining boz yer özleshtürüsh serkerdisi rén wénning qoshundikiler qutquzwalghan).

Miladiyidin burunqi 91- yili (jéngxé 2- yili) shanggu we wuyüen'ge bésip kirip emeldar we puqralarni öltürgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 87- yili (xuyüen 2- yili) Hunlar sufanggha bésip kirip emeldar we puqralarni öltürgen we bulap ketken.

Miladiyidin burunqi 78- yili (jawdéning 3- yili) Hunlar wuyüen'ge bésip kirip nechche ming ademni öltürgen we bulap ketken. Arqidinla yene chéigirdiki qel'elerge emeldar we puqralarni öltürgen we bulap ketken. [7]

Yuqiriqlar jawdi dewrigiche bulap kétélgénler bolup, sani yüzmingdin ashidu.

Hunlar Xenzulardin sirt yene bashqa ulus we qebililerdinmu nahayti nurghun kishini tutup ketken. Meslen: batur tengriqut tongguslarni tarmar qilghanda xelqni esir élip qaytip kelgen[8]. Shirawilarni boysundurghandin kéyin nechche ming adimini zorluq bilen Hunlarning sol teripige köchürüp charwichiliq qildurghan[9]. Uning gherbte yawchilargha zerbe bergende, jenubta aloban xanni, bayan xanni qoshuwalghanda, shimalda hun'gırlar, dinglinglar, qirghizlar we shinlilarni boysundurghanda, gherbiy shimalda kioren, uysun, oghuzlarni we etiraptiki her qaysi xelqlerni tinchitqanda qanchilik ademni esirge alghanliqini bilmisekmu, töwendiki matéyallardin

ularning saniningmu az emesligini biliwalalaymiz.

“Üch padishahliq tezkirisi. Wéy padishahliq tezkirisi” 30- jild “On Hunlar. Siyanchilar we sherqtiki yat qoshnilar heqqide qisse”de “wéy padishahliq heqqide” digen eserdin neqil élinip, sherqiy xen sulalsining jyenwu yillirida (texminen miladiye 48- yili) nechche tümen tütünlük esir qullar Hunlarning jenup, shimal ikki qisimigha bölünüp, ajizlashqan waqtidin paydilinip, hazirqi xéshi karidori etrapigha qéchip kélip, awalqidek “ot-su qoghliship” köchmen charwichiliq bilen turmush kechürgen. Qéchip kelgen qullarning irqi her xil bolup, ularning ichide gherbiy yurtluqlar, dinglinglar we yene chyanglarmu bar idi, dep xatirlen'gen. Yuqiriqi xatiridin Hunlar esirge alghan yat millet qulliri ichide Xenzular, tongguslar we shirwilardin sirt, yene gherbiy yurttiki her qaysi milletler, dinglinglar we chyanglarningmu barliqini körüwélissha bolidu. Bu qéchip kelgen qullarning umumiy sani nechche on ming tütüandin (10) artuq bolup, her bir tütünni besh jan hisablighandimu, ularning sani nechche yüz minggha yétidu[10].

Hunlarning qullirning ikkinich kélissh menbesi qoshna milletlerdin sétiwélin'ghanlar idi. Meslen, sherqiy xen sulalisi dewride gherbtiki chyanglar bulap kelgen zor Türkümdiki Xenzu qullarni jenubiy Hunlarga sétip bergen. Kéyin jenubiy Hun tengriquti xen sulalisigha asiyliq qilip urushta meghlup bolghandin kéyin, bu bir Türküm qullarni we burun bulap kélip qul qiliwalghan on mingdin artuq ademni biraqla xen sulalisige qaturup bergen[11].

Hunlarning qullirining üçinchi kélissh menbesi béqindi ulus we qebililerdiki olpanni töliyelmeý qalghan qerzdarlar idi. Meslen, “kéyinki xenname” 90- jild “oghanlar heqqide qisse”de, oghanlar batur tengriqat teripidin tarmar qilin'ghandin kéyin, zawalliqqa yüzlünüp, Hunlarga qaram bolup qalghachqa, her yili Hunlarga kala, at, qoy térisi tapshurghan. Eger waqtida tapshuralmisa xotunliri qerzige hisablinip qul qilin'ghan, dep xatirlen'gen.

Hunlarning qullirining tötinchi kélissh menbesi Hunlardiki jinayet ötküzüp qoyghanlar idi. Meslen, Hunlarning qanunda, mal-mülük oghrilighuchilarning ailisidikiliri we mülki musadire qilinidu, dep belgilen'gen. Buning bilen bashqa millet esirlirining qul qilinishigha egiship Hunlarningmu qul bolush hadisisi peyda bolghan.

Hunlardiki barliq qullarning sanini toghra körsitip bergili bolmisimu, lékin ularning sanini neche yüzmingdin kem emes, dep mölcherleshke bolidu. Undaqtta bu san Hunlarning umumiy ahalisining qanchilik nisbitini igelleydu?

Hunlarning ahalisi toghrisida tarixiy eserlerde éniq melumqat yoq. Lékin parche-purat matéyiallardin yenila texminen mölcherlep chiqqili bolidu.

“Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de,

batur tengriqut dewride Hun chewendazlirining sani 300 mingdn artuq idi. Miladiyidin burunqi 200- yilidiki pingchéng qorshawida xen gawdi lyubangni 400-ming kishliq atliq qoshun bilan muhasirige alghan. Hunlarning “baliliri oqya atqudek bolghan chaghdila atliq esker bolatti” dep xatirlen'gen. Wéndi dewride ötkén juyayining Hunlardin “her besh ademning biri esker bolatti”[12] digen'ge asalan'ghanda, Hunlarning shu waqittiki nopusi texminen ikki milyun bolghan bolsa kérek. Kéyin wudi dewride uda nechche on yil xen sulalisining éghir zerbisige uchráp esker we xelqler köplep ölüp ketkenliki (tebiy köpeygen nopus ölgenler sanini toluqliyalmighan bolushi mumkin), yene nurghunlighan kishlarning jenupqa kélip el bolghanliqi[13] tüpeylidin, bu mezgildiki nopus batur tengriqut dewridikige qarighanda xélila azlighan bolushn mumkin.

“Kéyinki xenname. Hunlar heqqide qisse”diki bayanlarga asalan'ghanda, miladiyidin burunqi 71- yili (shüendining bénshi 3- yili) Hunlar xen sulalisi bilen uysunlarning birlashme qoshunining hujuigha uchráp 39 mingdn artuq adimi esirge chüshken; Shu yili qishta tengriqut uysunlarga jaza yürüshi qilip qaytip kélish sepiride qar apitige uchráp nechche tümen adimi tonglap ölgen. Aridin uzun ötmey dingling, oghan we uysunlar pursettin paydilinip, hujum qilip nechche tümen ademni öltürwetken; Yene teb'iy apét tüpeylidin xelqning ondin üç qisimi acharchiliqtin ölüp ketken; Miladiyidin burunqi 68- yili qehetchilik yüz bérip, xelqning ondin ate-yette qiismi ölüp ketken. Miladiyidin burunqi 58-, 57- yili besh tengriqutning hoquq talishish körishi yür bergen'ge qeder Hunlarning nopusi burunqidin zor derijide azlap, texminen 1 milyun 750 ming etirapigha chüshüp qalghan. Bu besh tengriqut urushta ghelbe qilip ordisigha yétip kelgende, uning tewelikide aran nechche tümen ahale qalghan; Qutiush tengriqut qowmini bashlap kan'giyege yétip kelgende qol astida aranla üç ming adimi qalghan[14]. Shunga, bu bir qatar qalaymiqan urushlardin kéyin Hunlarning nopusi 1 milyun 500 ming etirapigha chüshüp qalghan bolushi mumkin. Miladiye 48- yili Hunlar jenup, shimal ikkige parchilinip ketti. “Kéyinki xenname”diki bayanlarga asalan'ghanda, jenubiy Hunlarning ahalisi eng köpeygen chaghdá (miladiye 90- yili) 34 ming tütün, 237 ming 300 nopus bolup, 50 ming 170 chewendaz bolghan (“jenubiy Hunlar heqqide qisse”). Shimaliy Hunlardin miladiye 83- yili senmulo qebilidiki jilus qatarliqlar 38 ming ademni bashlap xen sulalisige el bolghan.

Miladiye 87- yili qulan, shübi, qutqu qatarliqlar 200 ming adem, sekkiz ming chewedazni bashlap xen sulalisige el bolghan (“jenubiy Hunlar heqqide qisse”). Miladiye 89- yili on'ghush, batis, onwu, xojurrut qatarliqlar 200 mingdn artuq ademni bashlap xen sulalisige el

bolghan (“dushiyenning terjimhalidin”). Bular texminen 400 ming. Miladiye 91- yili shimaliy Hun tengriquti jengde meghlup bolup gherbke köchken chaghdá nurghun xelq uninggha egiship ketken (juajanlar teripidin qoshuwélin'ghan shimaliy hinlarning sanimu éniq emes, yene miladiye 91- yili yurtjan bashlap mangghan 20 ming ademning hemmisi yoqitilghan). Chöllükning shimalida éship qalghan besh-alte tümen ahale siyanpilargha qoshulup ketken. Buninggha yuqiridiki 400 mingni qoshqanda shu chaghdiki shimaliy Hunlarning nopusi texminen bir milyun etirapida bolghan bolidu. Buninggha jenubiy Hunlarning 237 ming nopusini qoshqanda miladiye 90-, 91- yillarning aldi-keynide, hunlanring nopusi eng köp bolghandimu 1 milyun 300 mingdin ashmighan.

Omumen, xen sulalisining deslipide Hunlar qudret tapqan mezgilide nopusi texminen ikki milyun etirapida idi. Shüendi dewride azlap bir milyun 750 minggha chüshüp qaldi. Besh tengriqut hakimiyet talashqan chaghdá téximu azlap bir milyun 500 minggha chüshüp qaldi. Hunlar téximu ajiziship ikkige parchilan'ghan chaghdá aran bir milyun 300 ming etirapida bolup qaldi. Hunlarning qullirning sanini texminen 300 ming etirapida dep perez qilsaq, u halda ularning sani Hunlarning umumiy nopusining yettidin bir yaki beshtin bir qisimini teshkil qilidu.

Bundaq zor qullar shübhisizki mejburiy halda ishlepchiqirish emgikige sélin'ghan. Charwichi qebililerdin kelgenler charwichi qul, déhqanchiliq rayunliridin kelgenler tériqchi qul, hünervençilikni bilidighanlar hünervenç qul bolghan. Buni töwendiki tereplerdin téximu bek delliligili bolidu. Birinchi, yuqirida tilgha élin'ghan héliqi qéchip kelgen esir qullar qéchip kelgendin kéyinmu yenila “ot-su qoghliship” köchmen charwichiliq bilen kün ötküzgen: buningdin biz ularning Hunlarning charwichi quli bolghanliqini körüwalalaymiz. Ikkinchi, Hunlar quduq qézip yer sughirish, sheher qurup öy-imaret sélish qatarliq ishlarning hemmiside Xenzulardin paydilan'ghan. Chöllükning shimalidiki Hun qebililiridin Xenzular ishlipti adetlen'gen tömür orghaq, soqa (sapan) qatarliqlar bayqalghan. Bular Xenzularning Hunlarning tériqchi qulliri bolghanliqi bilen munasiwetlik. Üchinchi, boyan taghliridin bayqalghan Hunlarning mis, tömür qoralliri ichide Xenzularningkige teqlid qilip yasanlghanliri nahayti köp. Bularning Xenzu ustilarning qolidin chiqqanliqi éniq. Uningdin bashqa yene bezi soda-sétiqqa usta gherbiy yurtluqlar tawar yökkep satidighan tijaretti qul bolghan qullarning ichide yene aile emgiki bile shughullinidighanlirimu bolup, ularning ichidiki yash hem chirayliq dédekler xojayini teripidin toqal qiliwélin'ghan. Meslen, sherqiy xen sulalisining axiri “ghuz chewendazliri” teripidin tutup kétilip kéyin sol qol bilik xanning qoligha chüshken sey wénji[15] buning bir misali.

Yuqirqi bayanlardin, esirge chüshüp qul bolghanlarning köpinchisining charwichiliq, déhqanchiliq we qol hünervençilik emgeklirige qatnashqanliqini körüwélishqa bolidu. Emma Hunlarning qulluq tüzümi bilen qedimqi rimning qulluq tüzümi arisida azraq oxshashmasliq we perq bar.

Birinchidin, omumen quli bar Hunlar qullirini ishlepchiqirish emgikige salghandin sirt, özimi ishlepchiqirish emgikidin ayrilmighan. Chünki, Hunlar kichikidin bashlapla ishlepchiqirish paaliyitige qatnishatti. Chong bolup qoramigha yetkende, hemmisi birdek “atliq esker” bolisimu, lékin urush bolmighan waqitlarda yenila owchiliq we charwichiliq bilen shughulinatti. Ular hem atliq esker, hem charwichi idi. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de, “adettiki chaghlarda owchiliq charwichiliq qilsa, urush waqitlirida jengge qatnishop, bashqilargha hujum qilish ularning aditi” diyilgen. Bu Hunlarning ishlepchiqirish teshkili bilen herbiy herbiy teshkilining birleshtürülgenliki, “atliq esker”lerning ishlepchiqirish we urushqa teng qatnishidighanliqini körsitidu. Ular adettiki waqitlarda charwilargha egiship ot, su qoghliship charwichiliq qilsa, urush waqitlirida atqa minip oqya ésip jengge kiretti. Charwichiliq qilish yaki ow owlash jeryanida her waqit urush yüz béríp qélish éhtimali bar idi (bulangchiliq qilish yaki bulangchiliqqa uchrash sewebidin). Kéyinki qitanlarning “urush bolghanda urushqa qatnishish, bikar chaghlarda béliq tutup turmushini qamdishi[16] we Mongghullarning “atqa min'gende jeng qilish, attin chüshkende tériqchiliq yaki charwichiliq qilishi”[17] mu mushuningha oxshash ehwal.

Hun atliq eskerliri charwichiliq bilen shughullinip qalmastin, belki yene déhqanchiliq ishlepchiqirishighimu qatnishatti. “Xenname” 96-jild “gherbiy yurt tezkirisi”de, “jawdi dewrde <uysun> melikisi xan'gha mektup sunup, Hunlarning atliq qisimlirining qoshqa kélip boz yer achqanliqini melum qildi”, “jawi xanliq dewride Hunlar qoshta töt ming atliq esker ewetip yene boz yer özleshtürdi. Shüendi besh serkerdini qoshun bashlap Hunlarga zerbe bérishke ewetkende, qoshta boz yer özleshtürgüchiler qorqup qéchip ketti” dep xatirlen'gen. Buningdin “Hunlarning atliq eskerlirining qoshna bir tereptin mudapie tursa, yene bir tereptin ishlepchiqirish bilen shughullan'ghanliqini körüwalalaymiz.

Hunlarning bezi qol hünervençilikini, bolupmu métalchiliqni köp hallarda Xenzular üstige alghan. Lékin bu barliq qol hünervençilikini Xenzular üstige alghan, digenlik emes. Sapla boyumlarni yasash we oqya, chédir, kigiz-palaz yasas, qétiq-qaymaq uyutush qatarliq ishlarning köp qisimini Hunlar özi qilghan we yaki bashqa millet qullirini yaremchi qilghan bolushi mümkin.

Omumen, Hun jem'iyitining ishlepchiqirish saheside qulliri bar Hunlardin yuqiri tebiqidiki aqsöngéklerdin sirt, köpinche ahaliler ishlepchiqirish emgikige qatnishatti. Bu qedimqi yunan, rimdiki quldarlarning (erkin puqralar) emgekke pütünley qatnashmasliqi, hetta emgekni kemsitishi bilen oxshaydu. Hunlardiki qullarning nopusi qedimqi yunan, rimdikidek memilket umumiy nopusning sanida anche köp salmani igilimisimu (qedimqi yunan, rimda her bir erkin puqragha birnechchidin qul toghra kéletti). Hun jem'iyitining ishlepchiqirish teshkili bilen herbiy teshkilining birleshtürülgenlikidek bu alahidiliki adettiki puqralarning ishlepchiqirish emgikige omumyüzlük qatnishishini keltürüp chiqarghan. Qullarning nopusining az, pütün memilket nopusida igiligen nisbitining kichik bolushi qulluq tüzümining tiklinishige tosalghuluq qilalmighan. Halbuki, jem'iyetning teminlishide pütünley qullargha yöliniwalmasliqtek bu xil hadise Hunlarning ijtimaiy ishlepchiqirish sewiyisining bir qeder töwenlikini eks ettüridu. Bu xil bir qeder töwen ishlepchiqirish sewiyisi اساسgha qurulghan qulluq tüzümini tebiyki qedimqi yunan, rimdiki ishlepchiqirish sewiyisi bir qeder yuqiri, soda-sanaiti yüksek derijide tereqqiy qilghan qulluq tüzüm bilen sélishturghili bolmaydu. Shunga, Hunlarning qulluq tüzümi qedimqi yunan we rimningkidek piship yétilmigen. Tereqqiy qilmighan qulluq tüzümide qullar eng اساسliq, eng köp ishlepchiqirish emgikini üstige élish bilen bir waqitta, erkin charwichilarmu qismen ishlepchiqirish emgikige qatnashqan. Bumu Hunlarning qulluq tüzümining qedimqi yunan, rimning qulluq tüzümidin perqlinidighan alahidiliklirining biri.

Ikkinchidin, Hunlarning qulluq tüzümining qedimqi yunan we rimning qulluq tüzümige oxshashmaydighan yene bir yéri shuki, Hunlarning ishlepchiqirish emgikidiki heriketchanliq we tarqaqliq. Ularning ishlepchiqirish emgikining ziyade merkezleshmeslikni we kölimining chong bolmasliqini belgiligen. Uning üstige “tutiwélin'ghanlar qul qilin'ghachqa”, her bir jengchi tutiwalghan esirni özige mensup qilip, qullar intayin az ehwalida topliship ishlepchiqirish bilen shughullinidighan (meslen, choghay téghi we jangtédeki qol hünervençilik uruqliri), köpinche ehwallarda her qaysi aililerge tarqilip, aile bashliqining nazariti astida اساسliq emgek küchi bolghan. Az sandiki qullar “asrani”yaki “toqal”liq salahiyitige ériship, xujayini bilen turghan (meslen, sey wénji). Bundaq ehwal kishlerni asanla “toplishop qilinmaydighan we keng kölemlik bolmighan ishlepchiqirish zor miqdardiki qullargha muhtaj emes” digen xata qarashqa keltürüp qoyidu.

Hunlarning qullirining mutleq köp qisimi aililerge tarqalghanliqtin, nurghunlighan qullar yüzeki qarighanda peqet aile emgiki bilen

shughullinidighandek qilidu. Lékin charwichi milletlarning aile emgiki bilan ishlepchiqirish emgikini ayrish nahayti tes. Chünki, charwa hem turmush wastisi, hem ishlepchiqirish wastisi, shunga charwa béqish, qotan yasash, töl élish, yung qirqish, süt séghish we aile qol hünervençilikli bilan shughullinish qatarliqlar we aile emgiki hem ishlepchiqirish emgiki. Bu xil emgek qilish bilen ot, su qoghliship köchüp yürüp, charwichiliq qilish peqet charwichliq ishlepchiqirish jeryanidiki bir ish tertipla xalas. Shunglashqa, bu xil emgek bilen shughullan'ghan qullarmu yenila ishlepchiqirish qulliridur. Shuning üçün, bezi alimlar bu xil ehwalnıla اساس qilip, Hunlarning ijtimaiy tüzümini xata halda qulluq tüzümi dep ataydu. Emiliyette bumu bir xil qulluq tüzümidur. Emma bu xil köchmen charwichiliq ishlepchiqirishining alahidiliki اساسida shekillen'gen qulluq tüzüm qedimqi yunan we rimning qulluq tüzümige oxshimaydighan alahidilikke ige.

Üchinchidin, Hunlarning qullirining ehwalı qedimqi yunan we rimning qullirining ehwalı bilen sel oxshimisimu, lékin ular yenila bir xil (sözliyeleydighan qoral) liq ornida turghan. Chünki, ular xojayinning ailiside bashqa aile ezaliri bilen birge emgek qilismu, lékin ishning eng éghirini qilatti hem qattiq ékispilatatsiyige uchrayti. Adem qurbanliq qilip nezir-chiraq ötküzüşke toghra kelgendimu dawamiq qurbanliq mal qilinatti (meslen, zor Türkümdiki qullarning Hun aqsöngekli teripidin qurbanliq qilinishi) buningdin bashqa Hunlarning qulluq tüzümidimu qedimqi yunan we rimning qulluq tüzümige oxshash qul sodisi élip béirilatti.

Tötinchidin, bezi alimlar qullarning peyda bolushi chuqum ichki amildin bolidu. Charwichi milletlarning yéri (charwichiliq meydanı we charwichiliq qilidighan yerler) kolliktıp igidarchiliqida bolghachqa hem uruqning barliq ezaliri orta q paydilan'ghachqa, asanliqche xususiy yerge ige bolush hadisisi we uruqning ichki qisimida qul bolup qélish hadisisi yüz bermeydu. Shuning bilen bir waqıtta, uruqdashliq jamaesining ichki qisimidiki patriarxallıq munasiwet (orta q uruqning oxshash qandashliq munasiwiti) mu nahayti küchlük bolghachqa, asanliqche qul bolush

hadisisi yüz bermeydu. Shunga, Hunlarning bashqa milletlerni tutup kélip qul qilishni (tashqi amel) qulluq tüzüm diyishke bolmaydu, dep qaraydu[18].

Emeliyette, atalmish ichki amel bir jem'iyetning iqtisadining tereqqiy qilip, belgilik sewiyige yétip, xususiy mülükchilik tüzümining tiklinip rawajilan'ghanliqigha, jümlidin charwichiliqningmu nahayti tereqqiy qilip, ishlepchiqirishta adem küchi yétishmey, jem'iyetning ichki qisimida qullarnı emgek süpitide qubul qilish we sighdurush hem ularni ishlepchiqirish jeryanigha qatnashturush éhtimallıqı we sharaitining hazirlan'ghan bolushigha qaritilishi kérek. Bu xil éhtimallıq we sharait hazirlansa mülükdar bashqa millet urush esirlirini öltürmey saqlap qalidu yaki meqsetlik halda bashqa millet ademlirini bulap esir qiliwélip, emgek küchi qilip paydilidur. Bunda q ehwal astida, tashqi amilmu hel qilghuch rol oynaydu[19].

Buningdin bashqa charwichi milletlarning ishlepchiqirish wastisi yer emes, belki charwa[20]. Shunga, yerning xususlar igidarchiliqida bolush-bolmasliqining qulluq tüzümining shekillinishi bilen anche chong munasiwiti yoq. Eger bu noqtini aydinglashturwalmısa q charwichi milletler bilen déhqanchiliq milletlirining perqini ayriwalalaymız. Del mushu sewebtin bezi alimlar “déhqanchiliq jem'iyetning اساسliq ishlepchiqirish wastisi yer” digenni charwichi milletlerge tedbiqlap xata halda yekünni chiqarghan. Pakitlardın melumki, qedimqi yunan we rimning qullirimu اساسen aldi blen yunanlıqlar yaki rimlıqlardı kélip chiqqanlar bolmastin, belki déngiz qaraqchiliqida we urushta esirge chüşken yaki qul baziridin sétiwélin'ghan bashqa millettikiler bolghan (bu adettiki sawat bolup, dunya omumiyy tarixiy dersilikining hemmiside bayan qilin'ghan). Bashqa millet esirlirini qubul qiliwélishni qulluq tüzümning اساسiy qilishmu memilkitimizning shimaldiki qedimqi köchmen charwichi milletlarning qulluq tüzümining alahidilikidin biri, bu peqet Hunlardın bolup qalmastin, kéyin ularning ornigha dessigen siyanpi, jurjan, Türk, Uyghur, qitan, Mongghul qatarlıqlarning qulluq tüzümini tetqiq qilghanda, bu alahidilikke sel qarashqa bolmaydu.

Izahlar:

- [1] Mongghuliye arxéologi s. Dorji sorung “shimoliy Hunlarning qebrisi” digen maqalisida Hunlarning depne ehwalini tonushturghan. Bu maqale 1956- yili ulanbatur penler komitétini neshir qilghan “akadimiye ilmiy tetqiqat netijiliri”ning 1-sanigha bésilghan.
- [2] Markis: “kapitalistik ishlepchiqirishtin ilgiriki formatisiyiler”, xelq neshiryati 1956- yili Xenzuche neshri, 8-bet.
- [3] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, “xenname” 95- jild “Hunlar heqqide qisse”.
- [4] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”
- [5] “Jinname” 101- jild “liyuyüenxey heqqide xatire” 102- jild “liyuzung heqqide xatire”.
- [6] Sowét arxéologi kozlow: “tashqi Mongghulni tekshürüş doklati” (1925- yili lénin'grad neshri); Yaponye alimi méyüen moji: “Mongghuliye oyan taghliridin bayqalghan yadikarliqlar” (1960- yili tokyo neshri) 83-süret.
- [7] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, “xenname” we “Hunlar heqqide qisse”, 6- jild (wudi heqqide xatire) we 7- jild (jawdi heqqide xatire”.
- [8] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”.
- [9] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
- [10] “Hunlarning bir tütün” (lo) zadi qanchilik adem bar? Machangshu “hun qebililer dölitining qulluq tüzümi” (“tarix tetqiqati” 1954- yili 5-san) digen maqalide “her tütün besh aile, her ailide besh jan, nechche tümen tütündiki ahalining yighindisi üç-töt yüzming bolidu” dep qiyas qilghan. Méning qarishimche bu qiyas bekla ashurwétilgen bolup, “tütün”ge bolghan chüshenche anche muwapiq bolmighan. Buni bir misal arqiliq ispatlay: “kéyinki xenname” 90- jild “siyanpilar heqqide qisse”de, Hunlar yémirilgende “éship qalghan au tümen tütündin köprek kishi özini siyanpi dep atighan” dep xatirlen'gen. Eger “her tütünde besh aile, her ailide besh jan bar” digende asasen hisablasaq, bu siyanpilargha qoshulup ketken Hunlarning sani ek az digende ikki milyon 300 mingdin ikki milyon 500 mingghiche bolghan bolidu. Machangshu endi Hunlarning eng güllen'gen mezigilidiki nopusni peqet bir milyon 500 ming öpçöriside, dep mölcherligen. Shundaq iken, zawalliqqa yüzlen'gen chaghda éship qalghan ahalining eksiche eng güllen'gen mezigilidiki ahalidin bir yérim hesse, hetta bir hesse köpiyip kétishini tesewwruqgha sighdurghili bolmaydu. Shunga, “tütün” digen gep aile digen menide. Her bir tütün besh jan, dep qaraymen. Hazirqi Mongghul tilida ailining yenila “ilo” dep atilishidin “lo”ning menisining tütün ikenliki shek-shübhisiz.
- [11] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [12] Jiyayi “shinname” 4- jild “Hunlar”.
- [13] Meslen, qunsharxan bilen shutuqxanning qowmidin nechche tümen adem bir qétimlik jengde xen qoshunliri teripidin öltürülgen. Kéyin qunsharxan shutuqxanni öltürüp, töt tümendin artuq ademni bashlap xen sulalisige el bolghan. “Tarixiy xatiriler” 110- jilid “Hunlar heqqide qisse”, 111- jild “qiran chewandaz san'ghunning terjimhali”.
- [14] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
- [15] “Kéyinki xenname” 84- jilid “ippetlik ayallarning terjimhali”.
- [16] “Liyaw sulalisi tarixi” 31- jilid “barigah-yasawullanlar tezkirisi”.
- [17] “Yüen sulalisi tarixi” 98- jild “leshkerler tezkirisi”.
- [18] “Sherqiy Junggo pidagogika uniwersitétini ilmiy jhoni” 1985- yilliq 4-sanidiki ovyangshining “hun jem'iyitining tereqqiyati” digen maqalisige qarang.
- [19] Liyuchanglin: “tashqi amilning madda tereqqiyatidiki muhim roli toghrisida”, “öginish we izdinish” jhoni 1980- yiliq 5-san.
- [20] Marks “kapitalistik ishlepchiqirishtin ilgiriki formatisiyiler” namliq kitabida: “köchmen charwichi qebililerning jamaesi emeliyette dawamliq topliship yüridighan seperchiler (Reisegeseellschaft), karwanlar we charwa topidur...Bu yerde igelliwélin'ghini we qayta ishlepchiqirilghini emeliyette charwa topi bolup, yer emes...” (Xenzuche neshri 27-bet) digen: “kona tangname” 62- jild “jéng yüenshoning terjimhali”da Türklerning güllinishi we halak bolushi at, qoylarga munasiwetlik” digen. “Liyaw sulalisi tarixi” 59- jild “üzüq-tülük tezkirisi”dimu “qitanlarning aditide bayliq at bilen, küchlüklük qoshun bilen ölchinetti. Ular ot, su mol yerlerde at baqatti. Ademliri qétiq-qaymaqni uzuq qilatti. Ow owlashqa mahir bolup, kündilik hajitidin chiqatti. Ashliq yétishmigen chaghlarda mushuning bilen turmush kechüretti” dep xatirlen'gen. Hunlarga ait tarixiy matériyallarda “tangname” we “liyaw sulalisi tarixi”dikige oxshash éniq melumatlar yoq. Shunga, shimaldiki köchmen charwichi millet bolghan Türkler we qitanlarga ait matériyallardin paydilinshqa bolidu.

Bap III Hun Quldarliq Hakimiyatining Tiklinishi

Uruqdashliq jamaesining parchilini, xususiy muluk we qullarning meydan'gha kelishige egiship, Hunlarda uruq aqsongekliri we hoquqqa warisliq qilish tuzumimu meydan'gha keldi. Buning bilen jem'iyetning ichki qisimidiki sinipqa bolunushimu kunséri keskinleshti we chongqurlashti. Kopligen bulangchiliq urushliri netijiside, uruq aqsaqili we herbiy bashliqlar zor miqdardiki bayliq we qul topliwaldi. Shuning bilen ularning hoquqi zoriyip, ornı yuqiri koturildi. Deslepte ular saylam arqiliq wujutqa keltti. Hoquqi uruq yaki qebile kengeshmisi teripidin berilidighan bolup, ornı uruq ezaliri bilen barawer idi. Emdilikte ular peydinpey hoquqni igelliweli, ornini miras qaldurdighan boldi. Buning bilen uruq bilen qarishlidighan we uruq ezalirigha hukumranliq qilidighan siyasiy kuch uruqdashliq qebilining ichki qisimida mewjut boldi. en'gili: "bulangchiliq urushi eng aliy herbiy bashliq we towen herbiy bashliqlarning hoquqini kucheytti. Ularning ailisidin warisini tallashtek usul, atiliq hoquqchiliq tuzum tikligendin keyin, peydinpey warisliq qilish tuzumige ozgerdi. Kishler deslepte taqet qilip turdi. Keyin telep qilisti. Eng axirida bu xil warisliq qilish tuzumi qubul qilinip, xanliq hoquqigha we aqsongenglik ornigha warisliq qilishning asasi tiklendi"[1] dep korsetke.

Texminen miladiyidin burunqi 3- esrde, Hunlarning bu xil hoquqqa warisliq qilish tuzumi peydinpey shekillinishke bashlidi. Miladiyidin burunqi 209- yili batur atisi tumen tengriqutni olturup ozi tengriqut bolghandin bashlap bu xil tuzum axir tiklendi. "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de xatirlinishiche, batur esli tumen tengriqutning chong oggli bolup, tumen keyin alghan alchisidin (xanishidin) tughulghan kichik ogghini yaxshi korgechke, baturni gherbtiki yawchilargha (hazirqi xeshi karidori etirapida charwichiliq qilghan bir millet) barimtayliqqa ewetken hem yawchilargha hujum qilip, yawchilarning qoli arqiliq baturni olturwetmekchi bolghan. Lekin, batur yawchilarning bir tulparini ogghlap qechip kelgen. Tumen uning baturliqini maxtap uni bir tumen atliq eskerge bashliq qilghan. Batur bir xil "awazliq oqya" yasap eskerlirini meshiq qildurghan. U qol astidikilerge awazliq oqya etilghan nishan'gha qaritip atmighuchilarning birdek kallisi elindighanliqini uqturghan. U atliq eskerliri bashlap owgha chiqqanda, buyruq boyiche oq atmighanlarning kallisini alghan. Uzun otmey "awazliq oqya"ni ozining tulparigha atqanda, bezi jengchiler etishqa jur'et qilalmighan. U derhal etishqa jur'et qilalmighanlarning kallisini alghan. Yene uzun otmey "awazliq oqya"ni ozining yaxshi koridighan ayaligha qaritip atqanda, bezi jengchiler qorqup etishqa jur'et qilalmighan. Shuning bilen bularmu kallisidin ayrilghan. Keyin u owgha chiqqanda "awazliq oqya"ni tumen tengriqutning tulparigha qaritip atqan. Bu qetim jengchilerning hemmisi qilche ikkilenmestin

"awazliq oqya" etilghan nishan'gha qaritip atqan. Batur shundila atliq eskerlarning meshiqning muweppeqiyetlik bolghanliqini, ularni ishlitishke bolidighanliqini bilgen. Bir kuni batur atisigha egiship owgha chiqqanda tuyuqsiz "awazliq oqya"sini tumen tengriqutqa qaritip atqan. Uning eskerliri derhal uninggha egiship etip tumen tengriqutni olturgen. Shuning bilen batur ogey anisi ogey inisi we ozige boysunmighan wezirlerni (her qaysi qebilarning aqsaqalliri) olturup, ozi tengriqut bolghan. Bu bayanda yengidin bash koturgen kuchlarning zorluq wastisi arqiliq kona muteessip kuchlarni yoqishtitki jiddiy korishi eks etturilgen. Bu bir meydan siyasny kuresh bolup, bu xil kuresh Hunlarning iqtisadiy asasi we jem'iyet qurulmisining uruqdashliq jem'iyatining axirki basquchidin quldarliq jem'iyetke qarap tereqqiy qilghanliqning netijisi. Hun tarixining algha qarap tereqqiy qilghanliqining ipadisi idi. Shunga, emdila iptidaiy jem'iyetin sinpiy jem'iyetke otuwatqan Hunlardiki baturning atisini olturgenlik weqesige feodalliq kona qelip we exlaq qarishi bilen qarisaq bolmaydu. Undaq bolmaydiken, jem'iyetning tarixiy menbesi we sinpiy menbesi noqtisidin Hunlar jem'iyatide yuz bergen her xil "ghelite" hadisilerni, meslen, keyin tilgha elindighan "atisi olse oggli ogey anisini, aksi olse uning xotunini inisi, inisi olse uning xotunini akisi alidighan"gha oxshash ehwallarni toghra bayan qilghili bolmaydu.

Batur textke chiqqandin keyin, tengriqutning eng aliy hoquq landi uruqigha merkezlilik miras qalidighan, yeni atisi olse ogghiligha, akisi olse inisigha miras qalidighan boldi. Uningdin bashqa xan, beg, buyuk serkerde, buyuk kahibeg, buyuk yasaqbeg qatarliq chong menseplerge bir qisim esilzade uruq we jem'iyetikiler warisliq qilidighan boldi. "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de, chong mensepdarlarning hemmisige ewladmu-ewlad warisliq qilinatti. Quyan, lan, shubu, uch esilzade uruq idi, diyilgen. "Keyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse"dimu emeldarlarning ichidiki aliy mensep bolghan ong, sol qol bilik xan, ong, sol qol xan, ong qol, sol qol batis xan, ong qol, sol qol oniot xan, ong qol, sol qol nazir xan qatarliq menseplarning hemmisige tengriqutning ogghulliri, aka-ukiliri we text warisliri teyinlinetti. Tengriqut shulendi ("xenname"diki landining terjimisi) uruqidin bolup, yat uruqlardin quyan, shubu, chyulin, lan qatarliq tot uruq Hunlarning ichidiki meshhur uruqlardin idi, dep xatirlen'gen.

Hoquqqa warisliq qilish, bolupmu tengriqutluqqa warisliq qilish tuzumining turghuzulushi uruqdash qebile yaki qebililer ittapaqi orginining rolini yoqatti. Qebile we qebililer ittapaqi orgini yenila saqlinip qalghan bolsimu, lekin uning demokratik prinsipliri putunley tashliwetilidi. Meslen, batur tengriqut bolghandin keyin, herbiy, siyasiy chong ishlarda gerche her qaysi qebile aqsaqallirining pikirini alsimu,

lékin daim shu boyiche ish qilmastin, belki özi xalighanche ish qilatti. Hetta bezi chaghlarda özining pikirige qarishi chiqqan qebile bashliqlirini öltürüp tashlayti. Shuning bilen bille, tengriqut her qaysi qebile bashliqlirigha buyruq chüshürüp, ularning yürüshlirige öz waqtida atlinishini, “kéchikip qalghuchilarning kallisi élinidu”ghanliqini uqturatti. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishiche, shu chaghdá sherqtiki tonggoslar (lyawxé deryasi boyida charwichiliq qilidighan millet) qudrét tapqan bolup, ular baturning atisini öltürüp, tengriqut bolghanliqini anglap, ilgiri-axir bolup baturdin tümen tengriqutning tulparini bérishni sorighan. Arqidinla yene baturning alchisini sorighan. Batur her qaysi qebile aqsqaalliridin meslihet sorighanda bezler bérishke bolmaydu, dep qarighan bolsimu, lékin u ikki qétimgha tongguslarning telipini qandurghan. Shuning bilen tongguslar meghrurlinip, peydingherbke tajawuz qilishqa bashlighan we baturgha elchi ewetip, tongguslarning Hunlarning arliqidiki “ottura”diki tashlanduq qaqaq yerni bérishni telep qilghan (ikki millet ottursidiki arliq rayon). Batur bu qétim her qaysi qebile aqsqaalliridin pikir alghan. Bu qétim beziler “bu tashliwétilgen bikar yer, bériwetsek bizge hichqandaq tesiri bolmaydu” diyishken. Lékin batur qattiq ghezeplinip “yer döletning asasi, bérishke bolmaydu” dep, bu yerni tongguslarga bériwétishni teshebbus qilghanlarni öltürüp, derhal tongguslarga qoshun tartqan we “buningdin kéyin bu ishni sözligüchiler öltürüldü” dep buyruq chüshürgen. Batur tengriqutningkidek bu xil hoquq shünhisizki iptidaiy jem’iyettiki qebililer ittipaqining bashliqlirida yoq idi. Bu chaghdá u bir sinipiy hakimiyetning heqiqiy eng aliy hökümrani bolup qalghanidi.

Batur tengriqut dewride Hunlar etiraptiki nurghun milletlerni boysundurdi. Ular ilgiri-axir bolup sherqte tongguslarni tarmar qilip gherbte yawchilargha zerbe béríp, jenupta aluban we bayan xanlighini yutiwélip, shimalda hun'gir, chüshür, dingling, qirghiz, shinli qatarliq milletlerni boysundurdi. Bu bir qatar herbiy ghebliler aldida Hunlarning her qaysi qebililirining aqsqaalliri qorqushup “batur tengriqutni ghalib” diyiship, qayta qarishliq körsitishke jür’et qilalmidi. Batur shuninggha egishipla yawchilarni yoqitip, kroren, uysun, oghuz we ularning etirapidiki bashqa milletlerni tinjitip, sherqte hazirqi lyawxé deryasighiche, gherbte pamiir taghlirighiche, shimalda bayqal köligiche, jenupta seddichin sépilighiche bolghan rayunlarni kontirol qildi. Boysundurulghan rayunlarning köpiyishi, zor Türkümdiki qullar we olpanning éqip kirishige egiship, shexslarning mal-mülki nahayti téz köpeydi. Bu bayliqlarni qoghdash, qullar we boysundurulghan ulus-qebililerning qarishliqini basturush üçün, memilkitimizning shimallida, aldi bilen chöllükning jenubini, kéyin chöllükning shimallini merkez qilip, bir nahayti zor quldarliq dölet hakimiyiti tiklendi. Shuningdin bashlap Hunlar yawayliqtin medeniyet dewrige qedem qoydi. (dölet hakimiyiti sinipiy ézish qorali bolsimu, lékin medeniyet jem’iyetining bir

belgisidir.)

Hun hakimiyet organliri üç qisimgha bölün’genidi.

Birinchisi, tengriqut ordisi (merkiziy qisim). Uning bashqurushidiki rayonlar Hunlarning ottura qisimi bolup, jenubiy xen sulalisining deyjün (hazirqi xébiyning wéyshiyen nahiyisi etirapi) we yünjung (hazirqi ichki Mongghulning toqtu nahiyisi etirapida) aymaqlirigha udul kéletti.

Ikkinchisi, sol qol bilik xan ordisi (sherqiy qisim). Uning bashqurushidiki rayonlar Hunlarning sherqiy qisimi bolup, jenubiy shanggu (hazirqi xébiyning xueyley nahiyisi etirapi) aymiqigha, gherbiy xuymolargha udul kéletti.

Üchinchisi, ong qol bilik xan ordisi (gherbiy qisim). Uning bashqurushidiki rayonlar Hunlarning gherbiy qisimi bolup, jenubi shangjün (hazirqi shenshining yülin nahiyisi etirapi) aymiqigha gherbiy yawchi, di, chyanglarga udul kéletti.

Tengriqut Hunlarning eng aliy hökümrani hem hakimiyetning eng aliy bashliqi bolup, Hunlar tengrini “tengri”, oghulni “qut” deyti. Tengriqut digen sözning menisi “tengrining oghligha oxshash büyük bashliq” digenlik bolatti[2]. Bu xil atash tengriqutning adettiki rehber menisidin tengdashsiz rehber menisige özgergenlikini eks ettürüp béridu.

Tengriqut herbiy, siyasiy we diplomatiye qatarliq barliq chong hoquqlarni changgiligha éliwalghan bolup, siyasiy ishlargha ong, sol qol qutqu yademplishetti. Qutquluqni quyan, lan we shübü uruqidin bolghan aqsöngeklar üstige alatti. Quyan uruqi sol, lan we shübü uruqliri ong mertiwilerni igellep, asasen soraqlargha höküm chiqirish ishliri bilen meshghul bolatti. Ehwallarni tengriqutqa aghizaki melum qilidighan bolup, yazidighan we xatirleydighan ishlar yoq idi[3].

Sol qol, ong qol bilik xanlar eng aliy yerlik hökümran idi. Hunlar sol qol terepni ezizligeckhe, tengriquttin qalsila sol qol bilik xan eng hörmetke sazawer idi. Shunga, hoquqi we ornı ong bilik xan'gha qarighanda bir qeder chong idi. Sol qol bilik xanliqqa tengriqutning warisi qoyuldighan bolghachqa, bu wezipige köp hallarda shahzadiler qoyulatti. Ong qol bilik xan xandin qalsila sol qol, ong qol xanlar turatti. Sol, ong qol xanlarmu öz aldigha ayrim orda qurup, öz yerlirini bashquratti. Hunlar hakimiyetidiki emeller ichide sol qol, ong qol bilik xanliq we sol qol, ong qol xanliq eng chong emel hésablinatti. Uningdin qalsa sol qol, ong qol buyük serkerde, sol qol, ong qol buyük kahbeg, sol qol, ong qol buyük yasaqbeg qatarliqlarmu chong emel hésablinatti. Ularning yuqiri-töwenlik perqi töwendikiche bolatti.

Birinchisi, sol qol bilik xan, ikkinchisi ong qol bilik xan, üçinchisi, sol qol xan[4]. Tötinchisi, ong qol xan, beshinchisi sol qol ulugh serkerde, altinchisi, ong qol ulugh serkerde, yettinchisi, sol qol buyük kahbeg, sekkizinchisi, ong qol buyük kahbeg, toqquchinchisi, sol qol ulud yasaqbeg, oninchisi, ong qol ulugh yasaqbeg.

“Urush we urush qilghuchi teshkil bu waqitta alliqachan milliy turmushning normal funksiyisi bolup qalghan”liqtin[5], Hun aqsöngeklirining

quldarliq hakimiyati, emeliyette bir köchmen herbiy hakimiyet idi. Bu hakimiyet eslidinmu qoshna milletlarni bulash we ézish jeryanida qurulghan bolghachqa, uning meqsidining biri yenila téximu ilgirliğin halda qoshna milletlarni bulash we ézish idi. Shu sewebtin uningda bir tereptin qoramigha yetken erlerning hemmisini atliq esker bolsa, yene bir tereptin barliq her derijilik emeldarlarning hemmisi chong-kichik herbiy bashliq idi. Tengriqut özi qoshun bashlap urushqa qatnashqandin sirt yene sol qol, ong qol bilik xanlardin taki sol qol, ong qol ulugh yasaqbegkiche hemmisi ayrim-ayrim halda qoshun bashlap urushqa qomandanliq qilatti. Chongraqiliri birer tümen atliq eskerge qomandanliq qilsa, kichikrekliri birer nechche atliq eskerge bashchiliq qilatti. Hunlarda bir tümen atliq eskerge bashchiliq qilidighan herbiy bashliqtin 24 i bolup, ular “tümen béshi” dep atilatti. Bu 24 tümen béshining her qaysisining qol astida yene ming béshi, yüz béshi, on béshi qatarliq emeldarlar bar idi. Bu kahbeg, yasaqbégi, jorji qatarliqlarmu ottura-töwen derijilik herbiy emeldarlar bolup, ularning qol astidikilerning az-köplüki, ularning hoquqining chong-kichik yaki ornining yuqiri-töwen bolushining ölchimi idi[6].

Tengriqut ordisi bilen sol qol, ong qol bilik xanlar her qaysisining “her qaysisining ayrim yerliri bar idi” (yeni her qaysisining bölüshiwalghan yerliri bar idi). Her qaysisi özi bashqurwatqan rayonlardin qoshun teshkillep, ulargha bashchiliq qilatti. Barliq qoramigha yetken erlerning hemmisi atliq esker bolatti. Uruq bashliqliri yüz béshi yaki ming béshiliqqa teynlinidighan, ésilzade uruq yaki jemettikiler tümen béshi, yaki xan töre qatarliq yuqiri derijilik menseplerni monopol qiliwalghan hem uninggha warisliq qilidighan bolup, bu xil teshkiliy munasiwet (hökümanliq munasiwiti) arqiliq “sawutluq chewendaz”larni özlirige egiship tügimeydighan bulangchiliq urushlirigha qatnishishqa mejurlayti.

Uruq aqsöngéklik peqet teshkiliy jehettinla emes, belki idiye jehettinmu uruq ezalirigha hökümanliq qilatti. Marks: “höküman sinipining idiyisi her qandaq bir dewrde höküman orunni igellep kelgen idiyidir. Bu ashu sinip hem jem'iyette hökümanliq orunni igelligen maddiy küch hem jem'iyette hökümanliq orunni igelligen meniwi küch digenlktur. Maddiy ishlepchiqirish wastilirige yétekchilik qilghan sinip oxshashla meniwi ishlepchiqirish wastisige yétekchilik qilalaydu. Shunga, meniwi ishlepchiqirish wastisi bolmighan kishlarning idiyisige adette höküman sinip yétekchilik qilidu”[7] digen. Hunlarning uruq aqsöngéklimu del özlirining urushxumarliq idiyisi we bulangchiliq idiyisi arqiliq özlirining hökümanliq astidiki uruq ezalirining idiyisige yétekchilik qilatti.

Hunlar jem'iyetining aditige asasen, urushta düshmendin birni öltürgenlerge bir jam sharap mukapat béreletti. Esir tutup kelgenlerge esirler in'am qilip béreletti. Bu esirler qul qilinatti. Shunga, Hunlar urush qilghanda hemmeylen özining menpeeti üçün urush qilatti. Hun uruq aqsöngékli bu xil adettin paydilinip qol astidiki uruq ezalirini özlirining

teshkiliy we idiye jehettiki yétekchilikini qubul qilishqa qiziqturatti. Öz hakimiyetining herbiy meqsitini emelge ashuratti.

Tengriqut we her derijilik aqsöngéklierning hemmisining qoshun bashlap urush qilishi hem qoramigha yetken erlerning hemmisining esker bolushidin ibaret bu ikki noqta, Hunlarning hakimiyet teshkilining qebililer ittapaqidin emdila ayrilip chiqqanliqini ispatlaydu. Bolupmu tengriqutning herbiy bashliqligidin ibaret bu bir noqta uning qebile bashliqligidin emdila hakimiyet bashliqligigha özgergenlikini ipadileydu.

Hun quldar aqsöngéklierning hakimiyet qurushtiki meqsitining biri qoshna milletlarni bulash we ézish bolghachqa, ular öz hakimiyetining funksiyisi arqiliq boysundurulghan rayonlardiki xelqlerni dehshtlik türde ezdi.

Aldi bilen batur tengriqut sherqtiki qoshnisi oghanlarni[8] boysundurghandin kéyin, ulargha her yili at, kala, qoy tériliri tapshurush, waqtida tapshuralmighanlarning xotunini qul qilish toghrisida buyruq chüshürgen idi. Kéyinki chaghlarda, yeni Hunlar xen sulalisi teripidin meghlup qilin'ghandin kéyin, oghanlar Hunlarning buyunturuqidin qutulup, xen sulalisige el boldi. Wang mang hakimiyet yürgüzgen dewride Hunlar yenla kona qaide boyiche oghanlarga elchi ewetip olpanni süylidi, bu chagha oghanlar xen sulalisining küchige tayan'ghachqa, olpan töleshni ret qildi, buning bilen Hun elchisi ghezeplinip oghanlarning qebile bashliqini baghlap ésip qoydi. Qebile bashliqining aka-ukiliri buningdin nahayiti ghezeplinip, Hun elchisi we u bashlap kelgenlarni öltürüp, Hun elchisige egiship sodigerchilik qilghili ekelgen ayallar we at, kalilarni tutup qaldi. Tengriqut buni anglighandin kéyin sol qol bilik xanni qoshun bashlap bérip oghanlardin elchini öltürgen jinayetchini sürüshürishke ewetti hem oghanlarga tuyuqsiz hujum qilip bir qisim xelqini öltürüp ayallar we ajiz, ushshaqlardin bolup mingdin artuq kishini bolap kétip, ularni sol terepke urunlashturup, oghanlarning mal-charwa, tére tapshurup ularni qayturwélisni uqturdi. Oghanlar mejburiy halda mal-mülük we charwilirini bergen bolsimu, Hunlar yenila bulap ketken kishlarni qayturup bermidi[9].

Uningdin kéyin Hunlar boysundurulghan ulus yaki qebililerge qarita, eger ularning ademlirini öz zéminigha köchürishke bolsila mejburiy köchürüp kélip ularni özlirining biwaste idare qilishigha orunlashturdi. Meslen, Hunlar shirwi qebilisini boysundurghandin kéyin, ularning nechche ming adimini qebile bashliqliri bilen qoshupla özlirining sol terpige köchürdi[11]. Yene tengritaghnin iwirghol jilghisidiki “bariköl xanliq”ning xani tengriqutni xapa qilip qoyghanliqi üçün, tengriqut uningdin ghezeplinip, uning alte mingdin artuq adimini ong tereptiki awu digen yerge köchüp keldi, shunga bu yer “awu begliki”[12] dep atilip qaldi.

Lékin, buysundurulghan ulus yaki qebililer xelqingin hemmisining köchürülüp kétilishi natayin idi, Hun quldar aqsöngéklierning ularning hemmisini öz zéminigha köchürüp kélisning zörüriyiti yoq idi.

Shunga, hununlar boysundurulgan bezi uluslarga nisbeten, meslen, gherbiy yurttiki herqaysi milletlerge qarita yuqiri derijilik emeldar ewetip turghuzup, baj-séliq yighip hökümraniq qildi. Tarixiy matiriyallargha asalan'ghanda, gherbiy yurttiki her qaysi milletlarning herqaysisining öz aldigha bashliqi, qoshuni bolup birlikke kelmigenidi. Ular Hunlarga qaram bolup qalghandin kéyin, Hun hökümraniqliri ularning at –ulagh, mal-mülüklerini éliwalghan bolsimu, lékin ularni mejburiy halda köchürüwételmigen. Shunga, gherbiy terepni bashqurudighan batis xan chakarlar kah bégi tesis qilip gherbiy yürtni bashqurup, agni, üshaq, lopnur arliqida (hazirqi shijangning qarashheher, lopnur etirapi) turghuzup, herqaysi xelqlerdin baj alghan[13]. Bu chakarlar kahbégi miladiyidin burunqi 60- yil batis xaning xen sulalisige el bolushi bilen emeldin qalghan. Lékin, wang mang dewride gherbiy yut Hunlarga yene bir qétim qaram bolup qaldi. Hun hökümraniqlirining dehshetlik bulang-talingigha gherbiy yut xelqi berdashliq birelmidi. Miladiye 61-yili udun (hazirqi shijangning xoten nahiyisi etrapi)Hunlar terepidin meghlup qilinip shahzadisini Hunlarga barimtayliqqa ewetishke hem her yili Hunlarga yipek qatarliq nersilerni tapshurushqa maqul boldi[14]. Miladiye 73- yili Hun hökümraniqliri qaytidin elchi ewetip gherbiy yurttiki her millet xelqini nazaret qildi. Shuning bilen

Bir waqitta, pishamshan'gha (kroren, hazirqi shijangning miren etrapi) hirawul (derijisi we hoqoqi birqeder chong elchi) ulayday we yandash hirawul bilchini ewetip, yuzdin artuq esker turghuzdi. Kéyin, ben chaw gherbiy yurtni tinjitqandin kéyin, Hunlarning küchi pütünley qoghlap chiqirilidi. Emma, miladiye 120- yiligha kelgende chyanglarning qozghilingi tüpeylidin xen sulalisi bilen gherbiy yurtning alaqlari üzülp qaldi, Hunlar pürsettin paydilini yene tajawuz qildi. Shimaliy Hunlar elchi ewetip her qaysi milletlerdin burun qélip qalghan bajlarni sürüshürüp hem miqdarini ashurup, cheklik muddet ichide töleshke qistidi. Buning bilen, pishamshan, qosh (hazirqi shijangning turpan etrapi) ning ghezipi qozghaldi[15].

Xenzularmu üzülmis bulang-talanggha uchiridi. Batür hakimiyet qurghandin bashlap, lyu bang bilen shyangyü otturisiidiki chu-xen urushidin paydilini, ottura tüzlenglik qalaymiqanliship ketken pursette jenupqa tajawuz qilip chin sulalisi dewride méng tyen tartiwalghan yerlarning hemmisini qayturwldi we chégrisini deryaning jenubighiche (hazirqi ichki mungghulning xétaw etrapi) sozup, tesir dairisini chawna (gensuning pingliyak nahiyisi etrapi), fushi (shenshining tülin nahiyisi) ghiche yetküzdi. Kéyin, xen gawdi lyubang pingchéng urushta meghlup bolghandin kéyin, Hunlar bilen qudilishishi siyosatini yolgha qoyup, xen melikini tengriqutqa alchi qilip bérishke mejbur bolupla qalmastin, yene nurgun tawar-durdun, haraq-shareb, yémek ichmek qatarliq nersilerbi bérishke mejbur boldi. Shuningdin kéyinmu Hunlar yenila taki xen wudi textke chiqip qattiq qayturma zerbe bérup, ularni meghlup qilghan'gha qeder xen sulalisining shimaliy chégrisigha parakende

qilip, emeldar we puqralarni öltürüp, ahale we charwilarni bulidi.

Hun quldar aqsöngeklirining quldarliq hakimiyetining funksiyisi yalghuz sirtqila qaritilghan bolmastin, yene ichki qisimgha qaritilghan idi. Ichki qisimgha qaritilghan funksiyisi aldi bilen qullargha diktatora yürgüzüsh-qullarni basturush idi.

Hunlar rayonida texminen nechche yüz ming her millet qulliri bolup, bu nechche yüz ming qul charwichi charwichi qul yaki tériq qul we yaki hünernerwen qul qilinip her derijilik quldarlarga bayliq yaritip béretti yaki mejburiy halda aile emgiki bilen shughullinatti we yaki toqal bolatti, hette aqsöngeklar olse qurbanliq qilinip bille kömületti. Qullarning bu xil shepqetsizlerche ézish we ékispilatatsiyige qarshiliq körsetmeslik elwette mumkin emes idi. Mesilen, sherqiy xen sulalisining jyenwu yillirida on nechche tümen “esir qul”ning qéchip kétish qarshiliq körsitishning bir shekili idi.

Shunga, qullarning qarshiliqini basturush Hun hakimiyetining esasliq funksiyilirining biri idi.

Uningdin qalsa Hunlar rayonining jem'iyet tertipini saqlap, quldar aqsöngeklarning xususiy mal-mülüklerini qoghdash idi. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de, Hunlarning qanuni boyiche pichaq bilen ademning bir chidin artuq yérini zeximlendürgüchilarning öltürüldighanliqi, mal-mülük oghrilighuchilarning ailisidikiliri we mal-mülki musadire qilindighanliqi, bashqa jinayet ötküzgenlarning yénikrek bolghanda puti harwa chaqigha basturulup sundurulidighanliqi, éghirraq bolghanda öltürülüdighanliqi, zindan tesis qilin'ghanliqi xatirilen'gen.

Eng axirida bolsa xelqtin baj yighish idi. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qise” dep, Hunlar heryili üç qétim yighilish ötküzidu. 1-Ayda her qaysi qebililer bashliqliri her qaysi tengriqut ordisigha yighilip etiyazliq nezir chiragh ötküzidu; 5-Ayda hemmisi ejderbaliq shehirige yighilip ejdadliri, asman-zémin, jin –erwahliqigha atap nezir chiragh ötküzidu; Küzde atlar semrigende hemmisi deylin'ge yighilip “adem we charwa mallarning sanini alidu” dep xatirlen'gen. Bu her yildiki üç qétimliq yighilishning ichide eng muhimi küzdiki bir qétimliq bolup, bu waqit del atlar semrip, charwilar küchke tolghan waqit bolghachqa, tengriqut herqaysi uruq, qebililarning bashliqlirini deylin'ge yighip yighin échip, “adem we charwilarning sanini alghan”, yeni herqaysi uruq, qebililarning bir yil ichidiki nopusining köpiyishi-aziyish we charwa mallarning awush ehwalini tekshürüp, qoshunning sanini élip belgilik miqdardiki mal-mülükni xelqning hökümetke tapshurudighan béji hésabida yighiwalghan. Bu xil baj-séliq belkim burunqi iptidar'iy jemiyyet basquchidiki uruqdash qebilidiki omum ishi üçün uruq ezalirigha bir qisim xirajet teng chéchildighan edettin özgirip kelgen bolushi mumkin.

Kéyin, quldar aqsöngeklar sinipi barliqqa kélip hakimiyet orgini qurulghanda xirajet qererlik chéchishqa qarap tereqqiy qilghan shu seweptin uruq aqsöngeklirining uruq ezalirini ikispilatatsiye qilish munasiwiti shekillen'gen. Baj-séliq yighishning

tüzümlilishishige egiship yigihwélsh usuli téxmu mukemmelleshken. Baturning oghli kiok tengriqut dewride, Hunlarga el bolghan jong xangyö tengriqutning sol qol, ong qol menseparlirigha tizimlap, puqralarning charwilirini we mal-mülüklirini tekshürüp baj élishini ögitip[16], ilgiriki “adem we charwilarning sanini élish”tek addiy usulni bir qedem ilgirilgen halda özgertip, baj menbesege heqiqiy kapaletlik qilghan we uni kéngeytken. Buningdin bashqa aqsöngekliri siyasiy hoqqonining kéngiyishige egiship özlirining uruq bashliqliq ornidin paydilinip, uruq ezalirining menp’etini bana qilip burundin uruqning ortaq igdarchiliqidiki charwichiliq meydani we charwichiliq qilidighan yerlerni özining bashqurushigha éliwalghan we téximu ilgirilgen halda bu charwichiliq meydanliri we charwa

baqidighan yerlerni kontrol we monopol qilwéip, addiy xelqlerni özlirining ékspilatatsiyisige chidashqa mejbur qilghan. Bu xil ékspilatatsiye qilish munasiwitining mahiyiti atalmish “uruqdashliq jamaesining menpeeti” we “adet” bilen yoshurulup sinipiy munasiwet ghuwalashturulghan.

Yuquridiki bayanlarni yighinchaqlighanda, Hun hakimiyitining qurulmisining birqeder addiy ikenlikini, uning iptidaiy jem’iyettin sinipiy jemiyyetke ötüsh basquchidiki tereqqiy qilmighan hakimiyet ikenlikini körwalghili bolidu. Bu hakimiyet köchmen charwichiliq igliki اساسida qurulghan bolup, Hunlarning tereqqiy qilmighan qulluq tüzümi bilen maslashqan. Bu hakimiyetning shekili taki miladiye 1-esrde Hunlar gumran bolghiche اساسiy jehettin özgermigen.

Izhlar:

[1] én'glis: “aile, xususiy mülük we döletning kélip chiqishi”, “markis –én'glis tallanma eserliri”, xelq neshriyati 1972- yili Xenzuche neshiri, 4-tom 160~161-betler.

[2] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”.

[3] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.

[4] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.

[5] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de birinchisi, sol qol bilik xan; Ikkinchisi, sol qol xan; Üchüinchisi, ong qol bilik xan. Tötinchisi, ong qol xan dep xatirlen'gen. Bu tertip “xenname. Hunlar heqqide qisse”dikisi bilen birdek emes.

[6] én'glis: “aile, xususiy mülük we döletning kélip chiqishi”, Xenzuche neshiri, 4-tom 160-bet.

[7] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse” we “kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”

[8] Markis, én'glis “némis édiologiyisi”, “markis-én'glis eserliri”, Xenzuche neshiri, 3-tom 52-bet.

[9] “Kéyinki xenname. Oghanlar heqqide qisse”diki xatirilerge اساسlan'ghanda, oghanlar eslide tonggus qebililer itipaqidiki xéili chong qebile bolup, batur tengriqut “tongguslarni qattiq meghlup qilip mal-mülüki we xelqni olja alghan”din kéyin, qélip qalghan bir qisim tongguslar oghan téghi (ichki mungghulning jawwuda aymiqi alkurchin xushunining gherbiy shimalda)gha qéchip barghanliqi üçün oghan dep atalghan.

[10] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.

[11] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.

[12] “Kéyinki xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”.

[13] “Xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”. Chakar qul digenlik bolup, chakarlar kahbégi qullarni bashqurudighan emeldarni körsitidu, buningdin Hun quldarlirining gherbiy yurttiki her millet xelqini qul ornida körgenlikini körüwalghili bolidu.

[14] “Kéyinki xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”.

[15] “Kéyinki xenname. Pen chawning terjimihali” we “ben yungning terjimihali”.

[16] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”.

Bap IV Tengriqut Ordisi we Herqaysi Xanlarning Charwichiliq Rayonliri (Bashqurush Rayoni)ning Jaylishishi

“Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de xatirilinishiche, tengriqutning qol astida sol qol, ong bilik xan qatarliq 24 neper tümen béshi turghuzulghan bolup, sol qol xanlar sherq terepni igilep, shanggu aymiqi (xébiyning xueyley nahiyisi etrapida) ning sherqi bilen, ong qol xanlar gherb terepni, igilep, shangjün aymiqi (shenshining yülin nahiyisi etrapida)ning gherbi bilen, tengriqut ordisi deyjün aymiqi (xébiyning wéyshyen nahiyisi etrapida)we yünjung aymiqi (ichki Mongghulning toqtu nahiyisi etrapida) bilen tutishatti.

“Her qaysisning öz aldigha bölüshwalghan yerliri bolup, su, ot qoghliship köchüp yüretti”. Jümlidin, Hunlarning tengriqut ordisi hem sol qol, ok qol bilik xan ordising bashqurushidiki rayonlarning belgilik chégrisi bolup, bilikxanlarning qol astidiki xanlar we san'gHunlarningmu nisbeten muqim charwichiliq yerliri bar idi.

Hunlar tengriqut ordising zadi qeyerdiligi toghrisida Junggo-chet el alimliri köplep tekshürgen bolsimu, emma éniq yazma tarixiy matériyallarning kemchilliki we arxéologiyilik maddiy ispatlarning yétersiz bolushi tüpeylidin buni békitish hazirche qiyin boluwatidu. Tarixiy eserlerde sol qol, ong qol bilik xan ordisi hemde sol qol we ong qol xanlar ordisi tilgha élin'ghan bolsimu, emma bu ordilarning qeyerge qurulghanliqighimu birnéme démek tes boluwatidu, lékin ularning belgilik muqim orun'gha jaylashqanliqini shübhisiz mueyyenleshtürüshke bolidu.

“Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de xatirilinishiche, Hunlar her yili üç qétim yighilish ötküzidighan bolup, 1-ayda tengriqut ordisida kichik yighilish, 5-ayda ejderbaliq shehiride we küzde deylinde chong yighilish ötküzgen. Her yili muqim yighilish ötküzüsh waqti bolghaniken, qaide boyiche yene muqim yighilish ötküzüsh ornu bolushi kérek. Tengriqut ordisi, ejderbaliq we deylinning hazirqi ornini tekshürüp békitkili bolmisimu, emma bu orunlar toghrisida muhakime élip bérishqa bolidu. Töwendiki pakitlardin tengriqut ordising mungghuliye xelq jumhuriyitining paytexti ulanbator etrapidiliqini perez qilishqa bolidu.

(1) Yéqinqi nechche un yildin buyan sélin'ge deryasining yuqiri éqini, ulanbatorning 70 mil shimaldiki nuban téghidin deslepki qedemde nechche yüzligen Hun impériyisi bayqaldi we éniqlandi, sowét ittipaqi, qongghuliye arxéologliri teripidin qézilghanlirimu 20-30 din kem emes. Uning ichidiki nurghunlighan Hun aqsöngeklerning

(yaki tengriqutning) chong tiptiki qebrilidur[1]. Bu tagh tengriqutning ordising bashqurushida bolghan bolup, buningdin tengriqut ordising bu yerdin anche yiraq emeslikini mölcherleshke bolidu.

(2) 6- esrning otturilirida qurulghan Türk xanliqining ordisi ötüken téghigha qurulghan (hazirqi orqun deryasining yuqiri éqinidiki xan'gay téghining shimaldiki tagh)[2]. Kéyin 8- esrning otturilirida qurulghan Uyghur xanliqining paytextimu mushu yerge tesis qilin'ghan[3]. 13- esrning deslipide qurulghan mungghul impériyisimu miladiye 1235- yildin (ügedeyning 7- yilidin) bashlap qaraqurumni (hazirqi orqun deryasining ong qirghiqidiki ordanisant) paytext qilghan[4]. Buningdin körüwélishe boliduki, orqun deryasining yuqiri éqinidiki rayonlar (olanbatorning gherbiy shimali) tarixtin buyan shimaldiki qedimqi köchmen charwichi milletler orda quridighan jay bolup kelgen. Yüen sulalisi dewridiki yollugh ju”qosh éqin boyida keyplikte yézilghan shéirlar” (2- jild) diki “qurumni élish” we “xan orisigha bérish” digen ikki shéirda “xan ordisi qurumining gherbiy shimali” dep izahat bergen. Bulardinmu tengriqut ordising ornini tekshürüp békitishte paydilinishqa bolidu[5].

Ejderbaliq toghrisida “tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de xatirilinishiche, mayi urushidin kéyin 5- yili (miladiyidin burunqi 129- yili) etiyazdawéy ching shanggudin yolgha chiqip ejderbaliqqa barghan. Bu ejderbaliq hazirqi ichki mungghul shilin'ghol aymiqining sherqi, gherbiy wujumushin xushunining yéqin etrapida bolup, uning Hunlar her yili 5-ayda yighilish ötküzidighan orunning shu yaki emeslikini bilgili bolmaydu.

Deylin toghrisida yen shigu “xenname. Hunlar heqqide qisse”ge izah bergende “nezir-chiragh qilidighan qoyuq derexlik yer” digen, u ormanliq yerlerni körsitidighan bolup, hergizmu konkrit yer nami emes.

“Xenname. Hunlar heqqide qisse”de xatirilinishiche, miladiyidin burunqi 60- yili shüruchanchu tengriqut ölgende xusus xan shinwiyan tengriqutning warisini belgilesh üçün her qaysi jaylarga adem ewetip, her qaysi xanlarning qurultaygha kélishe uqturghan. Buningdin xanlar tarqilip olturaqlashqan bolsimu, emma muqim charwichiliq rayonining barliqini körüwélishe bolidu, eger bundaq bolmisa, ularni xalighan chaghda chaqirip kelgili bolmaytti.

Tarixiy eserlerdiki xatirilerge asasinip herqaysi xanlarning “bölüshüwalghan yerliri” --- charwichiliq rayonliri (bashqurush rayonliri) din

yip uchi arqiliq texminen on altisini tapqili bolidu:

1. Qunsharxan we shutuq xanning charwichiliq rayoni hazirqi Gensudiki xéshi karidori etrapida bolghan

Tarixiy eserlerde qunsharxan bilen shutuq xanning charwichiliq rayoni nisbeten éniq xatirilen'gen. "Xenname" 28- jild "jughrapiye tezkirisi"de: "wuwéy ayimqi (hazirqi gensudiki minchin nahiyisining sherqiy shimalida) eslide Hunlarning shutuq xanining charwichiliq rayoni idi, jangyé ayimqi (gensudiki jangyé nahiyisining gherbiy shimali) eslide Hunlarning qunsharxanining charwichiliq rayoni idi" dep xatirilen'gen. Bu rayonlar burunqi waqitlarda esli yawchilar we uysurlargha tewe yerler bolup, kéyin yawchilar bilen uysurlar ilgiri – kéyin bolup gherbke, yeni hazirqi ili deryasi wadisigha köchüp ketkendin kéyin, bu rayonni qunsharxan bilen shutuq xan igiligen. Xen wudining yüenshu 2- yili (miladiyidin burunqi 121- yili) küzde qunsharxan shutuq xanni öltürüp, uning qowmidiki 40 ming ahalini bashlap xen sulalisige el boldi. Shuning bilen xéshi karidorini boylap chilyenshen (tilek) téghidin tartip shinjangning lopnur köligiche bolghan ariliqta izimu qalmidi[6]. Arqidinla xen sulalisi xéshi karidorida töt aymaq tesis qildi (wuyi jangyé, jyuchüen, dunxuang).

Yene "tarixiy xatiriler" 111- jild "qiran chewandaz san'ghunning terjimhali"dimu: "yüenshu 2- yili etiyazda qiran chewandaz san'ghun xuchubing qoshuni bashlap longshidin yolgha chiqip alchi téghidin (gensudiki shenden nahiyisining sherqiy jenubida ötüp ming chaqiriimlap yürüş qilip, qunsharxanning oghlini esirge élip, «kök tengri mebudı» gha ige boldi" dep xatirilen'gen. Buningdin xéshi karidori etrapı heqiqetenmu qunsharxan we shutuq xanning charwichiliq rayoni ikenlikini körüwélishqa bolidu. Qiran chewandaz san'ghunning alchi yéghidin ötüpmu ming chaqiriimlap seper qilghanliqigha qarighanda, qunsharxan we shutuq xanning bashqursh dairisi nahayiti keng bolghan.

2. Lewxan we un'ut xanning charwichiliq rayoni hazirqi Gensudiki xéshi karidorining shimalida bolghan

Qunsharxan xen sulalisige el bolghandin kéyin, xéshi karidori etrapida Hunlarning izi qalmighan bolsimu lékin karidorining shimalidiki keng rayonlar yenila lewxanning charwichiliq rayoni idi. "Xenname. Hunlar heqqide qisse"de, miladiyidin ilgiriki 78- yili tengriqut lewxanni chégrini közitishke ewetip, xen sulalisining jyuchüen, jangyé etrapidiki mudapie küchlrini ajiz dep qarap, esker chiqirip bu etrapniki qoldin ketken rayonlarni qayturiwalmaqchi boldi. Uzun otmey ong qol bilik

xan we lewxan töt ming chewendazni bashlap üç yolgha bölünüp rilé, wulen we penxégha bésip kiridi. Jangyéning waliysi, qaram el kabhégi qoshun chiqirip qayturma zerbe bérıp ghelibe qilip lewxanni étıp öltürdi. Shuningdin bashlap Hunlar jangyégha bésip kirishke pétinalmaydighan bolup qaldi, dep xatirilen'gen.

Jyuchüen, jangyé etrapı eslide Hunlarning ong teripidiki rayon bolup, qunsharxan xen sulalisige el bolghandin kéyin, bu yerler xen sulalisige ötüp kétép xen sulalisi bu yerde töt aymaqni tess qilighan, jangyédeki qaram el kabhégi qoshun turghuzup muhapizet qilghan idi. Bu chaghda Hun tengriquti qoldin ketken rayonlarni qayturiwélish niyitide chariwichiliq rayoni jyuchüen, jangyégha qoshna bolghan lewxanni chégrini közitishke ewetken hemde qoshun bashlap rilé, wulen we penxégha bésip kirgen. Buningdin lewxanning bashqurush rayonning xéshi karidorining shimali etraplırida ikenlikini körüwélishqa bolidu. Lewxan öltürülgendin kéyin, bu etrapniki yerlerni Hunlarning yene bir xanı— uniot xan bashqurghan.

"Xenname. Hunlar heqqide qisse"de, Hunlarning xen sulalisining zéminigha tutishdighan jangyé aymiqigha udul kélidighan bir yéridin ajayip bir xil yaghach we tazqara péyi chiqidighan bolup, buningdin ya oqi yasighili bolatti. Chéngdining süyxé 1- yili (miladiyidin burunqi 8- yili) diwan bégi wang génchyen elchi ewetip tengriquttin bu yerni soriwalmaqchi boldi, tengriqut bu un'ot xanning bashqurushidiki yer, bu uninggha atisidin miras qalghan, bérishke bolmaydudep jawap berdi, dep xatirilen'gen. Buningdin bu yerning un'ut xanning bashqurushidiki rayon ikenlikini köriwalghili bolidu.

Jangyé aymiqi bilen tutiship ketken bu yerning etrapini xen sulalisining üç kabhégi nechche yüz eskerge bashchiliq qilip muhapizet qilatti. Bu üç kabhégning biri rilédiki résu jilghıida, bir jüyende, yene biri penxéda turatti. Xen sulalisining zimini bilen tutiship turidighan bu yer hazirqi gensudiki xéshi karidorining ottura qisimidiki roshüy deryasining yuqiri éqini bolghan shenden deryasi we xongshüy deryasi wadisi, xéshi karidorining sherqiy qisimidiki chilyenshen (tilek) téghining shimaliy étikidiki goxé deryasi wadisi hemde ichki Mongghulning jüyen köli etirapı idi. Shunga, ushtumtut xanning bashqurush rayonining jenobiy chégrisi omumiy jehettin mushu yerde ikenlikini muqimlashturushqa bolidu.

3. Qush xanning charwichiliq rayoni Hunlarning sherq teripide, Yeni hazirqi ichki Mongghulning jélim aymiqi, jawwuda Aymiqi we shilin'ghol aymiqi etrapida bolghan.

"Xenname. Hunlar heqqide qisse"de, "miladiyidin burunqi 58- yillar oghanlar

Hunlarning sheriqidiki qush xan'ga hujum qilip bir qisim xelqni bulap ketti. Uyanjut tengriqut buningdin ghezplendi. Qush xan buningdin qorqunchqa chüshüp, wujanmo we sol qol tereptiki aqsöngekler bilen birliship qoshundin 40 ~ 50 mingni chaqirip gherbke yürüş qilip, uyanjot tengriqutqa hujum qildi, dep xatirlen'gen.

“Kéyinki xenname” 90- jild “oghanlar heqqide qisse”diki xatirlerge asalan'ghan'ghanda, oghanlar esli tongguslarning qalduq qowmi bolup, miladiyidin ilgirki 3- esning axirida, tongguslarning Hunlarning zerbisige uchrup qélip, qalghanliri oghan téghigha köchüp béríp olturaqlashqanliqi üçhün “oghan” dep atalghan. Oghan téghi hazirqi ichki Mongghuldiki jawwuda aymiqi araqrinchin xoshunining gherbiy shimalida, yeni chong hin'gan taghlirining jenubuy bölükide. Ular kéyin hazirqi liyawxé deryasining yuqiri éqini bolghan lawxa deryasi wadisigha kélip charwichiliq qilghan. Xen wudining yüenshu 2- yili (miladiyidin burunqi 121- yili) xen sulalisige ige bolup, yüyang, shanggu, yubéying, liyawdung, liyawshi qatarliq besh aymaqlarning sirtigha köchüp, xen sulalisige Hunlarning ehwalini charlap bergen. Buningdin lawxa deryasi, daling deryasi, luexé deryasi we hazirqi jangjiyaku etirapirigha pütünley oghanlarning olturaqlashqanliqini körüwélishqa bolidu. Qush xan Hunlarning sheriqidiki bolup, eng sherqiy chégrisimu yuqirqi jaylardin ötüp ketmeydu. Qush xanning oghanlarning hujumigha uchrishi uning charwichiliq rayonining oghanlardin yiraq emeslikini chüshendüridu. Buningdin qush xanning bashqurush rayonining hazirqi ichki Mongghuldiki jélim aymiqi, jawwuda aymiqi we shilin'ghol aymiqi etirapida ikenlikini qiyas qilishqa bolidu. Bu yerler Hunlarning sol terep rayoni bolghachqa, qush xan jixushanni tengriqut qilip tikligende chiqarghan qoshun del sol terep qoshunliri bolghan. U chiqarghan qoshunning sanining 40 ~ 50 minggha yetkenlikidin u bashqurwatqan qowmning az emeslikini we bashqurush rayoniningmu nahayti chong ikenlikini körüwélishqa bolidu.

4. Sol qol lewxan shanning charwichiliq rayoni hazirqi ichki Mongghulning toqtu nahiyisining shimalida bolghan

Lewxan jawdi dewride (miladiyidin burunqi 78- yili) étip öltürülgendin tartip wang mang hakimiyetni tartiwélip, padishah bolghiche tengriqut yene shanni sol qol lewxan qilip teyinlep, Hunlarning sol teripini bashqurushigha qoyghan.

“Xenname. Hunlar heqqide qisse”de, wang mang dewride oghanlar hunalrning tére béji shüliwélishigha qarishi chiqqachqa, Hunlar qoshun chiqirip oghanlardin mingdin artuq xotun-qizi we ajiz-ushshaqlirini bulap kétép, sol teripidiki yerlirige orunlashturdi hem oghanlarning mal-charwa, tére tölep qayturwélishini uqturdi.

Gerche oghanlar mal-charwa bergen bolsimu, lékin Hunlar mal-charwilarni éliwélip tutiwélin'ghan ahalini qayturup bermidi. Kéyin wang mangning serkerdisi tengriqut ordisigha elchilikke béríp qaytish sepiride lew xan shan olturaqlashqan yerdin ötkende nurghun oghanlarni körüp shandin sorighanda, shan bu ehwallarni sözlep berdi, dep xatirlen'gen. Buningdin tuniwélin'ghan bir Türküm oghanlar sol qol lew xanning bashqurushidiki rayonlarga olturaqlashqanliqini, Hunlarning oghanlarga mal-charwa epkélip ademlirini qayturup kétiishni uqturghanliqidin sol qol lew xan shanning bashqurush rayonining oghanlarning charwichiliq rayonliridin anche yiraqta emeslikini körüwélishqa bolidu. Halbuki, oghanlarning gherbiy shimaliy teripining (hazirqi jélim aymiqi, jawwuda aymiqi we shilin'ghol aymiqi etirapiri) qush xanning charwichiliq rayoni ikenlikini yuqirida bayan qilghanidur. Undaqa, sol qol lew xan shanning charwichiliq rayoni zadi nede?

“Hunlar heqqide qisse”de yene, jiyen'go 3- yilidin (miladiye 11- yili) bashlap wang mang emir nökerini yünjunggha ewetip, qoghushar tengriqutning oghullirini aldap el qilip, ulargha réti boyiche otughat bermekchi boldi. Tilmach beg sol qol lew xan shan we uning oghulliridin déng, ju qatarliqlarni qolgha keltürdi. Bu üçü kelgende, wang mang shan'ga wapadar tengriqut dep nam berdi, dep xatirlen'gen. Xen sulalisi dewridiki yünjung qoruli hazirqi ichki Mongghuldiki toqtu nahiyisining shimalida bolup, wang mang tilmach begni ewetip, sol qol lew xan shan we uning ikki oghlini qorulgha keltürgenlikidin qarighanda, shanning charwichiliq rayonining yünjung qorulgha anche yiraq emesliki nahayti éniq. Texminen hazirqi ichki Mongghuldiki toqtu nahiyisining shimalidiki xoxxot, bawtu ikki sheher we ulun'gur aymiqining sheriqidiki kona chaxar aymiqi etirapidiki sol qol lew xan shanning charwichiliq rayoni bolghan.

5. Batisxanning charwichiliq rayoni Hunlarning gherbiy teripide Bolup, hazirqi shijang bilen tutashqan.

“Xenname. Hunlar heqqide qisse”de, texminen miladiyidin burunqi 92- yili quluq tengriqut shanshanchanni batisxan qilip teynlidi, dep xatirlen'gen.

“Gherbiy turt tezkirisi”dimu: ”Hunlarning gherbidiki batisxan chakarlar kahbégi tesis qilip gherbiy yürtni bashqurup, agni, ushaq, lopnur ariliqida turghuzup, her qaysi milletlerdin baj-séliq yighdi” dep xatirlen'gen.

Yuqiridiki xatirilerdin batisxan shanshanchanning Hunlarning gherb teripini bashqurghanliqini biliwalghili bolidu. Uning chakarlar kahbégi turghuzup gherbiy yurtni idare qilghanliqidinmu Hunlar teripidin boysundurulghan

gherbiy yurttiki her qaysi milletlarning hokumranligida ikenlikini, shunga uning charwichiliq rayonining gherbiy yurttiki anche yiraq emeslikini, yeni gherbiy yurt bilan tutash ikenlikni bilgili bolidu. Chakarlar kabegining wezipisi, gherbiy yurttiki herqaysi milletlarni bashqurush w basturush, yene biri gherbiy yurttiki herqaysi milletlerdin baj-seliq yighweliş idi. Uning turushluq orni agni (shinjangdiki qara sheher nahiyisi), oshaq(hazirqi qara sheherning sherqiy shimallida), lopnur(shinjangdiki korla nahiyisining sherqiy shimallida) uch jayning ariliqida bolghan bulup, bu uch yer eyni chaghda gherbiy yurtning shimali yolida hem sherq bilan ghebining otturida bolghachqa, chakarlar kabegi mushu yerni turushluq orun qilib tallap hokumranliq yurguzgen. Chakarlar kabegi batisxan teripidin turghuzulghan hemde biwasite batisxan'gha qaraydighan bolsimu, emma uning turushluq ornining agni qatarliq uch jay ariliqida bolghanliqigha qarapla batisixanning charwichiliq rayonimu agni qatarliq uch jaygha tutash dep hokum qilghili bolmaydu.

6. Sherqiy barikol xanining charwichiliq rayoni hazirqi Shinjangning jungghar oymanliqining gherbiy jenubida bolghan

“Xenname” 96- jild “gherbiy yurt tezkirisi”de, texminen miladiyidin burunqi 60- yili Hunlarning sherqiy barikol xani siliji 1700-din artuq ademni bashlap xen sulalisining gherbiy yurt qoruqchi begige el boldi, qoruqchi beg uni arqa qosh beglikining gherbiga-otanzilgha orunlashturdi, dep xatirilen'gen.

Barikol qoshtiki alte “beglik”ning biri bolup, siljining sherqiy barikol xani dep atalghanliqidin hem xen sulalisining gherbiy yurt qoruqchi begige el bolghanliqidin uning eslidiki charwichiliq rayonining barikolning sherqide ikenlikini perez qilishqa bolidu. U qoruqchi begke el bolghandin keyin, arqa qoshning gherbidiki otanzil digen jaygha yotkiwetilgen. “Xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”ge asalan'ghanda, otanzil sherqte tengqin, jenupta chumul, gherbte uysunlar bilen chegrilindighan bolup, tengqin hazirqi shinjangdiki fukang nahiyiside, jumi hazirqi shinjangning sanji, manas nahiyilirining ariliqida, uysunlar bolsa hazirqi ili derysning yuqiri eqini wadisida idi. Bundaq bolghanda sherqiy barikol xanning xen sulalisige el bolghandin keyinki charwichiliq rayonning hazirqi jungghar oymanliqining gherbiy jenub teripide ikenlikini muqimlashturushqa bolidu.

7. Jenubiy lew xanning charwichiliq rayonining hazirqi Shinjangdiki jimisar nahiyisining shimali we jungghar Oymanliqining sherqide bolghan

“Xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”de,

pingdining yuenshi yillirida (miladiye 1- ~ 5- yillar) arqa qosh “beglik”de bir yingiyol echildi, u “wuchuen”din bashlinip, shimalda qashquwuqqa tutishashti, bu yerler Hunlarning emel tuzumge asalan'ghanda, Hunlarda peqet sol qol xan serkerde, ong qol xan serkerde hemde sol qol, ong qol buyuk serkerde qatarliqlar bolup “san'ghun” unwani bolmghan. Bu jenubiy san'ghun unwanini qoghushar tengriqut xen sulalisige el bolghandin keyin, xen sulalisining tesirige uchrup, xen sulalisining tuzumge teqlid qilib tesis qilghan bolup, u jenubiy lewxan'gha qarighan. Shunga, jenubiy san'ghuning charwichiliq rayonimu jenubiy lewxanning bashqurush dairiside bolghan. “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de, wang mangning jyen'go 2- yili (miladiye 10- yili) gherbiy yurtqa ewetilgen wuji cherikchi begning qol astidikilerdin chen lyang, jung dey, xen shuen we ren shang qatarliqlar isyan koturup, cherikchi beg dyawxuni olturup jenubiy lewxan we jenubiy san'ghundin yarem telep qildi. Jenubiy san'ghun derhal 2000 kishlik atliq eskerni bashlap gherbiy yurtqa kelip chen lyang qatarliqlar bilan korushti, xen shuen, ren shanglar jenubiy san'ghunning yenida qelip qaldi, lekin chen lyang, jung dey tengriqut ordisigha ketti, dep xatirilen'gen. Buningdin wuji cherikchi begning turushluq ornining jenubiy san'ghuning charwichiliq rayonidin anche yiraq emeslikini koruwelishqa bolidu.

Yene “xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”de, yuen didewridiki wuji cherikchi beg eslige kelturulup, aldi qosh beglikke qarashliq yerlerde boz yer ozleshturdi” dep xatirilen'gen. Demek, wuji cherikchi begning turushluq orni aldi qosh beglikite teseside bolghan. Qoshuning esli nami “qos” bolup, shuendi dewridin keyin, aldi we arqa qosh beglikige hem taghning shimallidiki alte “beglik”ke bolunup ketken. Aldi qosh beglikite yarghul shehiri, yeni hazirqi shinjangdiki turpan shehirining gherbiy shimallini bashqurghan; Arqa qosh beglikite qaghan but shehiri, yeni hazirqi shinjangning jimisarning jenubi etrapini bashqurghan. Del qosh bilen Hunlarning jenubiy san'ghuning yeri yeqin bolghanliqi seweblik, chen lyang qatarliqlar isyan koturgende ozlirige yeqin jenubiy san'ghun bilen alaqiliship yarem sorighan, jenubiy san'ghunmu qoshun ewetip nahayiti asanla ular bilen korushken. Yuqiriqit pakitlar jenubiy san'ghuning charwichiliq rayoni bilen arqa qosh beglikning yerining qoshna ikenlikini, jenubiy san'ghuning charwichiliq rayonining jenubiy lewxanning charwichiliq rayonining bir qisimi ikenlikini ispatlaydu. Shunga, jenubiy lewxanning charwichiliq rayoni hazirqi shinjangning jimisar nahiyisining shimali we jungghar oymanliqining sherqi etraplirida bolghan bolidu.

8. Üshen xanning charwichiliq rayoni hazirqi bayqal Köli etirapida bolghan

“Xenname” 54- jild “suwuning terjimihali”da, suwu bayqalgha béríp besh-alte yil turup qaldi. Tengriqutning inisi üshen xan bayqal köli boyigha ow ovlashqa chiqqanda suwuni körüp yaqturup qalghachqa, uninggha uzuq-tülük, kiyim-kéchék sowgha qildi. Aridin üç yildin köprek waqit ötkende üshen xan késel bilen ölüp, uning qowmi köchüp ketti. Dep xatirilen’gen.

Suwu xen wudining tiyenxen 1- yili (miladiyidin burunqi 100- yili)Hunlarga elchilikke barghanda tengriqut teripidin tutup qélinip, shimaliy déngizgha sürgün qilin’ghan. Shimaliy déngiz hazirqi bayqal kölini körsitidu. Üshen xanning bayqalgha ow qilghili bérishi hem köp yil shu etrapta turup qélishi, ölgendin kéyin qowmining u yerdin köchüp kétishidin hazirqi bayqal köli etrapining uning charwichiliq rayonining bir qisimi ikenlikini körüwélisqa bolidu.

9. Ong üken batis xan bining charwichiliq rayoni hazirqi Ichki Mongghuldiki kona sedichin sépilining shimalida bolup, Gherbte xétawdin sherqte xébiy ölkisining shimalidiki Nenyang deryasining gherbgiche bolghan

“Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de, qoghushar tengriqut jixushan ölgendin kéyin, oghulliri nowet bilen tengriqut boldi, bining taghisi qut’erish tengriqut yü dewrige kelgende, bi ong üken batis xan bolup teyinlinip jenub terepni we oghanlarni bashqurdi, dep xatirlen’gen. Buninggha asalan’ghanda, ong üken batis xan bining charwichiliq rayonning Hunlarning jenubida ikenliki éniq. Shuning bilen bille uning oghanlarni bashqurghanliqigha qarighanda, uning charwichiliq rayonning sherqte oghanlar rayonighiche sürülgenlikinimu biliwalghili bolidu.

Kéyin qut’erish tengriqut yü ölgende, tengriqutluq ornini bashqa xanlar tartiwalghanliqi üçün, bi buningdin nahayiti narazi boldi. Uning üstige Hunlar rayonida uda bir nechche yil tebiyy apet yüz béríp, nechche ming chaqirim dairidiki ot-chöpler qurup kétip, adem, mal-charwilargha waba tarqilip yérimi dégüdek ölüp ketti. Shunga, bi jyenwu 23- yili (miladiye 47- yili) shixé walisigha elchi ewetip el bolushni telep qildi. Xen sulaliisi dewridiki shixé aymiqining merkiziy pingding bolup, hazirqi ichki mungghulnng dungshéng nahiyising sherqiy jenubida. Jyenwu 24- yili baharda Hunlarning jenubtiki sekkiz qebilising aqsöngekliiri meslhetliship bini yölep qoghushar tengriqut qilip kötermekchi boldi, shuning bilen ular, wuyüen qel’esige elchi ewetip xen sulalisige tewé bolushini we shimaliy Hunlardin birlikte mudapie körüshni xalaydighanliqini bildürdi.

Wuyüen qel’esi hazirqi ichki mungghuldiki xétawning shimalida. Buningdin gherbtin xétawghiche bolghan rayonlarningmu bining charwichiliq rayon ikenlikini körüwélisqa bolidu.

Sherqiy xen sulalisi hökümitining bining teklipini qobul qilghandin kéyin, shu yili qishta bi özi qoghushar tengriqut (shiloshiyot tengriqut)dep atidi. Sherqiy xen sulalisi hökgħmiti jyenwu 26- yili (miladiye 50- yili)emir nöker ewetip qoghushar tengriqut bining wuyüen qel’esining gherbidin 80 chaqirim yiraqliqtiki jaygha tengriqut ordisi (jenubi tengriqut ordisi)qurushigha yardem beri. Uzun ötmey uni yünjung aymiqigha, kéyin yene shixé aymiqining méyji nahiysige (hazirqi ichki mungghuldiki jungghar xoshunning gherbiy shimalida) köchürdi. Bimu öz qebililirini sufng, wuyüen, yünjung, dingrang, yenmén we deyjün aymaqlirigha orunladaturup xen sulalisi üçün shimaliy Hunlardin mudapie kördi. Yuqirida éytilghan alte aymaq hazirqi ichki Mongghulning ottura qisimda bolup, gherbte xétawdin gherbte xébiy ölkisining shimalidiki nenyang deryasining etrapighiche bolghan jaylarni öz ichige alidu. Buningdin bu rayonlarnng qoghushar tengriqut bining eslidiki sekkiz qebilising charwichiliq ikenlikini körüwélisqa bolidu. “Jenubiy Hunlar heqqde qisse”de, u bashqurwatqan jenubtiki sekkiz qebilide töt-besh tümen adem bar, diyilgen.

10. Sol ijiz xanning charwichiliq rayoni hazirqi ichki Mongghulning shilin'ghol aymiqi etirapida bolghan

“Kéyinki xenname”90- jild”siyanpilar heqqide tongguslarning bir tarmqi bolup, siyanpi taghlirida olturaqlashqanliqi üçün shundaq atalghan. Siyanpi téghi hazirqi ichki Mongghuldiki jélim aymiqi qirchin ong ottura xoshunining gherbide[7] sherqiy xen sulalisining deslipide siyanpilar jenubqa köchüp hazirqi lyawxé deryasining yuqiri éqini bolghanshiramuren deryasi we jaw’érxé deryasi ariliqida charwichiliq qilghan. Ular oghanlarning shimalida bolghanliqi üçün, yene lyawdung siyanpiliri depmu atalghan. Shu waqitta oghanlar lawxa deryasi we hazirqi xébiy ölkisining shimalidiki nenyang deryasining sherqide olturaqlashqan. Nenyang deryasining gherbiy jenubi Hunlarning charwichiliq rayoni idi. Buninggha asalan’ghanda, shimaliy Hunlarning sol ijizxanning charwichiliq rayoni shiramuren deryasining gherbide, yeni hazirqi ichki Mongghuldiki shilin'ghol aymiqi etrapida bolghan bolidu. Bu rayon xen sulalisining lyawdung aymiqigha (hazirqi lyawningdiki lyawyang shehiri) yéqin bolghachqa hem bir yil burun (miladiye 48- yili) jenubiy Hunlar sherqiy xen sulalisige el bolghachqa, bu yerni sol ijizxan bashqurghan. Buni xen sulalisi pishshiq bilgechke, pyen xé el

bolmaqchi bolghanda, jey rung uni sol ijizxan'gha hujum qilishqa ewetip el bolushtiki semimiyitini bildürüşke buyrighan. Eger jey rung sol ijizxanning charwichiliq rayonini bilmigen bolsa, pyen xégha bundaq éniq halda hujum qilish nishanini körsitip bérelmigen bolatti.

Hazirqi ichki Mongghulning shilin'ghol aymiqi etrapı miladiyidin burunqi 58- yilining aldi-keynide Hunlarning sherqidiki qush xanning bashqurushida bolghan bolup, yüz nechcheyilliq özgirish arqiliq u sol ijizxanning bashqurushidiki yerge aylan'ghan.

11. Güren on'ot xanning charwichiliq rayoni hazirqi Mongghuliye xelq jumhuriyiti tewesidiki mandal Chöllükining yéqin etrapida bolghan

“Kéyinki xenname. Jenubi Hunlar heqqide qisse”de, mingdining yungping 16- yili (miladiye 73- yili)jenubiy Hun tengriquti sol qol bilik xan shinni orda miraqli jey rung we wutang bilen sofang aymiqidiki gawchö digen yerdin chiqip jüyé téghida güren on'ot xanigha hujum qilishqa ewetti, güren on'ot xan xen leshkerlirining kéliwatqanliqini anglap, qumluqtin qéchip ketti, dep xatirilen'gen.

Juyé téghi qedimqi gawchö qel'esining gherbiy shimalidin ming chaqirim yiraqta bolup, hazirqi Mongghuliye xelq jumhuriyitidiki mandal chöllükining yéqin etrapida. Gherbiy xen sulalisidin buyan bu tagh daim shimalgha yürüş qilishtiki öter yol bolup kelgen. Jey rung qatarliqlarning gawchödin juyé téghigha hujum qilghanliqidin güren on'ot xanning charwichiliq rayonining mandal chöllükining yéqin etrapida ikenliki éniq. Güren on'ot xanning qowmini bashlap qumluqtin ötüp shimalgha ketkenlikidin qarighanda, uning eslide mandal chöllükining jenubida charwichiliq qilghanliqini, kéyin xen leshkerliridin qorqup qumluqning shimaligha ketkenlikini biliwélishqa bolidu. Üch yil ötüp jangdining jyenchyu 1- yiligha (miladiye 76- yili) kelgende, güren on'ot xan qowmini bashlap qaytidin juyé téghigha orunlashti. Jenubiy Hun tengriquti buni anglighandin kéyin yéning chewendazlarnı chégra aymaq leshkerliri we oghan leshkerliri bilen bille qoruldin chiqip hujum qilishqa ewetip, nechche yüz kishining kallisini élip, üç-töt ming kishini esirge aldi. Buningdin jyé téghining güren on'ot xanning tewesi, yeni muqim charwichiliq rayoni ikenliki, shunga ilgiri xen leshkerliridin qorqup chöllükning shimaligha qéchip ketken bolsimu, xen leshkerliri chékin'gendin kéyin yene qaytip kelgenlikini biliwélishqa bolidu. Shunga, u bu chaghda jenubiy Hun tengriqutining hujumigha uchrıp nechche ming adimi chiqim bolghan bolsimu, yenila bu yerdin ketmigen. Aridn toqquz yil ötkendimu u yenila shu yerde charwichiliq qilghan. “Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de xatirilinishiche, yüenxé 2- yili (miladiye 85- yili) jenubiy Hun tengriquti

mingdin artuq adimini owgha ewetken, ular juyé téghigha kelgende güret on'ot xan bilen uchrıship qélip qattiq jeng qilghan we uning kallisini élip qaytip kelgen

12. Gurin xanning charwichiliq rayoni hazirqi ichki Mongghuldiki jüyen kölining 600 nechche chaqirim shimalida bolghan

Yüen xungning “kéyinki xen xatiriliri” 10- jild “mingdi heqqide xatire”de, yungping 16- yili (miladiye 73- yili) géng bing jangyédeki jüyen qorulidin gurin xamgha hujum qilip, qulu téghidin ötüp, qumluqqa600 chaqirim ichkirilep kirdi, bu yerde su, ottin esermu yoq idi, qolgha chüşhken Hunlar gurin xanning su, ot qoghliship shimalgha köchüp ketkenlikini éytti. Dep xatiriligen.

“Kéyinki xenname” 23- jild “duguning terjimihali”da, qulu téghi “senmulu téghi”dep xatirilen'gen. Bu taghning orni éniq emes. Lékin, xen sulalisi dewridiki jüyen qel'esini gherbiy xen sulalisi padishahi wudi dewridiki lübodé salghuzghan. Buni salghuzushtiki meqset Hunlarning jéshi rayonigha parakendichilik sélish yolını üzüp tashlash idi. Shunga bu qel'e yene “qoghduhuch tosuq” depmu atalghan. Orni hazirqi ichki mungghuldiki éjina aymiqining shimalidiki jüyen köli etrapigha toghra kélidu. Géng biingning bu qoruldin shimalgha yolghan chiqip qumluqqa 600chaqirim ichkirilep kirgenlikidin senmulu téghining jüyen kölining 600-chaqirim shimalida ikenlikini qiyas qilishqa bolidu. Gurin xan eslide mushu taghda charwichiliq qilghan bolup, shu chaghda etrapı ot-chöpler qurup ketkechke, shimalgha köchüp ketken, shunga xen sulalisi serkerdisi héchnémige érishelmey qaytishqa mejbur bolghan.

Gurin xan shimalgha köchüp ketkendin kéyin, bu taghqa qayta kelmigen, shunga üzaq ötmeyla bu taghning etrapını Hunlarning bashqa qebilisi –jilus qebilisi igiligen. “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de, jyenchu 8-(miladiye 83- yili) shimaliy Hunlarning senmulu qebilisidin jilus qatarliqlar 38 ming adimi, 20 ming yilqisi, 100-ming toyaqtin artuq qoy-kalisi bilen wuyen qel'esige kélip xen sulalisige el boldi. Dep xatirilen'gen. Jilusning qebilisi senmulu téghida olturaqlashqanliqi üçün u senmulu qebilisidin diyilgen. Bu senmulu téghi gurin xan burun turghan senmulu téghi bolup, orni jüyen kölining shimalida, wuyüen qel'esige birqeder yéqin bolghachqa, jilus jenubqa kélip xen sulalisige el bolghanda, aldi bilen wuyüen qel'esige (hazirqi ichki Mongghuldiki xétawning shimalida) barghan.

13. Quyan xanning charwichiliq rayoni hozirqi shingjangning Turpan we bariköl köli etrapida bolghan

Yüen xungning “kéyinki xen xatiriliri” 10- jild “mingdi heqqide xatire”de, emir nöker géng bing melumatname yollap, iwirgholda Hunlarning quyan xanning qowmi bar, uni yoqitish Hunlarning bir qanitini sundurush bilen barawer dédi, dep xatirilen’gen. Emeliyette shu chaghdá sherqiy xen sulalisi shimalgha yürüş qilip shimaliy Hunlarni yoqitishini pilanlawatqan idi. “Kéyinki xenname” 2- jild (miladiye 73- yili) baharda, dugu tengritaghdá quyan xanni meghlup qilip, iwirgholda (hozirqi shingjangdiki qumulning gherbide) qoshun turghuzup boz yer achi, dep xatirilen’gen. Buningdin quyan xanning hozirqi turpan etrapida charwichiliq qilghanliqini körüwélishqa bolidu. Bu qétimqi zerbidin kéyin quyan xan anche qattiq chiqimgha uchurmighan. Shunga, yuquriqi eserde yene, “yungping 17- yili qishta dugu, géng bing dunxuangdiki qurum qorulidin chiqip aq tagh tengritaghdá körsitidighan bolup, aq tagh aqsaqili tengritaghdiki quyan xan idi, emma, quyan xanning bu yerdiki tesir küchi bashtin axiri saqlinip qalghan, u we uning ewladliri yaki warisliri yenila dawamlıq bu rayonda charwichiliq qilghan. Shunga, 50 yil ötkendin kéyinmu bariköl boyida quyan xanning qowmining paaliyet élip barghanliqi xatirilen’gen.

Endining yüen’guang 2- yili (miladiye 123- yili)dunxuang waliysi jang dang melumatname sunup üç tedbirni otturigha qoyghan. Bu tedbirlerde shimaliy Hunlarning quyan xanning bariköl köli we chinnur köli ariliqida paaliyet qilip, gherbiy yurtta bulang-talang yürüzgenliki tilgha élin’ghan. Shündining yungjyen 1- yili (miladiye 126- yili) gherbiy yurt dorghabi ben yung qoshtiki alte”beglik”ni tinchitip, gherbiy yurttiki herqaysi begliklerning küchi bilen quyan xan’gha hujum

qilghanda, quyan xanning quwmidin 20 mingdin artuq adimi xen sulalisige el bolghan, qoyan xan kuwu deryasi (hozirqi orni éniq emes) etrapigha köchüp ketken, shuningdin kéyin, qosh etrapidin Hunlarning izi öchken. Lékin, aridin toqquz yil ötkendin kéyin (yangjya 4- yili, miladiye 135- yili) quyan xan yene bariköl köli etrapini élip arqa qoshqa basturup kirgen, yungxé 2- yili (miladiye 137- yili)gha kelgendila andin dunxuang waliysi péy sénning qol astidikiliri terpidin öltürülgen. Bu quyan xan ölgendin kéyin bu rayonni yene bir quyan xan bashqurghan hem xuendining yüenjya 1- yili (miladiye 151- yili)iwirghol shehirige hujum qilghan, xen sulalisi leshkerliri héchqandaq töhpe yaritalmay qaytip kelgen[8].

Tarixiy eserlerde quyan xanning shungdin kéyinki paaliyetliri toghrisida héchqandaq melumat yoq.

14. Ilxanning charwichiliq rayoni hozirqi shingjangdiki Turpanning gherbidiki tengritaghdá etrapida bolghan

“Kéyinki xenname” 47 jild “ben yungning terjimhali”da, yüen’guang 3- yili (miladiye 127- yili) ben yung gherbiy yurttiki küsenning atlıq, piyade leshkerliridin on mingdin artuq ademni bashlap aldi qosh beglikige hujum qilip yixé jilghisida Hunlarning ilxani yengdi, dep xatirilen’gen.

Yixé jilghisi hozirqi shingjangdiki tengri téghida bolup, aldi qosh beglikige anche yiraq emes. Ben yungning küsendin sherqe atlinip, aldi qosh beglikige yürüş qilip, yixé jilghisida ilxani meghlub qilghanliqi ilxaning charwichiliq rayonning turpaning gherbidiki tengritaghdá etrapı ikenlekini chüshendüridu. Turpanning shimaliy we sherqidiki rayonlar aldida bayan qilin’ghan quyan xanning charwichiliq rayoni idi.

Izahlar:

[1] S. Dorji sorung: “shimaliy Hunlar”, -1bab “Hunlarning qebriliri”.

[2] “Juname” 50- jild “Türkler heqqide qisse”.

[3] “Yéngi tangname” 217-xild “Uyghurlar heqqide qisse”.

[4] “Yüen sulalisi tarixi” 2-xild “eyzung heqqide xatire”

[5] Junggo xeriye neshiriyati neshir qilghan”Junggo tarixi atlısi”2-tom 93-xerite “hun qatariliq qowmler”de, tengriqut ordisi hozirqi Mongghuliye xelq jumhuriyitining paytexti ulanbatorning jenubgha sizilghan buningda melum asa bolsa kérek.

[6] “Tarixi xatiriler”110- jild “Hunlar heqqide qisse”, 12jild “perghane tezkiris”, “xenname”

[7] Bu siyanpi téghi bilen toba siyanpilirining ejdatliri olturaqlashqan chong siyanpi téghi bir emes. Chong siyanpi téghi hozirqi ichki Mongghuldiki xolunbir aymiqi élunchün aptonom xoshunidiki alixé bazirining gherbiy shimalidiki on kilométir yiraqliqta bolup, chong hin’gan taghlirining shimali bölükining sherqiy tarmiqigha mensup (“nur géziti tarixshunaslirining shepsisi”ning 1980- yilliq 11-ayning 25-künidiki 202-sanidiki mi wénpingning “chong hin’gan taghlirining shimalida siyanpi ghari xarabisi bayqaldi” digen maqalisi).

[8] “Kéyinki xenname” 88- jilid “gherbiy yurt tezkiris”. 47- jild “pen yungning terjimali” we “métal, tash pütüklerdin tallanma”diki “xen dewridiki dunxuang waliysi péy sénning töhpe menggü téshi”.

Bap V Hunlarning Güllinishi, Xarablashishi we Ularning Ottura Tüzlenglik Bilan Bolghan Munasiwiti (A)

1. Chin sulalisidin ilgiri Hunlarning deslepki Qedemde bash kötürüp chiqishi we ularning ottura Tüzlenglik bilan bolghan munasiwiti

Chin sulalisidin ilgiri Hunlar bash kötürüp chiqqan, undaqa ular eng awal qaysi waqitta ottura tüzlenglik bilan munasiwet qilghan? Bu mesilige nöwette téxi éniq jawab bergili bolmisimu, emma héchqandaq yip uchimu yoq emes.

Qedimqi höjjetler ichide chin sulalisidin ilgiri Hunlar bilan ottura tüzlenglik arisida munasiwet bolghanliqigha dair xatirilerdin ishenchilikirek bolghinidin üchi bar[1]: birinchisi, lyushyang yazghan “pendi-nesihetler” (1- jilid) de yen bégi jaw wangning tunji yili (miladiydin burunqi 312-yili) jaw wang gowéy bilen siyasiy ishlarni muhakime qilghanda, gowéy “Hunlar alobanlarning töwinige ketti” dédi, dep xatirilen'gen.

Ikkinchisi, “tarixi xatiriler” 81- jilid “li muning terjimhali”da jaw bégi shyaw chingwangning deslepki yili (miladiydin burunqi 265- yili) li mu deyjün, yenmén aymaqlirida Hunlardin mudapie körüp, Hunlarning on tümendin artuq chewendazini tarmar qildi, dep xatirilen'gen.

Üchinchisi, 31- jilid “yen beglikining tedbiriliri”de yen bégi shining 27- yili (miladidin burunqi 228- yili) chin begliki serkerdisi pen wuji jinayet ötküzüp qoyup yen beglikige qéchip kelgende, weliehd den uni élip qalmaqchi boldi, uning ustazi chüwu uningha nesihet qilip, serkerde pen wujini Hunlarga ewetip bérip közdin yoqitish kérek hem gherbte chin begliki bilan ittapaqliship, jenubtiki chi we chu beglikliri bilan birliship, shimalda Hunlar bilan alaqiliship, chin beglikini yoqitish kérek dédi” dep xatirilen'gen. Yuqiriqi üç matériyaldin Hun chewendazlirining nahayti burunla, yeni miladiydin burunqi 4- esrning axirliridila, shu chaghdeki alobanlarning etrapida (hazirqi shimaliy senshide)[2] paaliyet qilghanliqi we yen, jaw beglikige nahayiti zor tehdit salghanliqini körüwélishtes emes. Shundaq bolghaniken, eyni chaghda Hunlar bilen yen, jaw beglikliri arisida biwaste yaki wastiliq alaqe bolghan bulushi mumkin.

Alobanlar yashighan rayonlar jaw beglikining ichki sépili bilen chégirdash bolup, kéyinki jaw bégi wulingwang (miladiydin burunqi 325-299-yillar textte olturghan) shimalda alobanlar we ormanliq ghuzlirini (bular alobanlarning gherbiy shimalida idi) tarmar qilip, tashqi sépilni yasap, choghay téghining (hazirqi yinshen téghi, burun dachingshen téghi depmu atalghan) töwendin taki gawchögiche bolghan arliqni chégra qilip, alobanlar

we ormanliq ghuzliri paaliyet qildighan rayonlarda yünjung, deyjün we yenménin ibaret üç aymaq tesis qilghan[3]. Shuningdin bashlap jaw begliki tashqi sépilni pasil qilip Hunlar bilen qariship turghan. U chaghda Hunlar paaliyet qildighan daire intayin keng bolup, sherqte yenmén, deyjündin gherbte deryaning shimalighiche (xétawning shimali) bolghan rayonlarda ularning izi bar idi. Shunga “tarixi xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de, eyni chaghda ottura tüzlenglikte yette “orushqaq beglik” bolup, uning ichidiki üç beglik (yen, jaw, chin) Hunlar bilen qoshna idi, dep xatirilen'gen. Hun küchlirining tehdit sélishi tüpeylidin, jaw beglikining bégi shyaw chingwang li muni deyjün, yenmén aymaqlirini saqlashqa ewetken. Li mu bu yerlerni yaxshi qoghdap, qattiq mudapie körüsh, dushman ehwaligha diqqet qilish, aldirap hujumgha ötmeslik qatarliq tedbirilerni qollan'ghanliqtin, Hunlar meqsitige yétishke amalsiz qalghan. Kéyin jaw bégi li muning ornigha bashqa kishini qoyghanda, Hunlarning parakendichilikige berdashliq bérelmey chet chégralarda déhqanchiliq qilalmighan. Shuning bilen jaw bégi yene li muni ishiltishke mejbur bolghan. U Hunlarning on nechche tümen chewendazini tarmar qilip, ulargha qattiq zerbe bergen. Shuningdin kéyinki on nechche yil ichide Hunlar jaw begliki chégirisigha yéqin kélishe pétinalmighan. Buningdin shuni körüwélishe boliduki, miladiydin burunqi 3-esrning otturliri yaki uningdinmu burunqi waqitlarda Hunlar köp qétim biwaste jaw begliki bilen alaqe qilghan.

Begliki hujum qilishidin qorqup weliehd den'ge uni tézdin Hunlarga ewetip bérip, Hunlar bilen birliship chin beglikini yoqitish toghrisida nesihet qilghan. Eger eyni chaghda ikkila terep burundin alaqiliship turmighan bolsa, chüwu bundaq tedbirni tépip chiqalmaytti.

Yéghiliq dewridin bashlap, ottura tüzlengliklikilerdin Hunlar rayonigha kirgenler nahayiti köp bolghan, chin sulalisi dewride téximu köpeygen. Shunga, shigu “xename. Hunlar heqqide qisse”ge izah bergende, “chin begliki dewride Hunlarga qéchip barghanlarning ewladliri hazirmu “chinliqlar” dep atilidu, digen. Yéqin dewride yashighan wang gowéymu “güentang toplimi” 18- jild “hun mushawurining möhüri heqqide”de, Hunlarning özliri yasiwalghan mushawurluq qashtéshi möhüri bar, uning shekili we xéti chin sulalisidin ilgiriki möhürlerge öxshaydu, digen. Buningdin Hunlarning nahayiti burunla öz zéminigha kelgen ottura tuzlengliklerdin ottura tüzlenglikte emeldarliq tüzimini

öginawalghanliqini körüwélishqa bolidu.

Yuqurqi chüshenchilerdin shuni körüwélishqa boliduki, yig'liq dewridiki Hunlar bilen ottura tüzlenglikning munasiwiti eng baldur digende miladiyidin burunqi 3-, 4- esrge we huningdinmu burun'gha surushke bolidu. Shuning bilen bir waqitta Hunlar bilen ottura tüzlenglik otturida urush munasiwitila bolup qalmastin, yene medeniyet munasiwiti (mesilen, qashtéshi möhür) hem iqtisadiy munasiwetmu bolghanliqinimu körüwélishqa bolidu (éytishlarga qarighanda, chöllükning shimallida ottura tüzlenglikdin tarqalghan, miladiyidin burunqi 3- esrge teelluq bolghan tash yaghunchaq bayqalghan)[4].

Yene “Hun” namining ottura tüzlenglik höjjetliride eng baldur körülüşimu chin sulalisidin ilgidiki Hunlar bilen ottura tüzlenglikning munasiwitini eks ettürüp béridu. Qedimqi höjjetlerde “Hun” nami eng baldur “ju salnamisi” (7- jild), “tagh-deryalar quri” (10- jild) we “yéghiliq dewridiki tedbirler”de körüldu. “Ju salnamisi” we “tagh-deryalar quri”ning kitab bolup chiqqan waqti nöwette téxi békitilmidi, lékin ularning chin sulalisidin ilgiri yézilghanliqi shübbhisiz. Emma, uningda xatirilen'gen “Hun” namini kéyinkiler qoshup qoyghan bolushi, ishenchilik bolmasliqi mumkin. “Yéghiliq dewridiki tedbirler”diki xatiridin bolsa gumanlishiqa bolmaydu. “Yéghiliq dewridiki tedbirler” digen eser sherqiy xen dewridiki lyushyang teripidin toplinip tüzülgen bolsimu, lékin uning esli mezmuni yéghiliq dewridiki kishlarning qolidin chiqqan, bu nuqta alimlar arisidimu omomyuzluk étirap qilin'ghan. Gherbiy xen dewride ötkén si machyen “tarixi xatiriler”ni yazghanda bu eserdin paydilan'ghan. Yéghiliq dewridiki “Hun” namining körülüşü del bu dewride (yaki bu dewrdin téximu burun) Hunlar bilen ottura tüzlenglik arisida köp qétimlik alaqining bolghanliqini eks ettürüp béridu.

Chin shixuang alte beglikni birlikke keltürgendin (miladiyidin burunqi 221- yili) kéyin, Hunlar bilen chin sulalisining munasiwiti tarixy kitablarda birqeder éniq xatirilen'gen. “Tarixi xatiriler” 5- jild “chin begliri heqqide xatire” we 110- jild “Hunlar heqqide qisse”diki xatirilerge asalan'ghanda, chin shixuang 32- yili (miladiyidin burunqi 215- yili)tümen bashchiliqidiki Hun quldarliri jenubqa tajawuz qilghanda, chin shixuang méng tyen bashchiliqida 300 ming kishlik qoshun ewetip Hunlarga jaza yürüsh qilib, “deryaning jenubidiki yer”ni tartiwélip (hazirqi ichki qongghul xétawdiki ikijaw aymiqi etrap), Hunlarning shimalligha 700 chaqirimdin artuq chékinishke mejbu qilghan, shuningdin bashlap “ghuzilar jenubqa kélip atirini baylitalmaydighan, eskerliri oqya kötürüp qalaymiqanchiliq peyda qilishqa jür'et qilalmaydighan bolup qalghan”[5]. Shimaliy chégrini mustehkemlesh üçün, chin shixuang

“deryaqéshida tosalghularni yasitip” (xuangxéning xétaw etraplirida yasalghan qorghhan we el'elerni körsitidu)[6] ichkiridin 30 ming aililikni deryaning shimalligha (hazirqi xétawdiki uka deryasining shimali) we yüjung (hazirqi xétawning sherqiy shimali)[7] gha köchürüp kélipla qalmay, 33- yili burunqi yen, jaw, chin üç beglik shimallida yasatqan sépillarni tutashturup hem sherq, gherb tereplerge kéngéytip “seddichin sépili”ni yasap chiqqan. U gherbte lintawdin (hazirqi gensu ölkisidiki minshyen nahiyisi bashlinip xuangxéning shimali, xétawni boylap choghay taghlirigha yandashqan halda sherqte lyawdung aymiqighiche (hazirqi yalujiang deryasi boyi) tutishidighan bolup, 10 ming chaqirimgha sozulghan. Yene méng tyenni shangjün aymiqida turghuzup mudapie körgen, kéyin (miladiyidin burunqi 210- yili) méng tiyen ölgen. Kéyinki yili chén shéng, wuguang déhqanlar qozghilingi partlap, chin sulalisi parchilinip serkerde-jengchiler tarap kétip, shimall terep bosh qalghan. Shuning bilen, Hun quldarliri pursettin paydilinip, deryaning jenubigha qayta ötüp burunqi chégrini eslige keltürwalghan.

2. Gherbiy xen sulalisining deslepki mezgilide Hunlarning Qudret tépishi we xen sulalisining Hunlar Bilen qudilishishi we urushushi

Gherbiy xen sulalisining deslepki mezgilide Hun quldarlirining küchi mislisiz qudrét tépip, batur tengriqut rehberlikide “sawutluq chewendaz”larning sani 300 mingdin éship, toxtimastin etrapniki milletlerge tajawuz qildi. Batur tengriqut eyni chaghidiki chu-xen urushi we ottura tüzlenglikteki qalaymiqan weziyettin paydilinip, jenubta seddichin sépilidin halqip ötüp hazirqi shimaliy xébiy, senshi, shenshi we xétaw etraplirini parakende qilib, emdila qurulghan gherbiy xen sulalisige zor tehdit saldi.

Xen sulalisining deslepki mezgilide déhqanlar qozghilingini basturush we chu-xen ottursidiki uzun'gha sozulghan urush tüpeylidin, ottura tüzlenglik rayonining ijtimaiy igiliki xaraplaship, emgek küchi aziyip, dölet xezinisi qurup, merkiziy hökümet ajizlaship ketken idi. Xuddi “tarixiy xatiriler” 30- jildta éyitilghinidek, xen sulalisi yéngi qurulghan chaghda chin sulalisining xarabisige warisiliq qilghan bolup, yashlarning hemmisi eskerlikke qatnaship yürüshke chiqip ketkechke, hashar-alwngni qéri-ajizlar öteytti, ishlepchiqirish weyranchiliqqa uchirighachqa, döletning maliye kirimi yoq déyerlik idi. Hetta padishahning harwisigha qoshqili bir xil renglik töt at tapqili bolmaytti, wezir, serkerdiler aran kala harwisidila oltüralaytti, addiy xelqning qolida héchinme qalmighan idi. Uning ustige yerlikte “yat famililik”larning mewjut bolup turushi bilen hoquq merkezge merkezleshtürülmey, Hunlarga qarshi turushqa madar qalmighanidi. Gawdi (lyubang)

ning 6- yili (miladiyidin burunqi 201- yili) küzde, Hunlar mayigha (hazirqi senshidiki sushyen nahiyisi) keng kölemde hujum qozghidi, mayni saqlap turghan serkerde xen wangshin Hunlarga teslim boldi. Hunlar dawamliq qoshun tartip jenupqa yürüş qilip gowju (tagh, hazirqi senshidiki deyshyen nahyisining gherbide) gha bésip kirip, teyyüen'ge hujum qilip, jinyanggha (hazirqi senshidiki teyyüenning gherbiy jenubida) qistap keldi. 7- yili (miladiyidin burunqi 200- yili) qishta, gawdi shexsen özi qoshun bashlap hujumgha atlandi, batur tengriqut 400 ming kishilik serxil atliq qoshuni bilen pingchéngdiki (hazirqi senshidiki datungning sherqiy shimalida) beydéng téghida uni qorshiwélip, xen qoshunlirining ichki-tashqi alaqisini üzüp tashlidi. Kéyin gawdi chin pingning tedbiri bilen baturning alchisigha astirttin sowgha-salam ewetish arqiliq aran qorshawdin qutulup chiqti. Shuning bilen, lyujing Hunlarning qéshigha béríp qudilishish ehdi tüzdi[9]. Shuningdin kéyin, gawdi zamanisidin bashlap shyawdi, xuydi, lü xanishtin taki wéndi, jingdi zamanisighiche bolghan 60 ~70 yil ichide, qudilishish gherbiy xen sulalisining Hunlarga qaratqan bir xil siyasiti bolup qaldi.

Buningdin körüwélishta boliduki, xen sulalisining deslepki mezgilidiki qudilishish siyasitini xen sulalisi Hunlar bilen bolghan küch sélishturmishida zor perq bolghanliqi tüpeylidin Hunlarning parakendichilikidin waqtinche saqlinishini oylap yolgha qoyghan, bu siyasetni ijra qilish üçün xen sulalisi zor bedel töldi. Gawdining 9- yili (miladiyidin burunqi 198- yili) lyujing Hunlar bilen qudilishish ehdi tüzgéndin tartip wudining yüen'guang 2- yili (miladiyidin burunqi 133- yili) Hunlarga hujum qozghighiche bolghan ariliqtiki qudilishish ehding mezmunini üçke bölüşke bolidu.

Birinchi, gawdi lyujingni elchilike ewetip qudilishish ehdi tüzgen deslepki chaghlarda, tengriqutqa melikilerni yatliq qilip, bir qétimdila ming jing altun bérishtin bashqa yene, her yili belgilik miqdarda shayi-kimxap, haraq-sharab, gürüch we yémekliklerni ewetip bergen.

Xuydining 3- yili (miladiyidin burunqi 192- yili), wéndining 6- yili (miladiyidin burunqi 174- yili), jingdining 1- yili we 5- yili (miladiyidin burunqi 156- we 154- yillar) ilgiri kéyin bolup bir nechche melikini yatliq qilghan we mal-mülüklerni yilmuyil ewetip turghan. Wéndining juwyüen 2- yili (miladiyidin burunqi 162- yili) ewetilidighan shayi-kimxap, haraq-sharab, gürüch we yémeklikler haraq échitqusi, altun, yipek, paxta qatarliq nersilerge özgertilgen, hem yenila her yili belgilik miqdarda ewetilip turghan.

Wéndining bunche zor qurban bérishike chidishi eslide buningdin kéyin eslide buningdin kéyin “Hunlar qorulgha kirgüzmeý uzaq muddetkiche tughqandarchiliqni saqlash” üçün idi.

Kéyin bu mallar xuwyüen 6- yili (miladiyidin burunqi 158- yili) Hunlarning bésip kirishi tüpeylidin bir mehel ewetlimigen. Shundaqtimu jingdining 1- yili (miladiyidin burunqi 156- yili) bash teptish bégi tawching deyjün'ge béríp Hunlar bilen söhbet ötküzüp, qudilishishni eslige keltürüp, her yili mal ewetishni eslige keltürgen. Bu taki miladiyidin burunqi 133- yili xen wudi Hunlarga hujum qozghighiche dawamlashqan[10].

Ikkinchi, xen sulalisi “chégra baziri” échip, ikki millet xelqining soda qilishigha yol qoyghan. Bu lyujing qudilishish ehdi tüzgéndin kéyinla yolgha quyulghan. Eyni chaggha chégra baziri arqiliq Hunlar Xenzular rayonidin az bolmighan tawarlarni we métal buyumlarni, bolupmu misni öz tawarlirigha almashturghan. Shunga, wéndining 6- yili jyayi mektup sunup mis qorallar we rudisning qoruldin chiqishini men'i qilip, bu arqiliq Hunlarni chekleş tedbirini otturigha qoyghan[11]. Kéyin chégra baziri xuwyüen 6- yili Hunlarning bésip kirishi tüpeylidin bir mehel taqilip qalghan bolsimu, jingdining 1- yili qudilishishning eslige kélishege egiship qaytidin échilghan. Chégra baziri ichide Xenzu, Hun ikki millet xelqining alaqilishishigha we iqtisad, medenyet almashturushigha paydiliq bolup, xen sulalisining bundaq qilishi toghra idi.

Üchinchi, xen sulalisi Hunlar bilen qérindash bolup, seddichin sépilini pasil qilip, shimal “oqyachilar” rayoni bolup, Hunlar charwichiliq qilidighan we tengriqutning bashqurushigha tewe bolidighan, jenub “utughatliqlar” rayoni bolup, Xenzular déhqanchiliq, toqumichiliq qilidighan we xen sulalisi padishahigha tewe bolidighan bolghan[12]. Buning bilen bir dölet-Junggoning téritoriyiside Xenzular bilen Hunlar esildin yashap kelgen rayonlirini özliri bashqurup, bir-birige tajawuz qilishmighan. Eger her ikki terep ehdinamige heqiqiy riaye qilishqan bolsa, u halda ikki millet xelqi tinch, xatirjem öz tirikchilikini qilghan, bazar arqiliq öz'ara bérish-kélishe we iqtisad, medenyet almashturghan bolatti.

Lékin, melike, mal-mülük we bazar Hun quldarlirining nepsini qanduralmaytti, shunga xen sulalisi gerche ghayet zor qurban bérishlerge chidighan bolsimu, yenila shimaliy chégrisining xatirjemlikige érishelmdi we Xenzularning ishlepchiqirish, turmush, mal-mülükining bixeterlikige kapaletlik qilalmidi. Eyni chaggha longshi, béydi, shangjün, yünjung, shanggu we lyawdung qatarliq jaylarda dawamliq parakendichilikke uchrup turdi. Hun atliq eskerliri barghanla yéride ziraetlerni weyran qilip, mal-mülüklerni bulap-talap, emeldar-puqralarni öltürüp, zor Türkümdiki ahalilerni bulap qul qiliwalidi. Peqet yünjung, lyawdungdila her yili her aymaqtin öltürülgen we bulap kétülgenlerning sani on mingdin éship ketti. Bu xuddi wéndining 6- yili tengriqutqa ewetilgen xette: “xen padishahi bilen Hun éli qérindashliq ehdi tüzdi, shu munasiwet

bilen tengriqutqa chong sowg'ha-salamlar ewetildi, wahalenki eh dinamige xilapliq qilip qerindashliq, tughqanchiliqni buzghuchilar her qachan Hun eli tereptikilerdin bolup keldi"[13] diyilgendetk idi.

Wudining yuen'guang 2- yilidiki permanidimu: "men perzentilirimni tengriqutqa yatliq qildim, altun-kumush, tawar-durdunlardanmu kop ewettim, lekin tengriqut dawamliq tekebburluq, oktemlik qilip, parakendichilikni toxtatmay chégrigha ziyan keltürdi, buningdin qattiq ghezbenmektimen"[14] diyilgen bolup, buningdin wudi textitke chiqqandin keyinmu, Hunlarning toxtimastin shimaliy chégrigha parakendichilik salghanliqini koriwalg'hili bolidu, bolmisa xen wudi "parakendichilikni toxtatmay, chégrigha ziyan keltürdi" digen gepni qilmighan bolatti. Emelyet ispatlidiki, xen sulalisining deslepki mezgilidiki qudilishish siyasiti emeliy ünüm hasil qilalmighan. Peqet Xenzu emgekchilirining emgiki arqiliq yaritilghan bayliqlarni qudilishish shekili arqiliq her yili Hun quldar aqsöngelirining teximu heshemetlik we eyish-ishiretlik turmush kechürüshige ewetip bergen, buningdin Hun xelqi hichqandaq nepke erishelmigen.

Yuqiridiki bayanlardan xen sulalisining deslepki mezgilidiki qudilishish siyasitining bir xil passip siyaset, bir xil shekili özgergen opan tapshurush ikenlikini, eyni chaghdiki tarixi sharait astidiki mejburiy tüzülgen bir xil sülli ikenlikini koriwelishqa bolidu. Bu teb'iyki Xenzularning yuqiri-töwen qatlimidikilerning arzusigha uyghun kelmeytti hem xelqning menpeetige zor ziyan salatti. Bu siyaset Hun quldarlirining nepsini belgilik derijide qandurghan bolsimu, lekin Xenzu xelqige xatirjemlik, hun-Xenzu xelqlirige dostluq elip kelelmidi. Shunga, xen wudining dölet küchi küchiyip Hunlarga zerbe bergidek bolghanda fiodal hökümraniqni qoghdash merkiziy hökümetning nopuzini tiklesh meqsitide aktip urush fangjinini passip qudilishish syasitining ornigha desitishi xeliqning arzusi we menpetige uyghun idi. Bu xuddi urush qilishni aktip teshebbus qilghan wezir wang xuyning xen wudining permanigha jawab qayturghanda: "hazir'aliylirining küch-qudiriti bilen serkerde-leshkerler chégra-qurallarni saqlashqa ewetiliwatqan, chégrigha ashliq toshulup mudapie körülwatqan bolsimu, Hunlar bulangchilq we tajawuzchiliqni qilche toxtatmidi. Bu bashqa sewebtin emes, peqet ularni hujum bilen qorqitip qoymighanliqtin bolghan. Shunga méningche ulargha hujum qilghan yaxshi"[15] diginidek idi.

Gherbiy xen sulalisi 60 ~70 yilliq hallandurush siyasiti arqiliq wuddi textitke chiqqanda kücheydi. "Tarixiy xatiriler" 30- jildta xatirilinishiche, wudining deslepki yilliri, astane we chégridiki ambarlar ashliqqa liq tolghan, hökümet xezinisidiki bayliq intayin köpeygen, astane xezinisidiki pullarning hisabini alghili bolmighan.

Xanliq ambirdiki ashliqlar uzun yil besilip qelip, setip ketip yegili bolmighan, xeliqning qolidiki at-kalilarmu köpiyip hemmila yerde yaylap yuridighan bolghan. Uning ustige "yat beg"larning topilingining tinchitilishi hem wendi, jingdilarning wassallarning emeldin qaldurushi, "oxshash famililik beg"ler kötürgen "yette beglik topilingi"ni tinchitishi bilen ottura tüzlenqliktiki yerlik bölünme küchler qattiq zerbige uchrup, hoqoqni merkezge merkezleshtürüş kücheydi hem mustehkemlendi. Yene kelip xen wudi urush qilishni yaqlaydighan wezirlerning teshebbusni qollidi. Shuning bilen Hun quldarlirining tajawuzchiliqigha zerbe berishning shert-sharaiti piship yetildi.

Wudining Hunlarga qarishi urushi yuen'guang 2- yilidin (miladiydin burunqi 183- yili) bashlandi. Shu yili 10-ayda, wezir wang xuy "böktürme quyup tengriqutqa hujum qilish" tedbirini otturgha qoydi. Xen sulalisi 300 ming kishilik xillan'ghan qoshunni mayi etrapidiki jilghigha böktürme urunlashturup, mayiliq nyé yini yalghandin sheherni tapshurmaqchi bolghandek qiyapette tengriqutning aldigha ewetti, tengriqut mayidiki bayliqlargha qiziqip buninggha ishendi. 6-Ayda[16] 100 ming kishilik atliq qoshunni bashlap wuju qoruligha keldi, keyin qolgha chüshken xen sulalisining közetchi begi mexpiyetlikni ashkarlap qoyghachqa, tengriqut chékinip ketip xen sulalisining bu pilani emelge ashmidi[17]. Buning bilen Hunlar yollargha we qorullargha zor kölemde hujum qilip, "daim xen chégrisida bulangchiliq qildi hem bulap ketken nersiliri nahayiti kop boldi". Buning ichide yuyang, shanggu etrap nahayiti éghir ziyan'gha uchrup, bulan'ghan, öltürülgen puqra we emeldarlar her qetimda mingdin éship ketti. Keyin wudi qoshun chiqirip hujumgha ötti. Xen sulalisi serkerdisi wéy ching shanggudin yolgha chiqip Hunlarning ejderbaliq shehirigiche berip, 700 kishining kallisini aldi; Li guang yenmende meghlup bolup yarilinip esirge chüshüp qaldi, Hunlar uni ikki atqa chetilghan torgha selip elip mangghanda, u yalghandin ölgen buluwelip, Hunlarning diqqet qilmighan peytidin paydilinip tuyuqsiz sekrep turup yénida ketiwatqan Hun jengchisining etigha miniwelip, uning oqyasini tartiwelip jenupqa chépip ketti we teliyige aman qelip qutulup qaldi. Uzun ötmey li guang yubépingning waliyliqigha teyinlen'gende, Hunlar uni "xenliklarning uchar san'ghuni" dep atiship nechche yilghiche yubépinggha besip kirishke pétinalmidi[18].

Wudi Hun quldarlarning parakendichilikini tüptin yoqitish üçün ilgir-axir bolup bir nechche qetimliq hel qilghuch xarakterlik chong urush qozghidi. Buning birinchisi deryaning jenubidiki urush (chöllükning jenubidiki urushmu diyilidu), ikkinchisi deryaning gherbidiki urush, üçinchisi chöllükning shimalidiki urush idi.

"Deryaning jenubi" Hunlar barliqqa kelgen yer,

Hunlarning “bōshūk”i bolup, süyi, ot-chōpi mol istratēgiyilik muhim orun idi. Bu yerni burun chin sulalisi serkerdisi ming tiyen tartiwalghan bolsimu, xen sulalisinng deslipide batur tengriqut yene qayturwalghan idi. Xen wéndining 3- yili (miladiyidin burunqi 177- yili) Hunlarning ong qol bilik xani bu yerni baza qilip, daim shangjun aymiqigha bésip kirip xelqlerni öltüridi we bolidi, yene kélip bu yer bilen xen sulalisining paytexti chang'enning ariliqi bir qeder yéqin bolghachqa, xen sulalisi merkiziy hōkūmiti ighir tehditke uchiridi, shunga wudi aldi bilen deryaning jenubidiki urushni qozghidi.

Yüensu 2- yili (miladiyidin burunqi 127- yili) 1-ayda wéy ching, li shi chong qoshunni bashlap chang'endin yolgha chiqip, yügu qoruli arqiliq shimalda yünjungdin ötüp gherbiy shimalgha yüzlinip, tashqi sedichinni boylap méngip udul gawchōge bardi, andin jenupqa burulup béyxy deryasidin (haziriqi xétawning shimalidiki uka deryasi) köwruk sélip ötüp, xuangxéni boylap, xélen téghining yénidin longshigha qaytip keldi. Ular bu jeryanda at tuyuqi sheklide yürüp, Hunlarga qaram aloban xan we bayan xanning qowmini qoghliwétip, deryaning jenubidiki yerni igilep, nechche ming ademni öltürüp we esirge élip, milyon tuyaqtin artuq kala-qoy olja aldi. Alobanlar we bayanlar eslide hazirqi shimaliy shenshi we ichki Mongghulning jenubida yashighan bolup, miladiyidin burunqi 209- yilning aldi – keynide batur tengriqut teripidin boysundurulghandin kéyin, bu yerge köchürülüp ong qol bilik xan'gha tewe qilin'ghanidi. Wéy ching qatarliqlarning at tuyuqi sheklide yürüş, asasliqi ong bilik xanning turushluq yéri gawchōning shimalida bolghachqa, udul gawchōge béríp, ong qol bilik xanning jenubqa chüshüp aloban xan we bayan xan'gha yarem yolini üzp tashlash idi. Arqidinla xen wudi ju fuyenning teklipege asasen deryaning jenubidiki yerde sufang aymiqini tesis qilip, sujiyenni yüz nechche ming kishini bashlap sufang shehirini sélshqa, chin sulalisi dewride méng tyen yasighan qel'e-xendeklerni eslige keltürüşke ewetti hem yazda ichkiridin yüz ming ahalini sufanggha köchürüp ahalini toluqlap Hunlarning qayta hujum qilishining aldini aldi[19].

Hunlarmu derweqe qayta hujumgha ötti, tengriqut ilgiri-kéyin bolup nechche tümen kishlik atliq qoshunni deyün, yenmén we dingranggha tajawuz qilishqa ewetip, her qétimda nechche minglighan kishini öltürüpla qalmastin, yene tarixi eserlerde xatirilen'ginidek: “ong qol bilik xanmu ien sulalisining deryaning jenubini tartiwélip sofang qel'esini saldurghanliqinidin ghezeplinip, nechche qétim chigrigha tajawuz qilip, bulangchiliq qildi we deryaning jenubigha bésip kirip sufangni parakende qilip, nahayiti nurghun emeldar, puqrani bulap ketti we öltürdi”[20] tüensu 5- yili (miladiyidin burunqi 124- yili) etiyazda, wudi

harwa atliqlarni san'ghuni wéy chingni alte serkerde 100 mingdin köp esker bilen sufangdin chiqip gawchoge hujum qilishqa ewetti. Bu chaghda ong qol bilik xan gawchungning shimalida ja bolghachqa, xen qoshunlirini kélelmeydu dep qarap, sharap ichip mes yatqanidi. Wéy ching qoruldin chiqip 600 ~ 700 chaqirim yolni jiddiy bésip, oylimighan yerdin kéchide ong qol bilik xanning ordisini qorshiwaldi. Ong qol bilik xan buningdin qattiq chöchüp özi yalghuz yüzdek atliq eskerni bashlap kéchilep qéchip qorshawni yérip shimalgha ketti. Wéy ching ong qol bilik xanning qol astidiki kichik xanlardin on nechchini, er-ayal bolup 15 mingdin artuq ademni esirge élip, milyun toyaqqa yéqin charwini olja aldi[21]. Wudi wéy chingni urushta shanliq ghelbe qilghachqa, ulugh san'ghunluqqa östürüp, bashqa serkerdilergimu zor in'am berdi. Lékin, buning üçün töligen bedelmu az bolmidi. Tarixiy matéryallarda xatirlinishiche, xen sulalisi Hunlarga qarishi uda nechche yil yüz minglap qoshun tartiwergechke, jengchiler we atlardin ölginimu yüz mingdin éship ketti. Dubulgha-sawut ishlesh üçün we ashliq toshush üçün heddi-hésabsiz pul ketken. Köp yilliq jughullanma xorap tügep, ghezne qurup ketken[22].

Hunlar her yili dégüdek dingrang etirapigha basturup kiriwergenliktin hem dingrangning gherbi sufanggha yéqin bolghanliqtin, xen sulalisi sufangning shimalidiki ong qol bilik xanni yoqatqandin kéyin, ulugh san'ghun wéy chng yüensu 6- yili (miladiyidin burunqi 123- yili) 2-ayda yene alte san'ghunni bashlap dingrangdin yolgha chiqip, sufangning sheriqidiki tajawuzchi küchlerni dawamliq yoqatti. Gerche urushta zor ghelbilerni qolgha keltürelmey peqet bir nechche ademni öltürüp qaytqan bolsimu, esker we atlarni dingrang, yenmén we yünjungda aram aldurwaldi. 4-éyida, wéy ching yene dingrangdin yolgha chiqip on mingdin artuq ademni ötürdi we esir aldi. Lékin, bu qétimqi urushta ong qanat san'ghun shujiyen we aldichi san'ghun jawshin tengriqut özi bashchiliq qilghan qoshun'gha uchrup qélip, ikki terep bir kün urush qilip, axiri xen qoshunliri ölüp tügep, sujiyen özi yalghuz qéchip keldi. Jawshin eslide Hunlarning kichik xani bolup, burun xen sulalisige teslim bolghan we xen sulalisi uninggha yabghu unwanini bergen idi. Bu qétim u meghlup bolghachqa, qélip qalghan 800 dek eskiri bilen Hunlarga qaytidin el boldi. Tengriqut uni xen sulaliside uzun turdi, xen sulalisi qoshunlirining ehwalini pishshiq bilidu dep qarap, yandash xan qiliwaldi we özini hedisini uninggha yatliq qilip, uning bilen xen sulalisige taqabil turush tedbirilirini meslihetleshti. Jawshin tengriqut qumluqning shimalidiki yiraq yerlerge chékinish, xen qoshunlirini egeshtürüp charchitip andin tarmar qilish, qorulgha yéqin barماسliq toghrisida meslihet berdi. Tengriqut uning pikirige qoshuldi[23].

Deryaning jenubidiki urush axirlashqandin

kéyin, wudi arqidinla deryaning gherbidiki urushni qozghidi. Deryaning gherbidiki (hazirqi gensu, chingxey ölkiliridiki xuangxé deryasining gherbiy etrapi, yeni xéshi karidori we xuangshüey deryasi wadisi) orni nahayti muhim bolup, uning shimalidiki jüyen köli Hun atliq qoshunlirining jenupqa yürüş qilishidiki muhim tögün idi. Hunlarning qunsharxan we shutuq xanning qowmidikiler xéshi karidorida charwichiliq qlidighanliqtin, sufangning gherbiy shimal, gherbiy jenup teripi we longshining sherbiy shimali pütünley Hun tajawuzchi küchlrining muhasirside turatti. Shunga, sufang we longshining bixeterlikini hem Hun tajawuzchi küchlrining jenupqa yürüş qilishni tosush üçün deryaning gherbidiki jaylarni chuqum tartiwélish zörür idi.

Yüenshu 2- yili (miladiyidin burunqi 121- yili) 3-ayda qiran chewendaz san'ghun xuchübing on ming kishlik atliq qoshun bilen longshidin yolgha chiqip, Hunlarga zerbe bérishke atlandi. U Hunlarning besh xan'gha tewe yerlerde alte kün aylinip yürüp urush qilip, gherbte alchi téghidin ötüp, 10 ming chaqirimdin artuq yol yürüp, sheren xanni öltürüp, ruqu xanning kallisini aldi. Qunshar xanning oghili, wezirni, kah bégini tirik qolgha chüshürüp, 8900 din artuq kishini öltürdi we esirge aldi. Shutuq xanning "kök mebudı"ni olja aldi. Qiran chewendaz san'ghunning qol astidiki shungqar serkerde jawpon yene supu xanning kallisini élip, jike xanni tutiwaldi. Chérikchi beg gawbushi quyunchi xan we 11 kishini tutup, 1768 kishini qolgha chüshürdi. Yazda xuchübing yene nechche tümen atliq eskerni bashlap béyidin chiqip, Hunlar rayonigha 2000 chaqirimdin artuq ickirlep kirip, kichik yawchilarning[24] yéridin ötüp, chilyen téghigha hujum qilip sanshan xan, tutu xan we uning wezir, kahbeg qatarliq 2500 kishini el qildi. 30 Ming 200 kishi esir élini we öltürüldi. Tutulghan kichik xanlar 70 tin éship ketti[25].

Qiran chewendaz san'ghun ötkén yuqirdiki rayonlar Hunlarning qunsharxan we shutuq xan'gha tewe yerler idi. Küzde tengriqut qunsharxan we shutuq xanlarning xen qoshunliridin yéngilip, nechche tümen adimining esirge chüshkenliki we öltürülgenlikidin ghezeplinip, ularni chaqirtip öltürmekchi boldi. Qunsharxan bilen shutuq xan buningdin qorqup, öz-ara meslihetliship, xen sulalisige elchi bolmaqchi boldi. Xen sulalisimu kütiwélishqa qiran chewendaz san'ghunni ewetti. Shutuq xan kéyin qilghanliridin pushayman qilghachqa, qunsharxan uni öltürüp, uning qowmidiki 40 ming kishini bashlap chang'en'ge bardı. Xen sulalisi uninggha tayin törisi digen mertiwini bérıp, uning qol astidiki kichik xanlardan qudu, yanbi, chinli we tungri qatarliq töt kishige törilik mertiwisini in'am qildi. Xéshi karidori shuning bilen tinjidi. Xen sulalisi Hunlardan el bolghanlarni chégidiki longshi, béydi, shangjün, sufang we yünjungdin ibaret besh aymaq sirtidiki

qorulargha yötkidi. Bu yerlarning hemmisi deryaning gherbide idi. Shundin bashlap jinchéng deryasi (xuaxxéi deryasining yuqiri éqimi) ning gherbi, gherbte nenshen téxi (chilyenshen téghi) din tuz köligiche (haziqi shinjangdiki lopnur köli) bolghan arliqta Hunlar qalmidi. Shuning bilen xen sulalisi longshi, béydi, shangjün aymaqliridiki qoshunlirining yérimini qisqartıp elni xatirjem qildi[25].

Chöllükning shimalidiki urush yüenshu 4- yili (miladiyidin buurnqi 119- yili) boldi. Shu yili yazda wudi tengriqutning yabghu jawshinning pilani boyiche xen leshkerliri baralmaydighan yiraq jaylarga qéchip ketkenlikini anglap zor qoshun ewetip, uni üzül-késil yuqatmaqchi boldi. Shuning bilen ulugh san'ghun wéy chingning dingrangdin, qiran chewendaz xuchübingning deyjüdin yolgha chiqip, her birining besh tümendin atliq qoshun bilen Hunlarga hujum qilish toghrisida yarliq chüshürdi. Piyade eskerlerdin ashliq toshuydighan nechche ming kishimu ularning arqisidin atlinip, chöllükten ötüp, Hunlarga zerbe bérishke mangdi.

Tengriqut xen leshkerliri qumluqtin ötkiche adem we atliri charchap haldin kétidu dep qarap, ser xil qoshuni bilen chöllükning shimalida kütüp turdi. Ulugh san'ghun qoruldin chiqip ming chaqirimdin artuq yol yürüp, tengriqut qoshunlirining sep tüzüp kütüp turghanliqini körüp, jeng harwiliri bilen etrapni qorshap qorghhan hasil qildi we tengriqut hujum qiliqshqa besh mik chewendaz mangdurdi. Tengriqut uninggha qarishi on ming chewendaz mangdurdi. Shu chagh gügüm mezgil bolup, boran chiqishqa bashlap, qum-tashlar yüzge urulup turghachqa, ikki qoshun bir-birini körelmide. Xen qoshunliri ong-soldin tengriqutni muhasirige aldi. Tengriqut xen qoshunlirining köp hem küchlüklikini körüp, urushning özige paydisiz ikenlikini pemlep, bir nechche yüz qawul chewendazliri bilen "xéchir"gha minip muhasirini buzup, gherbiy shimal terepke qéchip ketti. Qarangghu chüshkende ikki terep qoshuni gireleshme jeng qilip, her ikki terep teng chiqim tartti. Xen qoshunliri qolgha chüshken Hun eskerlirini tengriqutning gügüm kéchide qéchip ketkenlikini uqup, yénik chewendazlar bilen uni qoghlidi. Hun eskerliri terep-terepke qéchip ketti. Qoshun tang süzülgiche 200 chaqirimdin artuq ilgirlep, tengriqutni qolgha chüshürülmigen bolsimu, lékin Hunlarning 19 mingdin artuq adimini öltürdi we esirge aldi. Wéy ching tiyenyenshen téghidiki jawshin qel'esigiche qoghlap bérıp, hunlaning zapas söklirini qolgha chüshürüp, qoshunning uzuq-tölikini toluqlidi. Qoshun jawshin qel'eside bir kün turghandin kéyin, qélip qalghan ashliqni köydürwétip qaytti.

Qiran chewendaz san'ghun qoruldin chiqip ikki ming chaqirimdin ushuq yol méngip qumluqtin ötkendin kéyin, sol qol bilik xan bilen uchrashtı. Sol qol bilik xan meghlup bolup qéchip ketken

bolsimu, xen qoshunliri 70 mingdin köp kishini esirge aldi. Xuchübing langjüshu téghida nezir qilip, xenxeygiche (hazirqi ichki Mongghulning shilin'ghul aymiqidiki sunt sol xoshunining shimali etrapı) bérip qaytip keldi.

Bu urushta xen qoshunliri Hunlardin jem'iy sekkiz-toqquz tümen kishini öltürgen bolsimu, xen leshkerliridin ölginiyu nechche tümen'ge yetti. Atlardin ölgini yüzmingdin éship ketti. Shundin kéyin Hunlar yiraqqa köchüp kétip, xétaw we uning gherbidiki rayonlardin chékinip, “chöllükning jenupida tengriqut ordisi qalmidi”. Xen sulalisi deryadin ötüp, sufangning gherbidin lingjügiche (hazirqi gensu ölkisi yungding nahiyisining ghebiy shimalida) bolghan arliqta östeng chépip, boz yer özleshtürüp besh ~ alte tümen puqra we emeldarni köchürüp kélip, ziminni Hunlarning shimalighiche tutashurwaldi[27] xen sulalisi sherqi tereptin xen sulalisi zor ghebilerni qolgha keltürdi. Xen sulalisi Hunlarning sol terep rayonini igelligendin kéyin, ilgiri Hunlarga qaram bolghan oghanlarni yölep, ularni qorulning sirtidiki shanggo, yuyang, yubéping, lyawshi we lyawdungdin ibaret üç aymaqqa köchürüp, ulargha Hunlarning herikitini közitishke buyruq chüshürüp, oghan chérikchi béshi qoyup ularni nazaret qilip, ularning Hunlar bilen bolghan qatnash alaqisini cheklep, bu arqiliq Hunlarning “sol qol”ini késip tashlidi. Shuning bilen bille xen sulalisi jang jiyenni gherbiy yurtqa elchilikke ewetip, yawchilar[28] we perghane (hazirqi ottura asiya diki perghane oymanliqi) bilen alaqiliship, uysunlar xanigha melikilerni yatliq qilip[29], Hunlarning gherbtiki ittipaqini buzup, Hunlarning “ong qol”ini üzüp tashlidi. Yene xéshida jyüchüen, wuwéy, jangxé we dunxuangdin ibaret töt aymaq tesis qilip, bir tereptin Hunlarning chyanglar bilen bolghan alaqisini üzüp, yene bir tereptin xéshi we shangjün, sufang, shixé qatarliq jaylarda boz yer özleshtürdi. Shuningdin bashqa, mudapie eslihelirini kücheyp, tuz köligiche (lopnur köli) kéngeytti[30]. Bu bir qatar herbiy, siyasiy we iqtisadiy tedbirler arqiliq Hun quldarlirining tehditi asasiy jehettin yoqitildi.

Xen wudi Hun quldarlirigha belgilik derijide zerbe bergendin kéyin, eslide chégirning muqimliqigha kapaletlik qilghan ehwalda, yene ilgirlep zerbe bérimisimu bulatti. Chünki xen sulalisi izchil halda Hunlar köchmen charwichi millet, daim köchüp yurup muqim turmaydu. Ularni boysundurush tes. Eger ular chégra rayonlarga qayta parakendichilik salmisila ular bilen uzaqqiche qarishlishish hajetsiz, dep qarayti. Emma, hin quldarliri tinchliq wastisi bilen qaqtı-soqtı qilishni we herbiy jehette tajawuzchiliq qilishni toxtatmaytti. Shunga, ulargha uninggha yene zerbe bermey bolmaytti.

Miladiyidin burunqi 87- yili wudi öldi. Bundin burun xen sulalisi qoshunliri Hunlarga 20 nechche yiil toxtmay zerbe bérip, Hunlardiki ölüm-yétim we

ziyan nahayti éghir boldi. Tengriqutning töwinidiki her derijilik aqsöngékler qudilishishni eslige keltürishni oylimighan bolsimu, xen sulalisining shimaliy chégrlirigha parakendichilik sélishini yenila toxtatmıdi. Biraq jawdi dewride Hunlarning zor kölemde tajawuz qilghudek küchi qalmıdi. Bir tereptin xen sulalisi chégra rayonlarda “turlarni tesis qilip” qattiq hushyar bolghanliqtin, Hun quldarliri chégra rayonlarga basturup kirip hichqanche nepke érishelmıdi. Yene bir tereptin quyandi tengriqutning yéshi kichik bolghanliqi, textke yéngi chiqqanliqi, ana alchining pezliting durus bolmighanliqi, ichki qisimning dawalgup turushi, xen sulalisining tuyuqsız hujum qilishidin daim ensirgenliki tüpeylidin, Hunlar amalsız sheher-qel'elerni saldurup, ashliq tolap mudapie körüşke mejbur boldi. Shuning bilen boz yer özleshtürgüchilerni teslimchlerni qubul qlish shehirige (xarabisi hazirqi ichki Mongghuldiki yishin téghining shimalidiki oyra ottura araq birleshme xoshunining sheriqidé) ewetip, xen qoshunliridin mudapie kördi hem shimaldiki yüwu deryasigha (hazirqi Mongghuliye xelq jumhuriyitidiki tura deryasi) köwrük sélip, her waqt qéchishqa teyyarlıq kördi. Shuning bilen billé tutup qélin'ghinigha 19 yil bolghan xen elchisi suwuni qayturup bérip, yaxshi könglini bildürüp, xen sulalisi bilen bolghan düşmenlik keypiyatini peseytip, qudilishishni peydingpey ishqa ashurmaqchi boldi. Emma, Hun aqsöngékleri qudilishishni oylighan bolsimu, Hun atliq eskerliri daim dégüdek xen sulalisining shimalida peyda bolup turdi. Ular jenupqa yürüş qilishtin nep chiqmighachqa, nishanni xen sulalisining gherbtiki ittipaqdishi—uysunlarga qaratti.

Miladiyidin burunqi 74- yili Hunlar chéghigha bir nechche qétim tajawuz qildi hem qush bilen birliship uysunlarga huj'um qildi. Kéyinki yili (miladiyidin burunqi 73- yili) zor qoshun bashlap uysunlarning yerliridin cheyan we ushni tartiwélip, xelqni esir qildi hem uysun xanikisini (jyé yü melikini) sorap, “xanikini tézdin ewetip bérish”ni telep qilip, qoralliq tehdit arqiliq uysunlarning xen sulalisi bilen bolghan ittipaqdashliq munasiwitini buzmaqchi boldi. Uysun künbégi we melike ilgiri-kéyin bolup mektup sunup yadem telep qildi. Shuning bilen xen sulalisi besh yol qoshun teshkillep, uysunlar bilen birliship 200 ming kishlik zor qoshun bilen miladiyidin burunqi 71- yili kölimi zor bir qétimlik urushni qozghidi.

Etiyazning tunji éyida yol qoshun yolgha chiqti. Hunlar xen sulalisining zor qoshunlirining atlan'ghanliqini anglap, qéri-chörilirini egeshdürüp, mal-charwilirini heydep yiraqqa köchüp ketkenliktin, bu besh qoshun köp netije qazinalmıdi. Liyaw shüydin ötkürchi san'ghun fen mingyü jangyédin yolgha chiqip 1200 chaqirimdin artuq yol yürüp pulixu deryasi (hazirqi ichki Mongghuldiki éjina deryasi) gha yétip bardı. Aldichi san'ghun xjen

zéng yünjungdin yolgha chiqip 1200 chaqirimdin artuq yol yürüp wuyüen'giche (hazirqi ichki Mongghuldiki qarqun deryasining shimaliy qisimidiki qona xalxa chong xoshunining shimallida) bardı. Bariköl san'ghuni jawchunggo jyüchüenedin yolgha chiqip 1800 chaqirimdin artuq yol yürüp, gherbtiki xushen'giche (hazirqi ornı éniq emes) yétip bardı. Chilyen (tilen) san'ghuni tyen guangming shixédin yolgha chiqip 1600 chaqirimdin artuq yol yürüp jiji téghigha (hazirqi ornı éniq emes) yétip bardı. Bars san'ghun tyen shün wuyüendın (hazirqi ichki Mongghuldiki bawtu shehri) yolgha chiqip 800 chaqirimdin artuq yol yürüp, deynüwü deryasi (yüwu deryasi) gliche yétip bardı. Hemmisi peqet nechche yüz yaki nechche mingdinla kiishni öltürdi yaki esir élip qaytip keldi.

Uysunlar shanliq ghelbigé érishti. Uysun künbégi 50 ming kishlik atliq esker we xen sulalisining chérikchi bégi ordisighiche yétip bérıp, tengriqutning taghisi, yenggisi, melikisi, ataqliq xanliri, kabhégesi, ming béshi, serkerdiliridin bolup 39 mingdin artuq ademni esri élip, 700 ming tuyaqtin artuq at, kala, qoy, xéchir we töge olja aldi. Hun ahaliliri we mal-charwiliridin ölgen, pitrap ketkenliri san-sanaqsız boldı.

Bu gherbiy xen sulalisidin buyanqi xen-hun urushliri ichidiki eng axirqi bir qétimlik chong urush idi. Bu qétimqi urushni pütünley Hun quldarlirining tajawuzchiliqi keltürüp chiqarghan bolup, xen sulalisi bilen uysunlarning qoshun chiqirishi bir qétimlik qayturma zerbe bérish idi. Netijide Hunlar qattiq meghlup bolup ajizlaship, qudilishishni téximu bek oylaydighan boldı. Shimaliy chégrimu bara-bara tinjidi[31].

Xen sulalsiining deslepki mezgilidin bashlapla xen sulalisining hökümranlıq qatlimida “hun quldarlirining tajawuzigha zerbe bérish kérekmu-yok” digen mesilini chöridigen halda urushpereslik we tinchliqperesliklerdin ibaret ikki goruhning körishi uzaq muddetkiche dawamlashti. Buning ichide wudi we jawdi dewridiki küresh eng keskin boldı. “Xenname”ning aptori ben guning “Hunlar heqqide qisse”de, eyni chaghdiki küresh ehwalini bayan qilishiche, her ikki terep öz pikiride ching turup, oxshashliq we perqlerni ayrip chiqqan. Tinchliqperes kungzichilar qudilishishni yaqlighan. Urushperes emeldarlar jaza yürüshi qilishni telep qilishqa. “Tuz we tömür heqqide” digen eserdimu bu ikki guruhning Hunlarga jaza yürüshi qilishning payda-ziyini heqqidiki bes-munazirsi tepsiliy bayan qilighan. Kéyinkisi emeliyet ispatlidiki, miladiyidin burunqi 133- yili xen wudi urush qozghighandin bashlap miladiyidin burunqi 71- yili chong urushqiche bolghan 60 yildek waqit ichide xen sulalisi “dölet gheznisi” qurup ketken. Nopusning yérimi aziyip ketken”[32]liktek zor bedel töligen bolsimu, eng axirida Hunlarning tehditini tel-töküs yoq qildi. Eger bu 50 ~ 60 yillik

tajawuzchiliqqa qarishi urush we uning ghelbisi bolmighan bolsa, xen sulalisining shimaling xatirjemliki, xelqning ishlepchiqirish we turmushning bixeterliki, millet we döletning teqdiri, féodalliq ijtimaiy, iqtisad medeniyatining tereqqiyatini tesewwur qilghili bolmaytti. Shunga, gherbiy xen sulalisi dewridiki Hunlar bilen Xenzular ottursidiki urush mahiyette féodalliq tüzüm bilen qulluq tüzüm ottursidiki urushning heqiqiy xarakterini we ilghar rolini mushuningdin körüwélissha bolidu.

Wudi dewridiki we uningdin kéynki Hunlarga qarishi urushning ilghar roli Hun quldarlirining Xenzulargha qilghan tajawuz chilikini chekligenlikide ipadilinip qalmaq, yene oghan, dingling, shirwi, uysun we gherbiy turttiki herqaysi milletlerni Hun quldarlirining qul qilishidin we ékspilatatsiyé qilishidin qutuldurup (gerche bu wudining qoshun tartishtiki meqsiti bolmisimu), ularni Hunlarning qalaq quldarliq tüzümining asaritidin qutquzup, Xenzularning ilghar féodalliq iqtisadiy medeniyati bilen uchrashurghanliqidinmu ipadilinidu, bu eyni chaghdiki tarixiy sharaitta ilghar ehmiyetke ige idi.

3. Gherbiy xen sulalisining axirida qoghshar tengriqutning Xen sulalisige el bolushi we shimall bilan ottura Tüzlenglikning birlikke kélishi

Hun quldar hökümrانlar goruhining gherbiy xen sulalisining shimaliy chégrisigha qilghan tajawuzchiliqi keltürüp chiqarghan urush Hun millitige éghir aqiwetlerni élip keldi, bolupmu Hun xelqi uchrighan aqiwet eng éghir boldı.

Birinchidin, Hunlarning ahalisi we charwa-malliri zor Türkümde olja élini we öldi. Miladiyidin burunqi 127- yilidiki urushtila Hunlardin üç mingdin artuq adem esirge chüshüp, milyon tuyaqtin artuq qoy kala olja élini[33]. Miladiyidin burunqi 121- we 119- yilliridiki ikki qétimlik urushta Hun jengchiliridin öltürülgen we esir élin'ghanliri téximu köp bolup, 130 mingdin éship ketti[34] (qunsharxanning qowmidin esirge chüshken we öltürülgen nechche tümen adem we xen sulalisige el bolghan 40 ming adem buning sirtida). Buning bilen batur tengriqut dewridiki 300 ming oqyachi chewendazning yérimi aziyip ketti. Miladydin burunqi 71- yilidiki urushta ong qol xanning qowmidin 39 mingdin artuq adem esir élinip, 700 ming tuyaqtin artuq charwa-mal olja élini. Qélip qalghan ahalilerdin ölgen, chéchilip ketkenliri we charwilaridin ölgen, pitrap ketkenlirining heddi-hésabi yoq[35] bolup, bu Hunlarni qattiq ajizlashturuwetti.

Ikkinchidin, Hunlar urushta meghlup bolghandin kéyin, charwichiliqqa bab kélidighan rayonlardin chékinip chiqip (meslen, aloban xan, bayan xan qowmi, hazirqi ichki mungghuldiki xétawdin, qunsharxan qowmi hazirqi gensu

ölkisidiki xéshi karidoridin chékinip chiqqan) chöllükning shimalidiki su we ot-chöp yoq rayonlarga köchüşke mejbur boldi. Buning bilen charwichiliq ishlepchiqirishga tesir yetküzüshi teb'iy idi. Buning ichide xéshidiki chilyen (tilen) téghi, alchi téghi (hazirqi gensudiki shenden nahiyisining sherqiy jenubida) xétawning shimaldiki choghay téghidin chékinip chiqishning tesiri bir qeder zor boldi. Chünki, chilyen téghi we alchi téghi qarighaylar köp, ot-süyi mol, qishta illiq, yazda salqin bolup, charwichiliq qilishqa nahayiti bab kéletti hem Hun xelqning tirikchiligi bilen bolghan munasiwiti nahayiti zor idi. Shunga, Hunlar bu ikki taghdin ayrilip qalghandin kéyin:

Ayrilip qalghanda tilen téghidin,
Awumas bolup qaldi charwa-mélimiz.
Ayrilip qalghanda alchi téghidin,
Munglinip sarghaydi qiz-ayalimiz[36].

dep qoshaq toqushti. Choghay téghidimu ot-chöp, del-dereqler qoyuq, yawayi haywanlar köp bolup, charwichiliq we owchiliqqa bab kélipla qalmastin, yene zor miqdardiki yaghach matériyalliridin herbiy ishlarda paydilinushqa (oqya yasashqa) bolatti. Bu yer batur tengriqutning arqa sep ambiri we jenubqa yürüş qilishtiki muhim bazisi idi[37]. Hunlar choghatay téghining shimaligha chékinip ketkendin kéyin, taghning shimalidiki, sherqtin gherbkiche nechche ming chaqirim, jenubtin shimalghimu nechche ming chaqirim kélidighan chong qumluqta ot-su bolmighachqa, charwichiliq qilalmidi[38]. Bu charwichiliq ishlepchiqirishi we bayliq menbesini zor derijide cheklep qoydi. Uning üstige xen sulalisi choghay téghini ishghal qilghandin kéyin bu yerde qel'e-qorullarni qurup, turlarni sélip, tashqi sépilni yasap, esker turghuzup mudapie körgechke, Hunlar jenubqa kélelmeydighan bolup qaldi. Shunga, "Hunlardin choghay téghini qoldin bérip qoyghandin kéyin ah urmighan héchkim qalmidi"[39]. Kéyin xen sulalisi yene ghuzlarni yoqatquchi san'ghun gochang we yawayilarni tutquchi töre jawponuni sufangning sherqide turghuzup boz yer échishqa ewetip, Hun küchlirining sherqqe kéngiyishining aldini alghachqa, ushlu tengriqut textte olturghandin (miladiydin burunqi 105- yili) kéyin, Hunlar barghanséri gherbiy shimalgha yötkilip, sol terepte yünjung aymiqigha, ong terepte jyuchüen, dunxuang ayaqlirigha udul kélidighan bolup qaldi (eslide Hunlarning sol terpi shanggu aymiqigha, ong terpi shangjün aymiqigha udul kéletti). Buning bilen charwichiliq rayonliri téximu tariyip ketti. Adem we charwilarning köplep ölüp kétishi, charwichiliq rayonlirining zor kölemde tariyishi ishlepchiqirishni chékindürüwetti, uning üstige qar apiti (miladiydin burunqi 104-, 89-, 71- yilliri) tüpeylidin miladiydin burunqi 68- yili Hunlarda zor qehetchilik yüz bérip xelqning ondin alte-yettisi ölüp, ijtimaiy igilik weyran bolup, milletning mewjudluqi zor tehditke duch keldi[40].

Üchinchidin, qaram eller bölündi. Batur tengriqut dewridin buyan boysundurulghan nurghunlighan qebile we qowmilar Hun quldar hökümlerlar gorohining éghir bésimi we ékspilatatsiyige chidimay bes-beste isyan kötürdi. Hunlarning ajizlashqanliqidin paydilinip dinglinglar shimaldin, oghanlar, uysunlar gherbtin, sherqtin hujum qildi, sol tereptiki shirwi qebilisi jenubqa bérip xen sulalisige el boldi, gherbiy yürttiki her qaysi milletlermu birlikte Hunlarga hujum qozghidi[41]. Buning bilen ghayet zor Hun quldarliq hakimiyiti bir mehél bölünüş we niza halitige chüshüp qaldi.

Tötinchidin, Hun hökümlerlar gorohining ichki qisimidimu bölünüş peyda boldi. Hun yuqiri qatlam aqsöngékler gurohining ichki qisimda eslidimu hoquq talishish, bolupmu "tengriqut"luqtin ibaret bu eng aliy hökümlerliq huquqini talishish yüzisidin nurghun ziddiyet yoshurun'ghan bolup, daim dégüdek text talishish küreshliri bolup turatti[42]. Bu chaghda hökümlerliq dairisining tariyishi, ijtimaiy ishlepchiqirishning chékinishi, qowmining ajizlashishi we qaram ellerning bölünishi bilen yuqiri qatlam hökümlerlar guhuhi ichidiki ziddiyet téximu keskinlashishke bashlidi. Miladiydin burunqi 60- yilidin bashlap tengriqutluq textige warsliq qilish mesilisi tüpeylidin hökümlerlarning ichki qisimidiki parchilinish téximu éghirliship, miladiydin burunqi 57- yilgha kelgende "besh tengriqutning hakimiyet talishishi" kélip chiqip, Hunlarning ichki qismi qalaymiqanlaship ketti. Bu hon qowmi, jem'iyiti we hakimiyitini halaket girdabigha ittirdi. Mushundaq weziyet aldida qoghushar tengriqut tarix sehnisige chiqip, Hunlarni burulush pürsitige ige qildi.

Qoghushar tengriqutning esli ismi jixushan bolup, tümen tengriqutning 7-ewladi, shüruchanchu tengriqutning oghli idi. U yuqiri tebiqidiki aqsöngék ailisidin kélip chiqqan bolup, Hunlarning eng aliy hökümlerlar guhuhi ichidiki shexis idi. Miladiydin burunqi 60- yili shüruchanchu tengriqut ölgendin kéyin, tengriqutluqqa warisliq qilish qaidisige asasen u atisining tengriqutluq hoquqigha warisliq qilishi kérek idi. Halbuki shüruchanchu tengriqutning hoquqluq weziri xusus xan shinwiyan her qayisi jaylarga adem ewetip her qayisi uruq aqsaqallirini kéngeshke chaqirip, tengriqutning warisini meslihetlaship qarar qilmaqchi bolghanda, shüruchanchu tengriqutning ayali-jüenchu alchi inisi sol qol jorchi durunchi bilen meslihetlaship, uruq aqsaqallirining téxi kélip bolalmighan pürsitidin paydilinip, özning ashinisi ong qol bilik xan tughtanni uyanjut tengriqut qilip tiklidi. Uyanjut tengriqut intayin yawuz tebietlik bolghachqa shinwiyanini öltürwétip, durunchini etiwarlap ishletti hem shüruchanchu tengriqutning perzentliri, inisi we yéqinlirini wezipisidin qaldurup, ularning ornigha özning perzentliri we inilirini

qoydi. Textike warisliq qilalmighan we chetke qéqilghan jixushan amalsiz Hunlarning sol teripidiki qéynatisi ujanmuning yénigha panahliq tilep kétishke mejbur boldi.

Jixushan nahayiti qabiliyetlik bolghanliqi hem tengriqut ewladi bolghanliqtin, gerche sol panahliq tilgüchi süpitide qéchip barghan bolsimu, yenila sol tereptiki Hun aqsöngeklirining hörmiti we qoghdishigha érishti. Halbuki, uyanjut tengriqut zorawanliq qilip qalaymiqan adem öltürgenliktin, xelqning naraziliqi we qarshiliqini qozghidi.

Miladiyidin burunqi 58- yili sol tereptiki aqsöngeklar ujanmu pursettin paydilinip jixushanni qoghushar tengriqut qilip tiklep, arqidinla sol tereptiki leshkerler bilen uyanjut tengriqutqa hujum qildi. Uyanjut tengriqut ichki jehette xeliqning neziridin qalghanliqi, tashqi jehette yademege érshtmigenliki uchun, qarshiliq körsitilmey özini öltürüwaladi, uning qowmi pütünley qoghushar tengriqutqa el boldi. Qoghushar tengriqut uyanjut tengriqutni yenggendin kéyin tengriqut ordisigha qaytip bérip, tengriqutqa biwaste qarashliq yerlerni tertipke sélip, her qaysi jaylarni muqimlashturup ishlepchiqirishni téz sür'ette eslige keltürüsh we hakimiyetni muqimlashturush uchun, bir nechche aydin kéyinla qosHunlarni qisqartip, aqsöngeklerni eslidiki yerlirige qaytishqa buyruq qildi. Lékin, bu chaghda ong qol bilik xanning yénigha qéchip barghan dorunchi ong qol bilik xan bilen birliship uyanjutning inisi batisxan boshtanni tugh tengriqut qilip tiklep, qoshun tartip qoghushar tengriqutqa hujum qildi. Qoghushar tengriqut yéngilip chékindi. Tugh tengriqut ikki oghlini tengriqut ordisini saqlashqa buyrup, sherq terepte nurghun qoshun turghuzup qoghushar tengriquttin mudapie kördi. Emma, tugh tengriqut iqtidarsiz bolghanliqi, pitne-pasatqa ishinip adem öltürgenliki üçün, her qaysi aqsöngeklar uningdin yüz örüp, bes-bes bilen özlirini tengriqut dep atashti. Gherbte oghuz tengriqut, sherqte cheli tengriqut we üje tengriqut bash kötürüp chiqip, ular tugh tengriqut we qoghushar tengriqut qoshulup tarixta “besh tengriqutning hakimiyet talishishi” dep ataldi (miladiyidin burunqi 57- yili). Besh tengriqut qalayimqan urush qilish jeryanida yaki meghlup bolup el bolup, yaki özini oltürüwélip, eng axiri ghelibe qoghushar tengriqutqa mensup boldi. Shuning bilen qoghushar tengriqut tengriqut ordisigha yene qaytip keldi. Lékin, bu qétimqi qalayimqan urush tüpeylidin ahale zor derijide aziyip, peqet nechche tümen ademla qaldi. Bir tümendin artuq adem urushta ölüp, charwilarning ondin sekkiz-toqquzi ziyangha uchrap, xelq acharchiliqta qélip, bulangchiliq ewej aldi[43]. Qoghushar tengriqut intayin tes kün'ge qalghanliqtin qalaymiqanchiliqtin kéyinki éghir weziyetni ongshimaqchi boldi, emma bu chaghda oylimighan yerdin tugh tengriqutning bir newre inisi shüshün xan gherbte özini runjin tengriqut dep

atidi, qoghushar tengriqutning akisi sol qol bilik xan qutiushmu sherqte özini qutiush tengriqut dep atidi. (Miladiyidin burunqi 56- yili) aridin uzun ötmey qutiush runjinni öltürüp, qoghushargha hujum qilip, uning qoshunlirini meghlup qilip tengriqut ordisini igilwaladi.

Qoghushar yene bir qétim qéchishqa mejbur boldi. Bundaq weziyet we ehwal aldida u xen sulalisi merkiziy hakimiyetige el bolup, xen sulalisi merkiziy hakimiyetining bir tutash rehberlikini qubul qilip, xen sulalisining yardimi we qollishi bilen özining zawalliqqa yüzlen'gen hökümranliqini saqlap we eslige keltürüp, qutiushni tinchitip Hunlar rayonini birlikke keltürüp, Hunlarni xeterlik weziyettin qutquzush oyigha keldi.

Hunlar batur tengriquttin bashlap 150yil jeryanida (miladiyidin burunqi 209~ 56- yillar) shimalida seltenet sürüp, chong chöllükning jen – shimalidiki herqayisi milletlerge hökümranliq qilip kelgenliktin, özlirini “tengrining erke oghli” diyiship xen sulalisi hakimiyeti bilen put tépiship turghanidi. Arida qudilishish bolghan bolsimu, peqet xen sulalisi melikilirini bérip, her yili shayi-kimxap, kiyim-kécheq ewetip bérip turghachiqila, waqitliq halda chégrigha parakendichilik salmighan idi. Kéyin xen sulalisining herbi jehettiki qattiq zerbisi bilen Hun quldarliri chöchüp qudilishishni oylighan bolismu, xen sulalisige béqinishni xiyaligha kelturmigenidi. Bu chaghda qoghushar tengriqut küch – maghduridin ketkechke, weziyetning qistishi arqisida oghlini barimtayliqqa ewetip özini qaram dep tonup, merkezning bir tutash rehberlikini qobul qilmaqchi boldi. Xen sulalisi bilen bolghan munasiwettiki bundaq tup özgirish hergizmu adettiki ish emes idi. Bu yuqiri qatlam hökümranlarning siyasiy nopuzi we ornighilar chétilip qalmay, yene menpeetigimu munasiwetlik idi. Shunga, qoghushar tengriqut “xen sulalisige el bolush kérekmu-yoq” digen mesilini uruq aqsqaqallirining aliy kéngishige qoyghanda qollighuchilar we qarshi turghuchilardin ibaret ikki guruh barliqqa kélip, “wezirler nahayiti uzun bes-munazire qilishti”. Qarshi turghuchilar: “Hunlarning aditide ezeldin küchlüklük etiwarlinip, qolluq pes körüldü. Néme üçün ejdadlirimizning qaide-tüzümlirini buzup, xen sulalisige el bolghudekmiz? Undaq qilisaq ötken dewirlerdiki tengriqutlarning shenige dagh tekküzüp qoymamduq? Bundaq qilip eminlikke érishkinimiz bilen yat qowmlarni qandaq bashqurimiz” diyishese, sol ijiz xan bashchiliqidiki qollighuchilar: “hazir xen sulalisi küchlük, uysunlar we gherbiy yurttiki begliklarning hemmisi uninggha béqindi. Chetqu tengriquttin (miladidin burunqi 101~96- yillar) buyan Hunlar kündin-künige ajizliship ketti, demalliqqa eslige kélishi mumkin emse, bundaq tersaliq qilghinimiz bilen bir künmu eminlik tapalmaymiz, xen sulalisige béqinsa q tinch-aman

yashaymiz, eger béqinmisAQ dölet halak bolidu”[44] diyishti.

Wehalenki, eyni chaghda shimalda qut'ush bash kötürgen, jenubta xen sulalisi tehdit sélip turghan, gherb-sherqtiki béqindi ellermu bölün'gen, ehwal nahayiti roshen bolghachqa, eger qoghushar tengriqut xen sulalisige el bolmisa ikki tereptin (qutiush bilen xen sulalisedin) hujumgha uchrash xewpidin saqlinalmaytti. Nawada teshebbuskarliq bilen xen sulalisige el bolsa, xen sulalisi merkiziy hakimiyitining küchidin paydilinip qutiush bilen qarshiliship, özni eslige keltüreleytti. Yene kélip qut'ushtin ibaret qoghushar tengriqutmu we xen sulalisigimu düshmen bolghan küch chöllükning shimallida turiwatqachqa, qoghushar tengriqut xen sulalisining özini qarishi aldighanliqini mölcherligen idi. Shunga, u eng axirida sol ijiz xanning pikirini qollap qowmini bashlap jenubqa bérip, xen sulalisi chégrisigha yéqinlashti hem miladiydin burunqi 53- yili ilgiri-kéyin bolup oggli ong qol bilik xan julqutan we inisi sol qol bilik xanni xen sulalisige ewetip, bu arqiliq xen sulalisining pozitsiyisi we inkasini bilip baqmaqchi boldi. Xen sulalisining qarishi élish semimiyitini bilgendin kéyin, u miladiydin burunqi 51- yili etiyazning 1-éyida özi xen sulalisi padishahi bilen körüshkili bérip, yenimu ilgirilgen halda özining merkiziy hakimyetke el bolush semimiyiti we xen hökümraniqha bolghan hörmitini ipadilidi.

Xen sulalisi qoghushar tengriqutning el bolushini intayin qizghin qarshi aldi. Chünki, xen sulalisi ezeldin Hunlarni boysundurush bek tes dep qarighan, shunga gawdidin bashlap Hunlar bilen ehdiliship, Hunlar shimalgga parakendichilik salmisila, yenggillik bilen ulargha qoral ishletmigenidi. Wudi dewridin bashlap ghebilik mudapie urushi qilin'ghan bolsimu, buning üçün zor bedel töligenidi. Emdilikte Hunlarning ichki malimanchiliq tüpeylidin qoghusharning özlükidin béqinip, xen ordisigha kélishi elwette xushallinarliq ish idi. Yene kélip qutiush shimalda bolghachqa, qoghushar arqiliq qutiushni cheklesh xen sulalisining shimallini tinjitishtiki tüp siyasiti idi.

Xen sulalisi tengriqutni qarshi alidighanliqini bildürüsh, shuning bilen bille uningdin mudapie körüsh üçün, u kélishtin awwal harwa-atliqlar san'ghuni xen changni mexsus elchi qilip wuyüen qoruligha qarshi élishqa ewetti hem wuyüen, sufang, shixé, shangjün, béydi we féngshiyang aymaqliridin chang'en'giche bolghan yol boyigha eskerleni orunlashturup hörmet qarawulliri qildi. U kelgende yene tentenilik murasim ötküzüp, uning ornini herqayisi beg-törilerning ornidin yuqiri qildi. U xen padishahi körshüshte özini “eiyangiz”dep atap, namini atimidi. Uninggha altundin yasalghan “hun tengriqut möhüri” we yéshil möhür béghi in'am qilinip, uning Hunlarning eng aliy rehberi ikenlikini étirap qilindi. Buning bilen qanuniy jehettin (yazma bolmisimu) padishah-puqraliq

munasiwiti tilendi, shuning bilen bille qoghushar tengriqut hakimiyiti-Hunlarning yerlik hakimiyiti bilen xen sulalisi merkiziy hakimiyitining béqindiliq siyasiy ornimu tiklendi[45]. Buningdin bashqa xen sulalisi yene zor miqdaridiki qimmetlik sowghilarni, yeni kemer, ton, yan xenjer, oqya, yalman, harwa-at, altun-kümüsh, kimxap-tawar qatarliqlarni sowgha qildi. Qoghushar tengriqut shimalgga qaytidighan chaghda özning küchining ajiz ikenlikini oylap, qutiushning pursettin paydilinip hujum qilishidin ensirep, xen sulalisi merkiziy hökümitning küchige tayinish hem öz sadaqtini bildürüsh üçün, özi iltimas qilip guanglyu qorulida (hazirqi bawtu shehirining gherbiy jenubida) turushni telep qilip, jiddiy peyitlerde xen sulalisining teslimchilerni qubul qilish shehirini qoghdaydighanliqini bildüridi. Xen sulalisimu uni obdan cheklesh üçün, uning telipini qubul qilip gawchang törisi dung jung we harwa-atliqlar san'ghuni xen chang qatarliqlargha qoshun bashlap uni sofangning jilu qurulighiche (hazirqi ichki mungghuldiki kangjin arqa xoshunining gherbide) qoghdap uzutup qoyushni hem qosHunlarni qurulning sirtigha orunlashturup tengriqutqa boysunmighanlarni bashturushni buyridi. Yene Hunlarning ijtimaiy ishlepchiqirishning weyran bolghanliqi, xelqning ach-yalingachliqta qalghanliqini bilip, ilgiri-kéyin bolup 34 ming patman ashliq yetküzüp bérip qiyinchiliqtin qutuldu. [46].

Bu chaghda qut'ush qoghushar tengriqutning xen sulalisige el bolghanliqi hem xen sulalisining uni zor küch bilen qollighanliqini körüp, qoghushar tengriqutning xen sulalisi bilen birliship hujum qilishidin qorqti, shunga umu xen sulalisige elchi ewetip sowgha teqdim qilip (miladiydin burunqi 50-, 51- yillarda), ogghini barimtayliqqa ewetip dostaniliqini bildüridi. Xen sulalisi qoghushar tengriqut bilen qut'ushning nizasigha nisbeten otturdin payda élishni közlimey, belki her ikkilisini keng qorsaqliq bilen qubul qilish pozitsiyiside boldi, shunga qut'ushning elchisinimu katta kütwaldi. Qoghushar qut'ushning herikitige yéqindin diqqet qilip turdi. U miladiydin burunqi 50- yili xen sulalisige elchi ewetip sowgha teqdim qildi. Kéyinki yili (miladiydin burunqi 49- yili) shexsen özi ordigha bérip xen sulalisi bilen bolghan munasiwetni kücheytmekchi boldi. Miladiydin burunqi 48- yili xen sulalisi qoghushar tengriqutning telipige asasen yene 20 ming patman ashliq yardem qildi. Miladiyidin burunqi 43- yili yene uning shimaldiki tengriqut ordisigha qaytishiqqa ruxset qildi. Qoghushar tengriqut bilen xen sulalisining munasiwiti bashtin-axir dostane we mustehkem bolghachqa, qutiush buzghudek yuchuq tapalmidi.

Qutiush deslepte qoghushar xen sulalisige teslim boldi, herbiy küchi ajiz, shimalgga qaytip kélelmeydu dep oylap, gherbke qoshun tartip uning ong terep zéminini igiliwalmaqchi bolghanidi. Shu

chaghda tugh tengriqutning kichik inisi qoghushar tengriqutning yüz örüp[47], ong terepke béríp ikki akisining ademlerini yighéwélip özini ilim tengriqut dep atiwaldi.

Qutiush uninggha hujum qilip uni öltürüp, 50 mingdin artuq eskirini qushuwaldi. Kéyin xen sulalisining qoghushar tengriqutqa esker we ashliq yardem bériwatqanliqini anglap, ong terep zéminida turup qaldi hem özining Hunlarni birlikke keltürüşke ajizliq qildighanliqigha közi yétip, gherbke köchüp uysunlarga yéqiniliship, ular bilen birlishishni oylap uysunlarning kichik künbégi ujutqa elchi ewetti. Qutiushning qéchip yürgenlikini bilgen ujut uning elchisini öltürüp, kallisini gherbiy yurt qoruchibégige ewetip béríp, sekkiz ming chewendaz chiqirip, yalghandin chichini qarshi almaqchi bolghandek qiyapetke kiriwaldi. Qutiush uning suyqestini sézip qélip, uni meghlöp qildi. Arqidinla shimalgha hujum qilip oghuzlarni, dinglinglarni (gherbiy dinglinglarni)[48], qirghizlarni yéngip, bu uch milletning yerlirini özi qoshuwélip, qirghizlar yéride paytext qurdi, küchimu xélila kücheydi.

Kéyin, qutiush özining turghan yerini xen sulalisidin yiraqta dep qarap, xen sulalisining qoghushar tengriqutni qollap özini qollimighanliqidin narazi bolup, xen sulalisi elchisi jang neyshi qatarliqlarni haqaretlidi hem barimtayliqta turwatqan oghlini qayturup bérishini telep qilip, oghlini ekélip quyushqa kelgen gujini öltürüwetti. Arqidin özining xen sulalisining chishigha tégip qoyghanliqini bilip he qoghushar tengriqutning küchiyip ketkenlikini anglap, uning hujum qilishidin qorqup téximu yiraqqa köchüp ketti. Kan'giye xani (kan'giye hazirqi qazaqistanning sherqiy jenubida) ilgiri uysunlardin köp qétim yéngilgenidi. Emdilikte u qutiushning qéchip yurgenlikini uqup, uni kan'giyening sherqige jaylashturup, uning bilen birliship birlikte esker chiqirip uysunlarning yerini tartiwélip, andin uni shu yerge jaylashturush gherizide qirghizlarga elchi ewetip, buni qutiushqa yetküzüp qoyushni éytti. Qutiush buni anglap nahayiti xosh bolup eskerlirini bashlap gherbke yurush qildi, lékin yol üstide köp adimi tonglap ölgechke, kan'giye kelgende aran 3000 adimi qaldi. Kan'giye xani qizini qutiushqa yatliq qildi, qutiushmu qizini kan'giye xanigha yatliq qildi. Kan'giye xani qutiushni nahayiti hörmetlep, uning küchige tayinip etrapniki ellerge tehdit saldi, qutiush kan'giyening qoshunidin paydilinip uysunlarga zerbe béríp, uysunlarning paytexti qizil qorghhan shehirigiche bésip béríp, puqralarni öltürüp, charwa we mal-mülüklerni bulap ketti. Uysunlar qoghlap zerbe bérishke pétinalmighachqa, gherbte ming chaqirimdek ariliq bosh qaldi. Shu waqit texminen miladiyidin burunqi 44- yili idi.

Qutiush ghelibe qilghandin kéyin ghelbisidin körenglep, kan'giye xanini közge ilmidi hem kéyin

kan'giye xanining qizini hem begilirini öltürüp yaki put-qolini késip tashlap talas deryasigha tashliwetti. Yene xelqni hashargha tutup qorghhan saldurup, her küni 500 ademni ishliq qorghanni ikki yilda püttürdi. Etrapniki aorisi, perghane qatarliq ellerge elchi ewetip olpan tapshurushqa yarliq chüshürdi. Ular olpanni tapshurmasliqqa pétinalmidi. Xen sulalisi ilgiri-kéyin bolup kan'giyege üç qétim elchi ewetip guji qatarliqlarning jesitini telep qilghan bolsimu, qutiush elchilerni xorlap yarliqni közge ilmidi. Buningdin xen sulalisining gherbiy yurttiki chérikchi bégi gen yenshu we orunbasar chérikchi beg chén tang qatarliqlar qattiq ghezeplendi. Emma, qutiushning küchining dawamlı küchiyatqanliqini oylaship, gherbiy yurttiki begliklarning qoshundin paydilanmaqchi boldi. Shuning bilen, qoshtiki tériqchi leshkerler we gherbiy yurttiki 15 beglikning qoshunliridin bolup jem'iy 40 mingdin artuq esker yighidi. Pütün qoshunni alte bölekke bölüp, üç bölek qoshun pamirdin éship perghane arqiliq mangdi, üç bölek qoshun shimaliy yol bilen méngip, unsun arqiliq kan'giyege kirdi. Ular qutiushning ordisigha nechche on chaqirim kélidighan jaygha qarargah qurup, kan'giyening bir bégini tutuwélip yol bashlighuchi qilip, qutiushning barliq ehwalini uquwaldi. Nechche kün ötkendin kéyin gen yenshu, chén tang qatarliqlar qutiushning ordisi yénidiki talas deryasigha yétip keldi we ordigha üç chaqirim kélidighan jaygha qarargah qurdi. Qutiush sheher sépiligha tugh-elemlerni tiklep, leshkerlerni teqlep mudapie kördi. Ikki terep öz ara oqiya étishti, qutiushning alchilirimu oqiya atti. Qutiushning burnigha we alchiliridin birnechchisige xen leshkerlirining oqi tegdi. Kéchide sheher élinidi, kan'giye qoshunidin on mingdin artuq adem on nechche bölekke bölünüp sépilni orap yardem bermekchi bolghan bolisimu ongushluq bolmidi. Tang yorush bilen sépilning töt teripidin ot kötürülüp xen leshkerliri chuqan kötürginiche kan'giye leshkerlirige hujum qildi, naghra-dumbaq sadasi yer-jahanni lezlige saldi, kan'giye qoshunliri chékindi. Xen leshkerliri sheherge basturup kirdi, éghir yarilan'ghan qutiush tengriqut öldi. Chawush beg dushün uning kallisini késiwalidi. Bu qétimqi urushta qutiushning alchisi, oghli, dangliq xanlirini öz ichige alghan 1500 din artuq adem öltürülüp, 140 din artuq aden esirge élinip, mingdin artuq adem el qilindi. Bu waqit miladiyidin burunqi 36- yili idi[49]. Shuning bilen, Hunlarning xen sulalisi bilen dushmanlishidighan küchi axir yoqitildi. Hunlarning ichiki qisimdiki uyanjut tengriqutning bashlan'ghan 20 nechche yilliq qalaymiqan weziyet xen sulalisi merkiziy hakimiyatining küchi we yardimi arqiliq axirlashturdi. Shuningdin kéyin, Hunlarning qayta birlikke kélishi 100 yildin artuq dawamlashti (sherqiy xen sulalisining deslipide yene parchilinip ketti). Qutiush tengriqut xen sulalisi bilen dushmanlishish pozitsiyiside bolup,

merkiziy hakimiyetning bōlūnūsh yolida ching turghanliqtin, ōz-ōzini halak qildi. Qoghushar tengriqut bolsa xen sulalisigha el bolghan chaghdkiki deslepki arzusigha sadiq bolghachqa axiri meqsitige yetti.

Qutiushning ōlūmidin qoghushar tengriqut hem xushal boldi. Hem qorqti. Xushalliq qutiushning ōlūshi bilen siyasiy reqibi yoqilip ghemdin xalas bolghanliqidin bolsa, qorqushi qutiushdin ibaret xen sulalisini cheklep turidighan kŭchning yoqulup, xen sulalisining heywisining ēship bēriwatqanliqi, ōzi yalghuz ajiz bolghanliqi ūchūn, kēyin xataliq ōtkŭzŭp qoyup qutiush tek aqiwetke qēlishtin ensirigen idi. U yenimu ilgirilgen halda xen sulalisige yēqinlashqandila, andin bixeterlikige kapaletlik qilalaytti. Shunga, u mektup sunup: “men xan bilen kōrŭshŭshni daim arzu qilip kelgen bolsammu, lēkin qutiush gherbte bolghanliqi ūchūn uning tuyuqsiz hujum qilishidin qorqup, xan aliylirini ziyaret qilalmidim. Hazir qutiush ōltŭrŭldi, shunga xan aliylirini ziyaret qilghili barmaqchimen” dēdi. Miladiyidin burunqi 33- yili etiyazning 1-ēyda u ordigha ziyaretke keldi (bu uning shimaldiki tengriqut ordisigha qaytqandin buyanqi tunji qētimliq ziyariti idi) uninggha qilghan qaide –yusun we in'amlar burunqidek boldi. Hem kiyim –kēchek, tawar-durdun, sernaq qatarliq nersiler xuanglŭng 1-yilidikige qarighanda bir hesse kōp teqdim qilindi. Ziyaret mezgilide qoghushar tengriqut xen sulalisige kŭy'oghul bolushni we dostluqni yenimu kŭcheytishni xalaydighanliqini bildŭrdi. Yŭendi arqa heremdiki “yaxshi ailining perzenti” rang chyangni (yene bir ismi jawjŭn) uninggha yatliq qildi. Qoghushar tengriqut buningdin nahayiti xushallinip, jawjŭn'ge “Hunlarni emin qilghuchi alchi” namini berdi. Arqidinla yene xen sulalisige mektup sunup xen sulalisi ūchūn shangguning gherbidin dunxuanguhiche bolghan jaylarni qoghdap bērishni xalaydighanliqini bildŭrŭp, bu yerdiki qurullarni bikar qilip eskerlerni chēkindŭrŭp kētishni telep qildi. Xen sulalisi “xatirjemlik ichide xewpni untup qalmasliq” tek hoshiyarliq bilen uning telpini siyliq ret qildi. Ikki yil ōtkendin kēyin (miladiyidin burunqi 31- yili) u ōldi[50].

Qoghushar tengriqutning xen sulalisige el bolushi hergizmu tasadipiyliq emes. Bu uning shexsi arzusining netijisi bolmastin, belki Xenzu, Hun ikki milletning uzaq mezgillik tarixi tereqqiyatining muqerer mehsuli. Emma, u eyni chaghda pursetni ching tutup, tarix ēqimigha egiship, Hun xelqining arzusini ekis ettŭrdi hem ōzining siyasiy jehettiki yiraqni kōrerliki, qabilyiti we jasariiti arqiliq axir Xenzu, Hun milletlirining ittapaqliqini emelge ashurup, shimal bilen ottura tŭzlenglikning birlikke kēlishini ilgiri sŭrŭp, shu arqiliq Xenzu we Hun milliti ottursidiki iqtisad, medeniyet almashturushni kŭcheytti.

Hunlar kōchmen charwichi millet sŭpitide qulluq tŭzŭmde turuwatqan, miladiyidin burunqi 3-esrning aldi-keynide tōmŭr qorallar medeniyiti dewrige qedem qoyup, charwichiliqi tereqqiy qilip, qol hŭnerwenchilik ayrilip chiqqan bolsimu, omumiy ijtimaiy ishlepchiqirishning yenila kōlimi kichik, tēxnikisi tōwen, qol hŭnerwenchilik toluq tereqqiy qilmighan, medeniyiti arqida bolup, eyni chaghdkiki Xenzularning yŭksek tereqqiy qilghan fiodalliq iqtisadi, medeniyitige sēlishturghanda perqi nahayti zor idi. “Tuz we tōmŭr heqqide”de Hunlarning ijtimaiy medeniyet ehwali teswirilinip: “Hunlarning yuqirida qanun-qaidisi, tōwinide yēziq-belgisi yoq idi. Chēdir-kepelerde olturup kēgizlerni tam qilatti. Sheher-qel'eliri yoq bolup, orda-saraylarni qurmaytti. Kiyim-kēchek tikelmeytti. Zinnet boyumlirini yasiyalmaytti” diyilgen. Shunga, Hunlar ōzlrining charwa malliri we yung-tērilirini Xenzularning yēza igilik we qol hŭnerwenchilik boyumlirigha almashturup, bu arqiliq ishlepchiqirish we turmush ēhtiyajlirini qamdashqa jiddiy ēhtiyajliq idi. Shu sewebtin batur tengriqut dewridin buyan Hunlar Xenzular bilen chēgra baziri ēchishni xalaydighanliqini bildŭrgenidi. Wēndi dewride jyayi: “Hunlar bazar ēchishqa jiddiy ēhtiyajliq” digenidi[51]. Jingdi dewride Hunlar xen sulalisi bilen bolghan chēgra bazirini eslige keltŭrdi. Wudi textte olturghan mezgillerdimu bazar dawamliq ēchilip turdi. Bazar Hunlarni intayin jelp qilghan bolup, tarixiy eserlerde “hunlanring tengriqutning bashqilirining hemmisi xen sulalisige yēqinchiliq qilip, seddichin ariliqida bērip-kēlip yŭretti” dep xatirlen'gen. Kēyin xen sulalisi bilen Hunlar arisigha keng-kōlemlik urush partlighan bolsimu, Hunlar Xenzular rayonining mehsulatlirini yaxshi kōrgechke, bazardin waz kēchishni xalimidi[52]. Buningdin Hunlarning ijtimaiy ēhtiyaji we ottura tŭzlenglikning tereqqiy tapqan iqtisadning munasiwitini kōrŭwēlishqa bolidu. Iqtisadiy jehettiki bu xil zōrŭr munasiwet del Hunlar bilen Xenzular, shimal bilen jenubning birlikke kēlish we ittapaqliqning ijtimaiy asasi idi.

Hunlar iqtisadiy jehettile Xenzular bilen bazar ēchishqa ēhtiyajliq bolup qalmastin, yene medeniyet jehettimu Xenzularning yardimige ēhtiyajliq idi. Meslen, Hunlarning Xenzulardin hēsablash we tizimlash usulini ōginiwēlip, ōzlrining ahale, charwa mallirining hēsabini qilghan[53]. Yene sheher sēlish, quduq qēzish[54], mōhŭr yasash[55] qatarliqlarni ōginiwalghanidi. Bu ularning esilidiki qalaq halettin qutulup, ijtimaiy medeniyetni tereqqiy qildurushida zor rol oynighanidi.

Chēgra baziri ēchish, elchilik qilish, qudilishish, urush, esirge chŭshŭrŭsh, el bolush we ōz-ara alaqa qilish qatarliq Hunlar'arisida nurghunlighan kishler tedirji halda Xenzu medeniyetining tesirini qubul qildi. Wēndi dewridin

burunla, tarixiy eserlerde “Hunlar Xenzularning kiyim-kéchék we yimek-ichmikige amraq” dep xatirlen'gen. Buningdin shu chaghdiki Hunlarning yuqiri-töwen qatlimidikilerning Xenzularning maddiy medeniyiti we meniwi medeniyitining küchlük tesirige uchrighanliqini körüwélisheqa bolidu. Shunga, wudi dewridin kéyin, köpligen Hunlar xen sulalisi bilen bolghan qudilishishni eslige keltürüshke mayil boldi hem nurghun xan, begler qowmlirini bashlap xen sulalisige el boldi[56]. Buningda bashqa seweb meslen, urushta meghlup bolush, ichki ziddiyet qatarliqlar bolsimu, lékin Xenzu medeniyitining ulargha bolghan uzzaq muddetlik küchlük tesir yéqinqi nechche on yildin buyanqi arxéologiyilik qézilmilar arqiliq téximu köp ispatqa érishti[57]. Meslen, xen sulalisining deslipide ottura tüzengliktin Hunlarga toshulghan tawar-durdun we qol hünewernchilik buyumli ri kéyinche tedrijiy halda Hun aqsöngengli ri we adettiki xelqning kündilik turmush éhtiyajining muhim terkibiy qisimi bolup qalghan bolup, Hun qebirliridin daim dégüdek Xenzuche usluptiki yipek kiyimler, bironzar eynek, üzengge we sirlan'ghan eswaplar tépilghan. Bu xil ehwal xen sulalisi bilen Hunlarning chégridash jaylirida téximu gewdilik bolghan.

Gherbiy xen sulalsiining deslepki mezgilide, Hunlar gerche Xenzu medeniyitining küchlük tesirige uchrighan bolsimu, lékin ijtimaiy igilik we turmush jehette yenila asasiy jehettin özining milliy alahidilikini saqlap qaldi. Xen sulalisi her qétim zor Türkümdiki Hunlarning el bolushini qubul qilghandin kéyin, qorulgha yéqin jaylarda “qaram el” (xen sulalisige tewelik bildürgen, lékin milliy örüp-aditini özgeritmigen) tesis qilip, ularni “eslidiki aditi” (esildiki charwichiliq igiliki we turmush usuli) boyiche orunlashturdi[58]. Bu del Hunlarning igilik, turmush we örp-adet jehette yenila özining milliy alahidilikini saqlap qalghanliqini chüshendüridu.

Hunlar birla qowm bolmay, köpligen qowmi yaki qebililerdin tüzülgen orta qewde bolghanliqi, her qaysi qisimliri nechche ming chaqirim dairige tarqalghanliqi üçün, ijtimaiy sewiyisi oxshash bolushi mumin emes idi. Rayon jehette beziliri Xenzulargha yéqin bolghanliqi (meslen, xétaw rayonida paaliyet qilghan aloban xan we bayan xanlarning qowmi, kéyin jangyéning yéqin etirapida paaliyet qilghan uniut xanning qowmi)[59], yene beziliri Xenzulardin yiraq jaylashqliqi (meslen, bayqal köli boyidiki uken xanning qowmi, gherbiy yurttiki batis xan shanshanchanning qowmi, sherqiy bariköl xani silijining qowmi)[60] üçün, Xenzularning iqtisadiy, medeniyitining tesirige uchrash derijismu birdek emes idi. Bu xil iqtisadi, medeniy, jughrapiywi amillar hem siyasiy, herbiy ammilar Hunlarda tedrijiy halda qutiush we killikidiki we qoghushar wekillikidiki xen sulalisi bilen bolghan

munasiwetke oxshimghan pozitsiye tutidighan ikki xil ijtimaiy küchni shekillendüridi. Halbuki, qoghusharning xen sulalisige el bolushi yene bir jehettin Hunlarning ijtimaiy igilikidiki tengpungsizliqini yenimu ilgirigen halda kücheytiwetti we chongqurlashturiwetti. Kéyin sherqiy xen sulalisining deslepki mezgilige kelgende, Hunlar resmii halda jenub-shimaldin ibaret ikkige parchilinip ketti. Jenubiy Hunlar kéyinche tedrijiy halda féodallashqan bolsa, shimaliy Hunlar qulluq jem'iyettin ibaret tarixiy basquchta toxtap qaldi.

Emma, bu xil ehwal--Hunlarning qutiush we qoghushardin ibaret ikki qisimgha bölünüshi-bilen qoghusharning xen sulalisige el bolushning ghayet zor tarixi ehmiyitini hergiz töwenlitishke bolmaydu hem qoghusharning xen sulalisige el bolushi pütkül Hun xelqining menpeetige hergiz uyghun kelmeytti, diyishkimu bolmaydu. Chünki, Hun emgekchi xelqi, jümilidin qutiush hökümraniqidiki emgekchi xelq bilen Xenzu emgekchi xelqning héchqandaq menpeet toqunushi yoq bolup, ular oxshashla hökümrannlarning ékispilatatsiyisi we ézishige uchraytti, ular ottursidiki munasiwet dostane idi. Hunlarda Xenzularning tesirige uchrash derijisi oxshash bolmisimu, Xenzu medeniyitige intilish derijisi birdek bolmisimu, Xenzulargha el bolush-bolmasliq mesiliside ixtilap bolsimu, ular Xenzular bilen özliri arisida düshmenlik haletning peyda bolushni, bolupmu urushning yüz bérishini qet'iy xalimaytti. Chünki, urush ikki milletning alaqisini üzüp, ikki terepning iqtisad, medeniyet almashturush pursitini tosalghugha uchrutip, ikki millet xelqige, bolupmu Hun xelqige éghir apét élip kéletti. Shunga, Hun emgekchi xelqi tinchliq, xatirjemlikni, Xenzular bilen dostane ötüp, bazar échip iqtisad, medeniyet almashturushni arzu qilatti. Bu nuqtida meyli qoghusharning hökümraniqidiki Hun emgekchi xelqi bolsun yaki qutiushning hökümraniqidiki birdeklikke ige idi. Qutiush hökümraniqidiki Hun emgekchi xelqining öz arzusini ishqa ashuralmasliqi qutiush bashchiliqidiki hökümrannlar sinipining xelqning arzusigha xilapliq qilghanliqining netijisi idi. Tarixiy matériyallargha asaslan'ghanda miladiydin burunqi 87- yili wudi ölüstün burun ikki terep 20 nechche yil urush qilip, her ikki terep éghir ölüm-yitim we ziyan'gha uchrup, Hunlar halidin kétip, tengriqutning töwinidiki her derijilik aqsöngékler qudilishishni eslige keltürüshni arzu qilishqan bolup, quliqu tengriqut (miladiydin burunqi 96~85- yillar) we ghuyandi tengriqut (miladiydin burunqi 85~68- yillar) xen sulalisi bilen qudilishishni eslige keltürüshni oylashqan. Yene qoghushar tengriqutning atisi shüruchanchu tengriqutmu tirxan tulquz qatarliqlarni ewetip yarishishni telep qilghan, emma tengriqut ölüp ketkechke (miladiydin burunqi 60- yili) bu ish

netijisiz qalghan. Buningdin körüwélishqa buliduki, Xenzu, Hun ikki milletning eskerlerni aram aldurup dostane bérish-kélish qilish xahishi we shimal bilen ottura tüzlenglikning birlikke kélishige yüzlinishi qoghushar tengriqut tarix sehnisige chiqish harpidila piship qalghan, weziyetning éhtiyaji qoghushar tengriqut jixushandek bir siyasiy jehette yiraqni körerlikke, qabilyetke we iqtidargha ige kishining bu tarixiy wezipini urunlishinila kütüp qalghan idi.

Qoghushar tengriqutning xen sulalisige el bolushi zor tarixiy ehmiyetke ige. Bu tarixiy ehmiyet yene öz nöwotide qoghusharning xen sulalisi bilen Hunlarning munasiwitide aktip rol oynighanliqida ipadilinidu.

Birinchidin, milliy munasiwet jehette u Xenzu milliti bilen Hun milliti ottursidiki 150 yilliq (miladiydin burunqi 201- yilidin 51- yilighiche) urush halitini tinch, dostane munasiwetke aylandurup, ikki milletning ittapaqliq, hemkarliq yéngi weziyitini yaratti hem kéyinki jenubiy Hunlar bilen Xenzularning uzaq muddetlik dostane hemkarliqigha asas sélip, ikki millet munasiwiti tarixida parlaq sehipe achi.

Ikkinchidin, siyasiy jehette u “üch dewr(shya, shang, ju sulaliliri)din buyan ghuz, yöler merkiziy hakimyetke boysunmasliq”tek kona en'enini buzup tashlap, élimizning shimalidiki yerlik hakimyetlerning ottura tüzlenglik merkizi hakimiyatining rehberlikini qubul qilishni bashlap berdi, shuningdin bashlap ottura tüzlenglikning ilghar siyasiysi shimalgha biwaste tesir körsitip, shimal bilen ottura tüzlenglikning siyasiy munasiwitini quyuqlashturup, shimal bilen ottura tüzlenglikning birlikke kélishini ilgiri sürdi.

Üchinchidin, iqtisad, medeniyet jehette Xenzu, Hun ikki milletning tinch, dostane ütüşhi, chégra bazarlirining tosqunluqigha uchrimasliq yaki az uchrishi bilen ikki millet emgekchi xelqi bazar arqiliq köplep alaqa qilip, Hunlar Xenzulardin köplep ishlepchiqirish we turmush buyumlrigha ige bolup, Xenzu medeniyiti Hunlarga téximu köp tarqaldi. Buning bilen, Hunlarning ijtimaiy ishlepchiqirish küchi we kündilik turmushi téz yüksilip, qalaq halettin tézla qutuldi.

Tötinchidin, qoghusharning xen sulalisige el bolup qutiushni yétim qaldurup, uni gherbke köchüşke mejbur qilishi xen sulalisining uni boysundurushgha paydiliq boldi. Buning bilen Hunlarning 20 nechche yilliq bölünme haliti axirlisip, siyasiy jehettiki qalayimqanlashqan weziyiti tinchidi, bu Hunlarning ijtimaiy igilikni eslige keltürüş we nupusini awutushqa paydiliq sharait idi. Shunga, miladiyidin burunqi 51- yili qoghushar tengriqut xen sulalisige el bolup miladiyidin burunqi 43- yili tengriqut ordisigha qaytip ketküche bolghan arliqta aran alte-yette yil ötken bolsimu, tarixta xatirlen'gen “tengriqutning xelqi güllen'gen” halet shekillendi hem

qoghusharning urqimu “ata-bowilirining seltenitini saqlap ewladmu ewlad dawamlashturdi”. Yene qoghushar tengriqutning uyanjut tengriqut we qutiush tengriqutqa qarighanda mötidil hökümraniq yürgüzüp, xen sulalisi bilen dostane-itypaq ötüp urushni toxtatqanliq, siyasiy weziyetni muqimlashturup, ishlepchiqirishni eslige keltürgenlikini Hun xelqigimu paydiliq idi. Shunga, qoghushar tengriqut ordisigha qaytqanda Hun xelqining hemmisi uninggha tewe bolushni arzu qilishti we arqa-arqidin uninggha tewelik bildurushti. Tarixi eserlerde qeyt qilnishche, “tengriqut ordigha qaytqandin kéyin xelq asta-asta yighilip, dölet eminlik tapqan”. Qoghushar tengriqutning xen sulalisige el bolushi yaxshi netijige érishkechke, qoghushar we uning uruqidikilerning Xenzular bilen Hunlarning ittapaqliq we hemkarliqigha bolghan tonushimu chongqurlashqan. Qoghusharning alchisi jüenchu “Hunlar on nechche yilliq qalayimqanchiliqta qil üstide qalghan idi, xen sulalisining yardimide aran eminlikke érshti” digen bolsa, qoghusharning wang jawjün'ge “Hunlarni emin qilghuchi alchi” namini bérshimu Hunlarning xen sulalisining yardimi bilen eminlikke érskenlikini ipadiligen. U ordisigha qaytqandin kéyin xen sulalisi elchisi xen chang we jang minglar bilen tüzgen ittapaqliq ehdimu “buningdin kéyin xen sulalisi bilen Hun tengriqutluqi bir ailidek yéqin ötidu, ewladtin –ewlatqa bir –birini aldimaydu” digenni qayta-qayta tekitligen. Sekratqa chüshüp qalghandimu newre-chewrilirige wesiyet qilip xen sulalisi bilen tüzgen ehdinamige riaye qilip xen sulalisi bilen bolghan dostane munasiwetni saqlap, xen padishahigha jawap qayturushni telep qilghan. Taki sherqiy xen sulalisining deslepki mezigilide Hunlar jenub, shimal ikkige parchiliniq ketken chaghda (miladiye 48- yili), uning newrisi shiloshiyut tengriqutning yenila “qoghushar” namini qollinip, xen sulalisi bilen dostane munasiwetni eslige keltürüşimu uning “bowisi xen sulalisining shapaitide eminlikke érishkechke namigha warisliq qilishni oylighanliq[61]”din bolghanidi. Buningdin qoghushar tengriqutning xen sulalisige el bolup, xen sulalisi merkizi hökümitining rehberliki we yardimini qubul qilishning Hunlarga qanchilik chongqur tesir körsetkenlikini körüwélishqa bolidu.

Buningdin bashqa xen sulalisining Hunlarga köplep kiyim-kéчек teqdim qilip, nurgun ashliq bérp, ularni esker chiqirip qoghdishi, Hun tengriquti, shahzadisi, aqsöngekli, wezirliri, elchiliri, melikiliri we ayallirining üzümestin xen sulalisige bérp in'amlargha ige bolushi yaki xen sulalisi padishahliri bilen körüşüşhi, uzun muddet yaki qisqa muddet xan ordisi yaki chang'endiki gawjyé kochisida (gherbiy xen dewridiki chégridiki milletlerni kütüwaldighan méhman saray turushluq jay) turushimu ikki milletning iqtisad, medeniyet,

til, örp-adet, kiyim-kéчек jehettiki almashturushi we tesirini kücheytti. Bulupmu wang jawjünning yatliq qilinishi ikki milletning siyasiy jehettiki ittipaqliq we dostluqini téximu chongqurlashturdi we mustehkemliidi. Bular öz nöwitide ikki millet ottursidiki qushulushini ilgiri sürdi.

Beshinchidin, qoghushar tengriqutning xen sulalisige el bolushi Xenzu xelqigimu emeliy nep élip keldi. Shimal tinichlan'ghanliqtin, “chégra-qurullardiki sheher quwuqliri nahayiti kech yépidighan, at we kalilar hemmila yerde yaylap yürüidighan, üç ewlat kishiler jeng siginalini anglimaydighan we puqralar urush üçün xizmet qilmaydighan boldi”[62]. Shimaldiki xelqler 60 yilghiche (wang mang Xenzular bilen Hunlar munasiwitini buzuwetkiche) aram élip hallinish pursitige érishti. Bu teb'iyki Xenzularning ishlepchiqirishigha nahayiti paydiliq idi. Shuning bilen Xenzu, Hun ikki millet medenyitining zor kölemde almishishi we ikki millet xelqining qoyuq alaqsisi bilen Xenzu medenyitimu oxshashla Hun medenyitining tesirige uchradi hem Xenzularning iqtisadi, medeny turmushi téximu toluqlandi we béyidi. Meslen, xen sulalisi hökümiti we Xenzu xelqining yiliqchiliqining mislisiz rawajlinishi Hunlar rayonidin atning köplep kergüzülishi we at béqish téxniskisining tarqilip kirishi bilen munasiwetlik. Yen shigu “xenname, jingdi heqqide xatire”ge izah bergende “xen yusunlirigha izah” digen eserdin neqil élip, orda miraqulining bashqurushidiki 36 atxana shimal we gherbke tarqalghan bolup, jem'iy 300 ming at béqilatti, digen. Yene “tarixiy xatiriler. Wéy ching we qiran chewendaz san'ghunning terjimhali” xatirilerge asalan'ghanda, yüenshu 2- yilidiki bir qétimliq urushta hökümet we shexsiler 140 ming at chiqarghan. Buningdin eyni chaghda hökümet xelqning yiliqchiliqining nahayiti güllen'genlikini körüwélishe bolidu. Yene “tuz we tömür heqqide” 1- jilid “tériqchiliq”da, Hunlarning qéchir töge qatarliq ulaghlirining ottura tüzlenglikke tarqilip kirgenliki, atning yerlik charwigha aylinip qalghanliqi tilgha élin'ghan. Buningdiki eyni chaghda hökümet we xelqning yiliqchiliqining nahayti güllinishining Hunlar rayonidin atning köplep kergüzülgenliki bilen munasiwetlik ikenlikini körüwélishe bolidu. Hun jin miti at béqishqa usta bolup, xen sulalisi hökümiti üçün at béqip bergen, “baqqan atliri sémez bolghachqa”, xen wudi heyran qélip uni miraxor kehbeglikke teyinliggn, bu at béqish téxniskisining ottura tüzlenglikke tarqilishining tiping bir delili bolalaydu[63] xen sulalisi dewridiki tash oyma sen'itidinmu Hunlarning köchmen charwichiliq turmush témisi we uslubini körüwélishe bolidu. Mesilen hazirqi shenshi ölkisi shingping nahiyisi mawlingdiki xuchübing qebri aldidi Hunlarga munasiwetlik zor tash oyma buning gewdiik bir misalidu[64]. Seddichin sépilining jenubidinmu

Hunlarning nurghun medeniyet yadikarliqliri bayqalghan, bularning hemmisi hun, Xenzu emgekchi xelqining iqtisad, medeniyet jehettiki zich alaqsisini we Xenzu medenyitining Hunlarning tesirige uchrighanliqini chüshendürüdu.

Altinchidin, xen sulalisining gherbiy yürttiki abruyning ösüshi we qoghushar tengriqutning xen sulalisige el bolushining tesiri bilen gherbi yürttiki ellermu xen sulalisini hörmetleydighan boldi. Tarixi matiriyallarda xatirilinische, uysundin arsaqqiche bolghan ellerning hemmisi Hunlar bilen yéqin ötidighan bolup, Hun elchiliri tengriqutning xétini[65] kötirip barsila ular texirsiz ozuq-tülük yetküzüp bergen. Lékin xen sulalisi elchiliri barghanda pul-mal chiqarmisa yigüdek ashliq, min'güdek ulaq tapalmighan, qoghushar tengriqut el bolghandin kéyin herqaysi ellerning hemmisi xen sulalisini hörmetleydighan bolghan[66]. Wang jawjün miladiüburunqi 33- yili (xen yüendining jingning 1- yili) qoghushar tengriqutqa yatliq qilin'ghan. “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”diki xatirlerge asalan'ghanda u yatliq bolushta özi “heremdin chiqishni iltimas qilghan”. Uning öz ixtiyari bilen yatliq bolushni telep qilishi ordigha kirip nechche yildimu “xanning iltipatigha érishelmey” qiydighanliqtin bolghan. Shuning bilen bille, uning Xenzu, Hun millitining ittipaq, dostane ötüshining zörürliki heqqidiki tonushi bir qeder chongqur hem toghra bolghan.

Jawjun gerche ordida turiwatqan bolsimu, Xenzu, Hun milletlirining munasiwiti toghrisidiki xewerlerni yenila bileligen “xenname. Yüendi heqqide xatire”de xatirilinische:

Jyenjaw 3- yili (miladidin buruni 36- yili) qishta, xen yenshu, chén tang qatarliqlar qutiush tengriqutning kallisini paytextke ewetip bergen. Uning kallisini “yat qowmler méhmansariyi”ning dewazisigha ésip qoyulup sazayi qilin'ghan.

Jyenjaw 4- yili etiyazning tunji éyida, qutiush tengriqutning öltürülgenlikini munasiwiti bilen nezir-chiray qilinip, pütün el boyiche chong kechürüm élan qilinip, wezir-wuziralar ziyapet bilen tebriklen'gen. Qutiush tengriqutqa qilin'ghan jaza yürüshi torghrisidiki resimler heremdikilerning körüshige bérilgen.

Jingning 1- yili etiyazning tunji éyida, qoghushar tengriqut oridigha ziyaretke kelgende xen yüendi qutiushning öltürülgenliki we qoghusharning ziyaretke kelgenlikini tebirkep, yilnamini “jingning” (eminlik) gha özgertken.

Yuqirda tilgha élin'ghan orda we pütün memilketni lertzige keltürgen chong ishlarda wang jaw jün pütünler xewer tapqan. Bolopmu qutiushqa ait resimlarning heremxanida körsitilishi uning nezer dairisini kéngeytken. Buning bilen uning könglide hun, Xenzu milletlirining dostlishishi we dushmanlishishning payda-ziyini heqqide muéyyen qarash peyda bolup bolghan. Shunga, qoghushar

tengriqut xen sulalisige téximu yéqinlishish üçhün küy'oghul bolushni iltimas qilghanda, u kökre kérip ottugha chiqip, öz raziliqi bilen "tinchliq elchisi" rolini oynap, hun, Xenzu milletlirining dostane munasiwitini kücheytish we mustehkemleshtek zor wezipini zimmiisge alghan. 2000 Yil awalqi féodalliq jem'iyettiki bir kénizekning bundaq baturane herikitini heqiqetenmu jesurane heriket dimey bolmaydu.

Wang jawjün qoghushar tengriqutqa egiship, shimaldiki tengriqut ordisigha barghan. U xen sulalisi ötküzgen uzitish murasimida nahayti temin, salapetlik turghan. "Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse"de eyini chaghdiki ehwal teswirlinip, "qoghusharni uzitish murasimida jawjün nahayti güzelliship ketken bolup, isil serpaylar uning hösnige hösin qoshup turatti. Uni uzatqili chiqqanlar yolining ikki qasniqida tillirini chakildatqiniche qarap turishatti", dep xatirlen'gen. U Xenzular bilen Hunlarning munasiwitini toghra tonughanliqtin, özining wezipisini bashtin-axir nahayti estayidilliq bilen orunlighan. U Hunlar yéride oghul-qiz perzent körüp[67] chédir öyde olturghuzup, malning göshini yep, süt-qétiq ichip köchmen charwchiliq turmush kechürüpla qalmastin, yene eng axirighiche öz wezipisini orundash üçhün, qoghushar tengriqut ölgendin kéyin (miladiyidin burunqi 31- yili) "Hunlarning aditi boyiche" uning chong alchisidin (bu ikkinchi alchi, jünju alchi birinchi alchi idi) tughulghan. Chong oghli fujurut tengriqut dataw buqagha yatliq bolghan. Eslide "atisi ölse ögey anisini xotunluqqa élish" aditi iptidaiy top nikah turushning qaldughi bolup, bu xil adet xen sulalisidikilerning qaide-yosuni we eyini chaghdiki tarixiy sharaittin éytqanda qalaq adet idi. Lékin u Hunlarda yenila keng türde saqlinip qalghan ehwal astida, "Hunlarning elchisi" bolush süpiti bilen wang jawjün eger "Hunlarning aditi" boyiche ish qilmisa, adettiki Hunlar arisida yaxshi tesri qaldurmayla qalmastin, yene Xenzular bilen Hunlarning munasiwitigimu yaman tesir yetküzüp qoyatti. Chünki jawjün bilen tengriqutning nikah munasiwiti mahiyette Xenzular bilen Hunlarning siyasiy munasiwitining inkasi idi. Shunga, eyini chaghdaxen chéngdining jangjünning qayta yatliq bolmay xen sulalisige qaytip kétish toghrisidiki mektubini tapshurup alghandin kéyin, uninggha "Hunlarning aditi" boyiche ish körüsh toghrisida perman chüshürüshi xen sulalisining Hunlarning örüp-aditige hörmét qilghanliqini we Hunlar bilen Xenzularning dostliqini qedrligenlikini ipadileydu. Wang jawjün xen sulalisining bu muddiasini chongqur chüshen'genliktin, xen chéngdining permanini tapshurup alghandin kéyin, xen sulalisige kétish niyitidin yénip, döletning éhtiyajini közde tutup, Xenzu, Hun bilen dostliqini ela bilip, Xenzularning en'enisini qaide-yosunlirining buzulishigha perwa qilmay, "oghlining anisigha

öylinishi" (gerche öz anisi bolmisumu) dek adetni qubul qilip, özining wezipisini dawamlıq orundap, Xenzu, Hun milletlirining dostluq, ittıpaqlıqını ishqa ashurghan.

Xen sulalisi dewridiki ayallargha nisbeten éytqanda, qorulning sirtigha yatliq qilinish adettiki ish emes idi. Gawi, lyubang Xenzular bilen Hunlarning tinchliqini qolgha keltürüş üçhün, lyujingning teklipi boyiche chong qizi luyüenni batur tengriqutqa yatliq qilip qudilashmaqchi bolghanda, lü xanish unmay: "nimishke méning qizimni Hunlargha tashlap bérısiler?", dep ah urghan[68]. Sudi seltenettiki waqtida uysunlar bilen ittıpaqlıshıp, birlikte Hun quldarlirining tajawuzigha zerb bérish üçhün, jyangdu bégi lyüjiyenning qizi shijünni uysun künbéggige yatliq qilghan. Lékin shijün özining siyasiy wezipisini qilche tonimighachqa, yat turmushqa könelmey, kün boyi ghemge chöküp yurtigha ketküsi kélip ketken. Shunga:

Uzatti yiraqqa méni tuqqanlar,

Yatliq qiliship uysun xanigha.

Öyliri yumulaq kigiz otawkan,

Ulargha gösh-qétiq taam-uzukken.

Örleydu pighanim yurtni eslisem,

Qush bolup yurtumgha uchupla ketsem[69].

dep shéir yazghan.

Uning bundaq hesretlik keypiyati we ipadisi jawjünning merdane rohluq haliti elwette perqlinidu.

"Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse"de: "jawjün nenjün aymiqining ziguy nahyisidin, mömin puqra ailisidin kélip chiqqan" dep xatirlen'gen. Atalmish mömin puqra ailsini kéyinkiler tiwipliq, baxshiliq, sodigerchilik qilmaydighan aile dep izahlighan. Bashqa tarixiy eserlerdimu jaw jünning emeldar ailisidin kélip chiqqanliqi tilgha élinmighan. Bundaq bolghanda, u déhqan ailisidin kélip chiqmighandimu, hich bolmighanda addiy puqra ailisidin, omumen öz küchige taynıp yashaydighan ailidin kélip chiqqan, bundaq ailidin kélip chiqish uning xaraktérining shekillinishige zor tesir körsetken. Shundaq iken, shijünning ipadisining jawjünning tamamen eksiche bolushini uning aqsöngék ailidin kélip chiqqanliqi we heshemetlik turmushqa könüp qalghanliqi bilen munasiwetsiz diyishke bolmaydu.

Jawjünning yatliq qilinishi zor tarixiy emiyetke ige. Birinchidin, Xenzu, Hun her ikki terep bu ishqa intayin ehmiyet bergen. Qoghushar tengriqutning jawjün'ge "Hunlarni emin qilghuchi alchi" namini bérishi bu noqtini toluq ispatlaydu. 1954- yili ichki Mongghulning bawtu shehirining yéqin etrapidiki matu yézisidiki xen sulalisi qebrisidin chiqqan gherbiy xen sulalisining axirqi mezgilige mensup bolghan "tengriqut bilen qudilashuq", "yashisun eminlik", "menggu asayishliq bolghay" digen xetler chüshürülgen sapal kahishlarmu[70] xen sulalisining jawjünning

yatliq qilinishigha nahayti ehmiyet bergenlikini chüshendürdu

Ikkinchidin, jawjünning yatliq qilinishi Xenzu, Hun milletlirige tinchliq, dostaniliq uruqini chachqan. Shunga u ölgendin kéyin, uning qizi shübu qunchuyi yün we küy'oghuli shübu tan yenila uning hayat chéghidiki eqidisige warisliq qilip, dawamliq türde Xenzu, Hun ikki milletning tinch, dostane ötüshi üçhün tirishchanliq körsetken.

Üchinchidin, wang mang dewride Xenzu, Hun ikki milletning alaqisi köp hallarda jawjündin ibaret mushu shexsning munasiwiti arqiliq élip bérilghan. Eyni chaghda Xenzu, Hun ikki terepke wekil bolup,

otturigha chüshüp arazchilarni tügetken we wang mangning etiwarlishigha érishkenler. Jümlidin shübu qunchuyi yün, shübu tan, büyük jorchi shi (jawjünning newrisi, dangyü qunchuyining oghli), shitu xan (jawjünning jiyeni) we sadixéng qatarliqlarning hemmisi jawjünning tuqqanliri idi. Buninggha jawjünning Xenzular bilen Hunlarning munasiwitide tutqan orni we qaldurghan chongqur tesirini körüwélishqa bolidu.

Jawjünning ölgen waqti we yéri toghrisida éniq melumat yoq. Lékn uning chöllükning shimalidiki tengriqut ordisida ölgenlikini perez qilishqa bolidu[71].

Izahatlar:

[1] Yene “tarixiy xatiriler” 5- jild, “chin beglikliri heqqide xatire”de xuyénwangning chugéng 7- yili (miladiyidin burunqi 318- yili) “xen, jaw, wéy, yen, chi besh beglik we Hunlar qoshun bashlap chin beglikige hujum qilghan” dep xatirilen'gen bolsimu, ishenchilik bolmighachqa ishiltilmidi. Chünki, “tarixiy xatiriler”diki xen, jaw, wéy, yen, we chu begliri heqqidiki xatire hem “yéghiliq dewridiki tedbirler. Chin beglikining tedbiriliri”de eyni chaghda besh beglik (yaki alte beglik)ning chin beglikige hujum qilghanliqi qeyt qilin'ghan bolsimu, buninggha Hunlarning qatnashqanliqi tilgha élinmighan. “Elni idare qilishqa paydiliq omumiy örneklér”dimu shu yili “chu, xen, jaw, wéy we yen begliri birliship qoshun chiqirip chin beglikige jaza yürüsh qilip, xen'gu qoruligha hujum qildi, chin begliki qoshun chiqirip ulargha taqabil turdi, besh beglikning qoshuni meghlup bolup chékindi” dep xatirilen'gen. Hunlarga munasiwetlik bashqa matiriyallardimu Hunlarning chin beglikige qilin'ghan hujumgha qatnashqanliqi tilgha élinmighan. Shunga, “chin begliri heqqide xatire”diki “Hunlar qoshun bashlap” digen söz xata yézilip qalghan bolsa kérek.

[2] Yéghiliq dewride chin bégi xuyénwang aloban nahiyisini tesis qilghan bolup, orni hazirqi senshi ölkisidiki sushyen nahiyisining sherqide. Shunga, “pendi-nesihetler”diki “alobanlarning töwini” hazirqi senshining shimalini körsitidu.

[3] “Tarixiy xatiriler” 110- jilid “Hunlar heqqide qisse”

[4] S. Dorji sorung: “shimaliy Hunlar qebriliri”.

[5] Jyayi “shinname” 1- jilid “chin begliki heqqide muhakime”.

[6] “Xenname” 49- jilid “chawsoning terjimhali”.

[7] “Tarixiy xatiriler” 6- jilid “chin shixuang heqqide xatire”, 15- jilid “alte beglik yilnamisi”.

[8] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”.

[9] “Tarixiy xatiriler. Lyujingning terjimhali”.

[10] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, “xenname” 52- jilid, “xen en'goning terjimhali”, 2- jilid, “xuydi heqqide xatire” 5- jilid, “jingdi heqqide xatire”.

[11] “Shinname” 3- jilid “mis we rext”.

[12] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”,

[13] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”,

[14] “Xenname” 6- jilid “wudi heqqide xatire”.

[15] “Xenname” 52- jilid, “xen en'goning terjimhali”.

[16] Xen sulalisi deslepte chin sulalisining kona kaléndarini qollan'ghan bolup, 10-ay yilning béshi qilin'ghan. Shunga, awal qish, andin etiyaz, yaz bayan qilin'ghan. Wudining teychü 1- yilidin bashlap kalindar özgertilip, etiyazning tunji éyi yilning béshi qilin'ghan.

[17] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, 108 – jild “xen changruning terjimhali”, “xenname” 6- jild, “wudi heqqide xatire”, 52- jild “xen en'goning terjimhali”.

[18] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, 111- jild “wéy ching we qirran chewendaz san'ghunning terjimhali” 109- jild, “li san'ghunning terjimhali”.

[19] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, 111 – jild, “wéy ching we qirran chewendaz san'ghunning terjimhali”, 112- jild “wéy san'ghunning terjimhali”.

[20] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”.

[21] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”. 111- jilid “wéy san'ghunning terjimhali”

[22] “Tarixiy xatiriler” 30- jilid “bazaname toghrisida”

[23] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse” we 111- jilid “wéy san'ghunning terjimhali”

[24] Kichik yawchilar yawchilarning bir tarmiqli. Yawchilar eslide chin, xen dewridila dunxuang we

chilyen (tilyen) téghi arliqida (hozirqi gensudiki xéshi karidori etrapda) charwichiliq qilghan bolup, texminen miladiydin burunqi 174- yilning aldi-keynide Hunlar terpidin meghlup qilin'ghandin kéyin, ili deryasining yuqiri éqini rayonigha köchüp ketkenliri ulugh yawchilar, chilyen téghi etrapida qélip chiyanglar bilen arilash olturaqlashqanliri kichik yawchilar dep atalghan.

[25] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, 111– jild, “wéy ching we qirran chewendaz san'ghunning terjimihali”.

[26] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, 111– jild, “wéy ching we qirran chewendaz san'ghunning terjimihali”, 123- jild “perghane tezkirisi”, 20- jild “jyenyüen yilliridin buyanqi törilerning yilnamisi”

[27] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, 111– jild, “wéy ching we qirran chewendaz san'ghunning terjimihali”.

[28] Yawchilar miladiydin burunqi 174- yili Hunlar terpidin meghlup qilin'ghandin kéyin xéshi karidoridin gherbke köchüp hozirqi ili deryasining yuqiri éqinigha köchüp kelgen kéyin, miladiyidin burunqi 150- yilning aldi-keynide yene uysunlar terpidin qoghlinip hozirqi ottura asiyadiki amu deryasi wadisigha köchüp baktériyige boysunup, olturaq turmush kechürüşni bashlighan texminen wudining yüensu 1- yili (miladiyidin burunqi 128- yili) jang chyenning ularning yérigé bérishi xen sulalisi bilen gherbiy yurtning alaqisining bashlan'ghanliqi bolup hisablinidu.

[29] Uysunlar deslepte yawchilar bilen bille dunxuang we chilyen (tilen) téghi arliqida charwichiliq qilghan, yobashchisi nandomi waqtida yawchilarning hujumigha uchrup, yéri ige qiliwélin'ghandin kéyin Hunlarning yérigé qéchip barghan. Nandomining oghli raghomini tengriqut béqiwalghan, u chong bolghanda kiok tengriqut uning qisas élishigha yadem bergen. Shu chaghda yawchilar batur tengriqut terpidin tarmar qilinip, xéshi karidori etrapidin hozirqi ili deryasining yuqiri éqinigha köchüp ketken idi. Künbeg gherbtin yawchilargha hujum yawchilar xanini öltürgechke, yawchilar amalsiz yene amu deryasi wadisigha köchüp ketken. Uysunlar ili deryasi wadisidaolturaqliship qélip qizil qorghon shehirini (hozirqi shijangdiki unsu nahiyasining gherbiy shimalidiki narin deryasining yuqiri éqinida)paytext qilighan. Xen wudining yüen'guang 2- yili (miladiyidin burunqi 115- yili)jang chiyen uysunlarga elchilikke bérup ittapaq tüzgendin kéyin, shijün we jyé tü ikki melike ilgiri-kéyin, uysun künbeglirige yatliq qilin'ghan.

[30] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, “perghane tezkirisi”, “bazarname toghrisida”, “xenname”, 96- jild “gherbiy yurt tezkirisi”, “kéyinki xenname”, 90- jild “oghanlar heqqide qisse”, 87- jild “gherbiy chyanglar heqqide qisse”.

[31] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”, “gherbiy yurt tezkirisi” 8- jild “shüendi heqqide xatire”.

[32] “Xenname”, 7- jild “jawdi heqqide xatire”.

[33] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, “wéiy ching we qiran chewendaz san'ghunning terjimihali”.

[34] Tüenshu 2- yili (miladiyidin burunqi 121 yili) etiyazda xuchübing 8000din artuq ademni öltürgen. Yazda yene 30 mingdin artuq adimini öltürgen we esir alghan (“tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”), li guang 3000 din artuq adimini öltürgen (“xenname. Wudi heqqide xatire”)tüenshu 4- yili wéy ching 19 ming adimini öltürgen, we esir alghan (“xenname. Hunlar heqqide qisse”), hemmisini qoshqanda 130 mingdin artuq.

[35] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.

[36] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”ge neqil qilip élin'ghan “shixédiki kona ishlar”.

[37] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”diki katawul xuyingning yendige sun'ghan mektubi.

[38] Wang shyenchen “xenname toluqlima. Hunlar heqqide qisse”de shén chinxenning “etraptiki eller”din alghan neqili.

[39] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”

[40] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, “xenname. Hunlar heqqide qisse”

[41] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, “xenname. Hunlar heqqide qisse”.

[42] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de wudining yüensu 3- yili qishta échighse özi tengriqut dep élan qilip, kün tengriqutning oghli yutanni öltürdi. Jawdining shiyüen 2- yili ana alchi tengriqutning öz oghlini waris qilmasliqidin ensirep, adem ewetip sol qol büyük kahbegni öltürdi. Wéylü we jüenchu alchi til bériktürüp ghuyandi tengriqutni textke chiqardi. Sol qol bilik xan, ong qol xan tengriqut békitish üçün ejderbaliqta échilghan qurultaygha qatnashmide dep xatirilen'gen.

[43] “Xenname. Shüendi heqqide xatire”

[44] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.

[45] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”diki wang mangning besh san'ghunni ewetip ”hun tengriqutining möhüri“ni özgertkenlikige qarang. “Uzuq-tülük tezkirisi”de ”shüendi tengriqutqa teqdim qilghan möhür padishahningkige oxshash“diyilgen.

[46] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”, “shüendi heqqide xatire” we Junggo penler akadimiyisi arxéologiyé tetqiqat orni tüzgen “juyendiki xen sulalisi pütükliri” izahning 74-béti, (1957- yili ilim-pen neshriyat neshri).

[47] Tugh tengriqut miladiydin burunqi 57- yilidiki ”besh tengriqutlarning hakimiyet talishishi“ diki

tengriqutning biri, keyin urushta meghlup bolup özini öltürüwalghan. Uning inisi shushün xan gherbte özini rungjin tengriqut dep atap, uzun ötmey qutiush terpidin öltürülgen. Tughning kichik inisi qoghushargha el bolghan.

[48] Bu chaghda dinglinglar sherq, gherbtin ibaret ikkige bölün'gen bolup, sherqiy qisimdiki dinglinglar yenila hazirqi bayqal köli boyida charwichiliq qilghan. Gherbiy dinglinglar bolsa értish deryasi we balqash köli arliqida charwichiliq qilghan.

[49] "Xenname. Hunlar heqqide qisse", 70- jilid "chén tangning terjimhali", 9- jilid "yüendi heqqide xatire".

[50] "Xenname. Hunlar heqqide qisse".

[51] "Shinname" 4- jilid "Hunlar"

[52] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse".

[53] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de "jung xangyö tengriqutning ong qol, sol qol xanlirigha adem we charwilarning sanini élishni ügetti" diyilgen.

[54] Sheher qurush, quduq qézishni eslide changshüy hunliridin bolghan wéy lü Hunlarga ögetken. Emma wéy lü xen sulaliside uzun yil emeldar bolup turghan bolup, Xenzularning tesirige nahayiti chongqur uchrighan (xenname. Hunlar heqqide qisse", 54- jilid "li guang, sun ling terjimhali"). Shunga sheher qurush, quduq qézish usulini wéy lü Xenzulardin öginip, Hunlarga ögetken.

[55] Wang gowéyning "guentang toplimi" 18- jilid "hun wezirining möhüri heqqide".

[56] "Tarixiy xatiriler" 20- jilid "jyenyüen yilliridin buyanqi törilerning yilnamisi" we "xenname" 8- jilid "shüendi heqqide xatire", 17- jilid "jingdi, wudi, jawdi, shüendi, yüendi, chéngdi dewriliridiki töhpikar wezirlerning yilnamisi", "Hunlar heqqide qisse".

[57] Bu jehette arxéologiylik matériyallarning bir qisimini Junggo tarix muziyidin, bir qisimini "medeniyet yadikarliqliri paydilinish matériyalliri"ning 1957- yilliq 4-sanidiki li yiyuning "ichki mungghulning gherbidiki Hun we xen dewri yadikarliqliri"din körüng.

[58] "Xenname. Wudi heqqide xatire", "shüendi heqqide xatire", "tarixiy xatiriler. Wéy ching we qiran chewendaz san'ghunning terjimhali".

[59] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse", "xenname" 28- jilid "jughrapiye tezkirisi", "Hunlar heqqide qisse".

[60] "Xenname" 54- jilid "suwuning terjimhali", "gherbiy yurt tezkirisi".

[61] "Xenname. Hunlar heqqide qisse", "keyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse".

[62] "Xenname. Hunlar heqqide qisse".

[63] "Xenname" 68- jilid "jin millitining terjimhali"

[64] "Medeniyet yadikarliqliri paydilinish matériyalliri"ning 1955- yilliq 10-sanidiki wang ziyüning "gherbiy xen dewridiki xuchübingning tash oymisi" digen maqalisige qarang.

[65] Hunlarning eslide yéziqi yoq bolup, ularning xen sulalisige yazghan xetlirini Xenzular Xenzu yéziqida yézip bergenliki shübhisiz, lékin ularning uysun we gherbtiki bashqa ellerge yazghan xetlirini zadi qaysi yéziqta yazghanliqi heqqide tarixiy matériyallarda melumat bolmighachqa, bir néme démek tes.

[66] "Xenname. Gherbiy yurt tezkirisi".

[67] Jawjün bir oghul, ikki qiz tuqqan, oghli itjiyas (qoghushardin tughulghan) keyin ong qol batis xan bolghan. Chong qizi yün ong qol shübutan'gha yatliq bolghanliqi üçhün shübu qunchuyi, kichik qizi dangyü uruqigha yatliq bolghanliqi üçhün dangyü qunchuyi dep atalghan (ikkila fujurut tengriquttin tughulghan).

[68] "Tarixiy xatiriler" 99- jilid "lyu jingning terjimhali".

[69] "Xenname. Gherbiy yurt tezkirisi".

[70] "Medeniyet yadikarliqliri paydilinish matériyalliri"ning 1955- yilliq 10-sanidiki ichki mungghul medeniyet yadikarliqliri xizmet ponkiti élan qilghan "bawtu shehirining gherbidiki xen qebrilirini éniqlap retlesh doklati".

[71] Ichki mungghuldiki kökxot shehirining jenubidiki daxéyxé deryasining jenubida bir jawjün qebrisi bolup, qachan qupurulghanliqi melum emes. élimizning qedimqi yazma matériyallirigha اساسlan'ghanda, jawjün qebrisi eng deslep tang dewridiki duyü yazghan "omumiy qamus"ning 179- jilidida tilgha élin'ghan. Sung sulalisi dewridiki yöshi yazghan "tinch-asayish yillardiki xatiriler"ning 38- jildida yene "kök qebre" tilgha élin'ghan hem jawjüning qebrisi daim köpkök ot-chöpler bilen qaplinip turghachqa "kök qebre" dep atalghan, diyilgen. Yüen sulalisi dewridiki toqtu yazghan "lyaw sulalisi tarixi" 1- jilid "teyzu heqqide xatire" we 41- jilid "jughrapiye tezkirisi"dimu jawjün qebrisi we "kök qebre" heqqidiki bayanlar xatirilen'gen. Jawjüning yatliq qilinishi we jawjün qebrisi toghrisidiki tepsiliy ehwallar muellipning bash muherirlikide tüzülgen, ichki mungghul xelq neshriyati 1979- yili neshr qilghan "jawjün we jawjün qebrisi" digen kitabta xatirilen'gen.

Bab VI Hunlarning Güllinishi, Xarablashishi we Ularning Ottura Tüzlenglik Bilen Bolghan Munasiwiti (B)

4. Wang mangning Hunlarga qaratqan xata siyasiti We sherqiy xen sulalisining deslipidiki Hun quldarlirining tajawuzi

Qoghushar tengriqut ölgendin (miladiydin burunqi 31- yili) keyin, uning ewladliri uning wesiytige boysunup xen sulalisi merkiziy hakimyiti bilen tinch, dostane munasiwetni saqlidi. Fujurut tengriquttin keyin her bir tengriqut textte olturghanda ataqliq xanlirini ewetip sowgha teqdim qildi yaki oghullirini barimtayliqqa ewetti we yaki shexsen özi ordigha ziyaretke keldi. Ziyaretke bille kelgen xanliri we hemrahiliri daim 200 etrapida boldi. Ujuljut tengriqut ziyaretke kelgende (miladiydin burunqi 1- yili) bashlap kelgen ademliri 500 ge yetti[1]. Xen sulalisimu ularni nahayiti heshemetlik kütüwalidi. Her qetim qarishi aldighanliqini bildürüş üçün mexsus xadimlarni qoruldin chiqip kütüwélishqa ewetti[2] hem abroyluq chégra emeldarliri we qeddi-qametlik kishilerni tallap tengriqutning öter yolidiki ayaqlarning (meslen, yenmén, yünjung digendek) waliyliqigha qoydi[3]. Her qetim ularni qubul qilghan chaghda qaide boyiche kimxap, shayi, sernaq, kiyim-kécheklerni hessilep teqdim qildi. Emma, bu xil dostane munasiwet wang mang hakimyet yürgüzgen dewridin (miladiye 1- yilidin) bashlap buzghunchiliqqa uchridi.

Wang mang Hunlarga intayin xata siyaset tutti.

Birinchidin, u shüendi, yüendi dewriliride xen sulalisi bilen Hunlar ottursida tüzülgen üç maddiliq kélishimge (Junggo térritoriyiside Xenzu, Hun milletliri özlirining eslidiki yashawatqan rayonlirini özi saqlash; Qorullar tajawuzgha uchrisa del waqtida xen sulalisige melum qilish; Ottura tüzlengliktin Hunlarga qéchip barghuchilarni qobul qilmasliq) xilapliq qildi hem yolsizliq bilen Hunlarning ichki ishlerigha arliship, bashqidin töt türlük belgilime tüzüp (birinchi, Xenzulardin Hunlarga qéchip barghuchilarni qubul qilmasliq; Ikkinchi, uysunlardin Hunlarga qéchip barghuchilarni qubul qilmasliq; Üchinchi, gherbiy yurttiki her qaysi “beglik”lerdin xen sulalisining tamgha otughatirini qubul qilghuchilardin Hunlarga teslim bolghuchilarni qubul qilmasliq; Tötinchi, oghanlardin Hunlarga teslim bolghuchilarni qubul qilmasliq)[4] Hunlarni qubul qilishqa mejburididi.

Ikkinchidin, u shüendi dewride qoghushar tengriqutqa teqdim qilin'ghan altundin yasalghan “hun tengriqutning möhüri”ni qayturuwélip, ujuljut tengriqutqa “shin sulalisi Hun tengriqutining

möhüri”ni (shin-wang mang hakimyet tartiwalghandin keyinki dölet nami) tarqitip berdi. Bu möhür wang mangning Hun tengriqutining siyasiy ornini qesten chüshürgenlikining ipadisi bolup, uning eslidiki xen sulalisi Hunlarning eng aliy hökümrani dep hörmetleydighan ornini shin hakimiyatining bégi ornigha chüshürüp qoyghanliq idi (xen sulalisi tengriqutni her qaysi beglerdin yuqiri orun'gha qoyghanidi), jümlidin Hun hakimiyatining xen sulalisi bilen bolghan qaramliq munasiwitini shin hakimiyati bilen bolghan siyasiy béqindiliq munasiwitige aylandurup qoyghanliq idi.

Üchinchidin, u ujuljut tengriqutning “hun tengriquti” digen namini “béqindi Hunlar tengriquti” dep özgertti.

Wang mangning bu qilmishliri Hunlarni haqaretlesh qilmishi bolup, u kungzichilarning “yat tapler xan padishah bolsimu, igisiz xuashyaliqlargha yetmeydu” deydighan az sanliq milletlerni kemsitidighan we haqaretleydighan idiyisining ekis étishi idi.

Tötinchidin, u xen sulalisi hakimiyatini tartiwélip shin hakimiyatini qurghandin (miladiye9- yili) keyin, qoral küchi arqiliq abroyni ashurush gherizide 300 ming kishilik qoshun yighip, 12 san'ghunni ulargha bash qilip birla waqitta Hunlarga hujum qildurup, Hunlarga qoghlap zerbe bérip, Hunlar rayonini 15 bölekke parchilap, jixushanning ewladliridin 15 kishini mejburiy tengriqut qilip[5], Hunlarning küchini parchilash we ajizlitishqa urundi hem emir nöknerni yünjung qorulidin chiqirip ong qol lew xan shan we oghlini aldap qorulgha ekirip, ularni mejburiy halda wapadar tengriqut, itaetmen tengriqut qildi.

Bu bir qatar ishlar Hunlarning naraziliqini qozghap qoydi. Shuning bilen tengriqut ong, sol tereptiki her qaysi xanlarga qorulgha kirip tajawuz qilishqa buyruq chüshürüp, köp bolghanda 10 ming, adettikiche bolghanda nechche ming, az bolghanda bir nechche yüz kishilik qoshun tartip yenmén, sufanglarning waliylirini, chérikchi beglirini öltürüp, emeldar we puqralarni esir élip, sansizlighan charwilarni bulap ketti. Shuning bilen, shimal yene qayta zor apetke uchridi. Eslide shüendi dewridin keyin shimalda turalarda signal otliri yéqilmaydighan, charwa-mallar hemmila yerde yaylap yürüydighan bir güllinish menzirisini barliqqa kelgenidi, emdilikte wang mangning Hunlarga xata siyaset yürgüzüp, Xenzular bilen Hunlarning tinch bille turush weziyitini buzuwétish tüpeylidin, shimaldiki zor Türkümdiki xelq Hunlar terpidin esirge élinip we öltürüwétilip, ottura tüzlenglik eskerliri uzun muddet mudapiede turup

halidin k tip, nechche yil ichidila shimolda ademzat ayighi k r nmeydighan,  lgenlerni k m p qoyghudek ademlermu chiqmaydighan bolup qaldi[6].

Del Xenzular bilen Hunlarning munasiwiti yamanliship bir-birige qol s lish peytige kelgende, wang jawj nning k y'oghli, Hunlarning hoquqluq weziri ong qol qutqu shubotan ayali y n bilan bir amal qilip bu xil xeterlik weziyetni ongshimaqchi boldi. Neq shu waqitta ujuljut tengriqut  ldi (miladiye 13- yili), sh butan bilan y n  zliri y qin  tidighan ong qol lew xan shanni ujuljut tengriqut qilip tiklep, uninggha wang mang bilan qudilishshni nesihat qildi. Hunlarning teshebbuskar bolushi bilan qudilishish ishqa ashqan bolsimu, emma wang mangning dawamliq xata siyaset y rg z shi, meslen, uning "Hun" digen namni "itaetchan qul" dep, "tengriqut" digen namni "obdan mulazim" dep  zgartishni, yene qoral k chige tayinip sh butan bilan y nni mejburiy chang'en'ge ekilip, sh butanni tehdit bilan sh bu tengriqut qilishi hem uni zor qoshun bilan Hunlar rayonigha tengriqut bolushiqqa ekilp qoyishi t peylidin, Hunlar bilan Xenzular ottursidiki normal munasiwetni tuptin saqlighili we yaxshilighili bolmide. Shu sewebtin Hunlar yene shimolgha parakendichilik s lip, shimolining eminliki yene buzghunchiliqqa uchridi[7]. L kin, wang mang bashtin-axir wezir yen y  we gungsun l lerning tekliptini ret qilip,  z b shimchiliq bilan ish k r p zor miqdardiki ashliqni ch gridiki aymaqlargha y tkeshke buyrup, Hunlarga tajawuz qilishqa teyyarlandi. L kin, u t xi qoshun tartishqa  lg rmeyla hakimiyiti d hqanlar qozghilingi terpidin aghdurulup,  zimu qozghilangchi qoshun terpidin  lt r ldi.

G ngshi 2- yili (miladiye 24- yili) padishah lyush en Hunlarga elchi ewetip, xen sulalisi burun bergen tengriqut m h rini her qaysi beglarning tamghilirini berdi hem chang'ende  l p ketken sh butan, y nlerning jesetlirini we ularning uruq-tughqan, mulazimlirini qayturup b rip, wang mang kelt r p chiqarghan Xenzu, Hun ikki millet ottursidiki normalsiz munasiwetni yaxshilimaqchi boldi. L kin, bu chaghda qut'erish tengriqut Xenzularning wang manggha qarishi turush jeryanida  ziningmu qoshun chiqirip wang manggha hujum qilghanliqini bahane qilip, wang mangning meghlup bolup xen sulalisining qayta bash k t r shide "bizningmu hessimiz bar, shunga biz h rmet qilinshimiz k rek"[8] dep turiwaldi. Shu sewebtin, sherqiy xen sulalisining deslepki mezhilighiche xen sulalisi bilan Hunlarning munasiwiti yenila yaxshilinalmide.

Hun h k mranlirining bu xil pozitsiye tutishigha qoghushar tengriqut xen sulalisige el bolghandin buyan Hunlarning ichki qisimining eminlik t pip, ijtimaiy ishlepchiqirishning eslige k lip we y ksilip, wang mang dewri we sherqiy

xen sulalisining deslepki mezhilighiche kelgende k chi intayin zoriyip, quldarlarning tajawuzchiliq k chi y ngiwashin bash k t rgenliki seweb bolghanidi. Halbuki, xen sulalisining axirqi mezhilighiche d let k chining ajizlishishi we wang mangning Hunlarga xata siyaset y rg z shi Xenzular bilan Hunlarning dostane munasiwitining buzulishidiki biwaste seweb idi, shundaqtimu eger Hunlar jem'iyitidiki ichki amil xen sulalisi bilan Hunlarning k ch s lishturmisidin tehli qilmighanda, izdenmigende padshah g ngshidi we guang wudining wang mangning xata siyasetini t zutip, yenimu ilgirigen halda tedbir qollinip teshebbuskarliq bilen Xenzular we Hunlarning dostane munasiwitini eslige kelt r shke tirshqan bolsmu, yenila h chqandaq  n mge  rshelmigenlikining heqiqiy sewebini ch shenmek teske toxtaydu.

Hun h k mranlirining ichki qismida gherbiy xen sulalisi dewridin tartipla xen sulalisi bilan d shmenlishishni oylaydighan ikki xil k ch (qoghushar tengriqut bilen qutiush tengriqut bu ikki xil k chning wekilliri idi) mewjut idi. Qoghushar tengriqutning k yiniki ewladliri ichidimu bu ikki xil k ch yenila mewjut boldi. Eyni chaghda, tinchliqpereslerning wekilliri wang jawj nning qizi y n we k y'oghli sh butanlar idi. Ujuljut tengriqut  lgende, ong qol lew xan shanning uljut tengriqut nami bilen textike chiqip teshebbuskarliq bilen wang mang bilan qudilishishi y n bilan sh butanning pilanlishi we tirshchanliqining netijisi bolup, bu tinchliqpereslerning k cheygenlikining ipadisi idi. Gherbiy xen sulalisi we wang mang hakimiyitining wang jawj nning jiyeni wang shini qudilashquchi t re qilip teyinlishimu yalghuz wang shining y n bilan tughqan bolghanliqidinla bolmastin, y n bilan sh butanning Hunlardiki tinchliqpereslerning wekillik qilghanliqidin idi. K yin uljut tengriqut we y n, sh butanlarning ilgiri-k yin bolup  l shi bilen tinchliqperesler birmehel ajizlap, urushperesler peydinpey y tekchi orn'gha chiqip, xen sulalisining axirqi mezhilighiche siyasi weziyetning qalayimqanliqidin paydilinip ketti. Shuning bilen, sherqiy xen sulalisining deslipide Hunlarning tajawuzchiliqi barghansiri ghaljirliship ketti. Shunga, gherbiy xen sulalisidin buyanqi Xenzular bilen Hunlarning munasiwitidiki qudilishishtin urushushqiche, dushmenlishishtin dostlishishqiche, arazliishishtin tajawuz qilshqiche bolghan egri-toqay, murekkep jeryanni noqul halda xen sulalisi yaki wang mang hakimiyitining siyasetige baghliq bolupla qalmay, yene Hunlarning ichki qismidiki her xil ijtimaiy k chlerning k chiyish-ajirlishishi we xen sulalisi bilan Hunlarning s lishturmisining  zgirshi qatarliq muhim amillarghimu baghliq, diyishke bolidu.

Sherqiy xen sulalisining deslepki mezhilighiche Hun quldarlirining tajawuzchi k chliri xen sulalisining axirqi mezhilighiche d hqanlar

qozghilingi, wang mang hakimiyatining yimirlishi ottura tuzlenglikdiki yerlik kuchlarning bolunimichilik, sherqiy xen sulalisining siyasiy, herbiy kuchining bir qeder ajizliqi we shimaldiki rayonlarni bashqurushqa madari yetmigenlik qatarliq ajizliqidin paydilinip, uch tereptin sherqiy xen sulalisige eghir besim peyda qildi.

Birinchildin, ular oghanlarni yengiwastin tizginlep, oghanlar we yengidin bash koturgen siyanpillarni bilan birlikte qoshuun tartip hujum qildi. Oghanlar eslide xen wudi dewride Hunlarning meghlup bolghanliqidin paydilinip, Hun quldarlirining asaritidin qutulghanidi. Keyin wang mang Hunlarga hujum qilish uchun 12 yol qoshun tartqanda, oghan eskerlirini yotkep deyjun'ge urunlashturdi hem ularning qechip ketishining aldini elish uchun ayallirini aymaq merkizige ekilip goruge eliwaldi. Keyin oghanlar qachqanda goroge eliwalgan ayallarni olturdi. Shuning bilan, oghanlar wang mang bilan ochekiship qaldi. Hun quldarliri pursettin paydilinip oghanlarni ozige tartip ularning esilzadilirini emel bilan qiziqturup, bashqa ademlirininu ram qilwaldi. Guangwu yillirining deslipide Hun quldarliri oghanlar we siyanpillarni bilan birliship shimalgha hujum qildi. Deyjun aymiqining sherqidiki rayonlar apette eng eghir uchridi. Oghanlarning charwichilik yerliri xen sulalisi yerlirige eng yeqin bulup, etigende tang suzulgende yolgha chiqsa kun koturulusi bilan kelip bolghili bolatti. Shunga, shimaldiki besh aymaqdiki xel eghir apette uchrap puqlarlar sersan bolup ketti. Xen qoshunliri ular bilan nechche yuz qetim chong-kichik urushlarni qilghan bolsimu ghelbe qilalmidi[9].

Ikkinchildin, ular ottura tuzlenglikdiki yerlik bolunme kuchler bilan til birikturdi we ularni qollidi. Mesilen ending aymiqi senshuy nahiyisidiki (hazirqi ningshyadiki guyuen nahiyisining shimallida) lufang, deyshiyen nahiyisidiki (hazirqi xebiydiki weyshiyen nahiyisining sherqiy shimallida) jang ye, yuyang aymiqidiki (hazirqi beyjing shehiridiki miyun nahiyisining gherbiy jenubida) peng chung, wuyuen aymiqidiki (hazirqi ichki Mongghuldiki bawtu shehirining gherbide) li shinglar dawamlig shimalda parakendichilik terip ozlirining tesir dairisini kengeytti, bolupmu, lufang Hun quldarlirining jenubqa tajawuz qilishidiki muhim qoraligha aylinip qaldi. Hun quldarliri qoshun ewetip uning bolunmichilikini qollapla qalmastin, yene uni yolep "xen padishahi" (qorchaq padishah) qilip juyuyende turghuzup, ottura tuzlenglikdiki bolgunchilik paaliyetlirige biwaste qol tiqti. Lu fang wuyuen, sufang, yunjung, dingrang, yenmendin ibaret besh aymaqni igiliweliq, Hunlarni yolenchuk qilip xoriki bek osup ketti[10]. Keyin lufangning qol astidiki serkerdiler (mesilen, suy li) uninggha asiqliq qilghanliqtin, u Hunlar arisigha qechip ketti. Uzun otmey u yene in'amgha berilip xen sulalisige el

bolghachqa, Hun quldarlirining suyiqesti emelge ashmidi, ular buningdin qattiq ghezeplinip bulangchiliqni teximu kucheytti. Buning bilen, shangdang (hazirqi senshi olkisidiki jangzi nahiyisining gherbiy shimallida), fufeng (hazirqi shien shehiri), tiyenshuy (hazirqi gensudiki tungwey nahiyisining gherbiy shimallida), shanggu (hazirqi xebiy olkisidiki xueyley nahiyisining sherqiy jenubida), jungshen (hazirqi xebiydiki dingshiyen nahiyisi) qatarliq jaylar Hun atliq eskerlirining tajawuzi, qirghinchiliq we bulang-talingigha uchrap, shimalning eminlik buzuldi[11]

Uchinchildin, ular gherbiy yurttiki her millet xelqini qaqt-soqti qilip baj-seliq yighip, iqtisadiy kuchini kucheytti. Gherbiy xen sulalisining shuendi, yuendi dewirliridin buyan gherbiy yurt Hun quldarlirining asaritidin qutulup xen sulalisige el bolghan, xen sulalisi qoruqchi beg tesis qilip gherbiy yurtni bashqurghanidi. Keyin wang mang hakimiyetni tartiwalgandin keyin, gherbiy yurttiki herqaysi begliklarning beglirining ornini chushurup, her millet xelqining ghezipini qozghidi. Shuning bilen, ular arqa-arqidin yuz orup qoruqchi beg den chinni olturup ottura tuzlenglik bilen bolghan munasiwitini uzdi. Hun quldarliri pursettin paydilinip singip kirip, gherbiy yurttiki her millet xelqliri yene yengiwastin Hun quldarlirining hokumranliqigha chushup qaldi. Hun quldarliri her millet xelqliridin eghir baj-seliq yighqachqa, ular chidashqa amalsiz qaldi[12].

Eyni chaghda, bir tereptin Hun quldarlirining tajawuzliq kuchi quduret tapqan, yene bir tereptin sherqiy xen sulalisi merkiziy hakimiyati yengi qurulghan, siyasiy jehette yerlik bolunme kuchler texi toluq yoqitilmay putun memliketning birliki texi ishqa ashmighan, ijtimaiy igilik weyran bolup, ahalilarning ondin ikki-uchi qalghan, "qel'eler boshap, saqlighili adem qalmighan", "qorullar buzulup turlar weyran bolghan" idi[13]. Shunga, xen sulalisi bilen Hunlarning kuch selishturmisidiki bu xil perq eyni chaghdiki sherqiy xen sulalisi hokumtining Hun quldarlirining parakendichilikige qarita istrategiyilik qayturma zerbe bermey, passip mudapie korush taktikisini yolgha qoyushni belgilidi.

Mushundaq weziyet astida, sherqiy xen sulalisi Hunlarga towendikidek taqabil turush tedbirlerini qollandi:

Birinchildin, siyasiy jehette, jyenwu 6- yili (miladiye 30- yili) guang wudi (lyushyu) Hunlarga elchi ewetip altun-kumush sowgha qilip, burunqi dostane munasiwetni eslige kelturup, siyasiy wasite arqiliq Hunlar bilen bolghan munasiwetni yaxshilap, Hun quldarlirining parakendichilikini tosmaqchi boldi. Gerche Hunlar jawaben elchi ewetken (Hunlar bilen sherqiy xen sulalisining oz-ara jawaben elchi ewetishi shuningdin bashlandi) bolsimu, emma parakendichilikni toxtatmidi[14].

Ikki terepning munasiwiti yaxshlanmide.

Ikkinchidin, herbiy jehette, guang wudi serkerde-leshkerlerni yotkigen bolsimu mudapieni asas qildi. Arilap hujumgha otken bolsimu, dushmenni chekindurush bilen toxtap qelip, asasiy jehettin qoruldin chiqip urush qilmidi[15]. Yene kelip qismen urushlarning kopide ghelbini qolgha keltirelmidi. "Keyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse"de xatirilinishiche, Hunlar lufang bilen birlikte nechche qetim shimalgha tajawuz qilghan. Jyenwu 9- yili buyuk emir leshker wuxen qatarliqlar hujumgha otken bolsimu, nechche yilghiche urushning ghelbisini qelgha keltirelmigen. Eksiche Hunlar barghanseri kuchiyip tajawuzchiliqi barghansiri kopeygen. 13- yili xedunggha tajawuz qilghanda aymaq, wilayetler taqabil turalmighan. Shunga, sherqiy xen sulalisining deslepki mezgildiki nurghunlighan herbiy orunlashturushlarning hemmisi roshen pasip mudapie xarakteride bolghan. Tarixiy eserlerde xatirilinishiche, guangwudi textike chiqqandin (miladiye 25- yili) keyin, bey suni deyjun aymiqining waliyisi qilip, "qorullarni mustehkemlep Hunlardin mudapie korgen". Atalmish "qorulni mustehkemlesh" qel'e, qorullarni pasip mudapie qilish digenlik idi. Yene jyenwu 5- yili goji yuyang aymiqining waliyisi bolghanda Hunlar chagirigha parkendichilik selip, chagiridiki xelqler ghemge patqan. Goji eskerlerni tertipke selip, hujumgha teyyarlinip mudapie korgenliktin, Hunlar qorqup qoruldin kirishke petinalmighan. Buningdimu peqet"Hunlarni qoruldin kirguzmeslik" bilenla cheklinip, qoruldin chiqip teshebbuskarliq bilen zerbe berilmigen. Yene jyenwu 7- yili dumaw perman'gha binaen qoshun bashlap shimalgha yurush qilip jinyang, guangwuda boz yer ozleshturup Hun qaraqchiliridin mudapie korgen. Jyenwu 12- yili guang wudi yene duen jungni her qaysi ayaqlardiki kechurum qilin'ghan mehbuslarni bashlap dumawning shimalni qoghdishigha yademplishishke ewetken. Duen jung shimalgha barghandin keyin eskerlerni ishliptip "qel'e, qorullarni selip, turlarni yasap", mudapie esliheliri we kuchlirini kucheytken[16]. Bumu yenila mudapielinishni asas qilghan.

Uchinchidin, mudapielinishte mudapie eslihelirini kucheytish zorur idi, shunga sherqiy xen sulalisining deslipide qel'e, qorul, turlarni remunt qilish we yasash ishliri nahayiti kop boldi. Tarixiy eserlerde xatirilinishiche, jyenwu 15- yili yenmen, deyjun, shanggu uch aymaq xelqliri changshen'guen (hazirqi xebiydiki tangshyen nahiyisining gherbiy shimalida), juyunguen (hazirqi xebiydiki juyunguen) ning sherqige kochup Hunlarning parkendichilikidin panahlan'ghan. Hunlarning sol tereptiki qoshunliri pursettin paydiliniptir kirip qorulning ichige jaylishwalghan. Sherqiy xen sulalisining hokumiti tusushqa amalsiz qelip, chagiridiki her qaysi

aymaqlardiki eskiriy kuchni kopeytip, "keng kolemdede qel'e, qorullarni selish, turlarni yasash"qa mejbur bolghan. Jyenwu 12- yili yengwashtin deyshyen nahiyisidin pingchinggha tutishdighan, uzunluqi 300 chaqirimdin ashidighan feyxu yoli yasalghan bolsa, emdilikte (jyenwu 15- yili) shixedin weychyawghiche, xeshangdin enyigiche, teyyuendin jingjingghiche, jungshendin yeghiche bolghan ariliqta qel'e, qorghlanlar selinip, her on chaqirim ariliqqa birdin tur yasilip mudapie korulgen[17].

Totinchidin, kuchni merkezleshturup ottura tuzlenglik weziyitini onghashap hem shimaldiki qel'e, qorghlanlarni saqlap, waqtinche gherbiy yurt bilen kari bolmide. Shunga, jyenwu yillirining otturilirida gherbiy yurttiki her qayisi "beglik"lerni ilgiri-keyin bolup elchi ewetip sherqiy xen sulalisi hokumtidin merkezge tewe bolushni hem qorugchi beg tesis qilishni telep qilghan bolsimu, guang wudi ottura tuzlenglik yengidin tinjidi, Hunlar texi boysundurilmide, ottura tuzlenglikning sirtidiki ishlargha cholimiz tegmeydu, digen seweb bilen ularning telipini qobul qilmide[18].

Sherqiy xen sulalisining bashlirida gerche Hun quldarliri toxtimastin jenubqa tajawuz qilghan bolsimu, emma arida elchiler yenila berip-kelip turdi. Jyenwu 6- yili (miladiye 30- yili) sherqiy xen sulalisi teshebbuskarliq bilen elchi ewtken, Hunlarmu buninggha jawab qayturghandin bashqa, jyenwu 14- yili (miladiye 38- yili) Hunlarmu teshebbuskarliq bilen elchi ewetip sowgha teqdim qildi, sherqiy xen sulalisimu qaide boyiche emir mokerni elchilikke ewetip jawab qayturdi[19].

Leकिन bu xil uchrishish ikki terepning siyasiy munasiwitining tuptin yaxshilinishda hichqandaq rol oynalmide, urush we tajawuzchiliq yenila dawamlashturuldi. Peqet Xenzu, Hun xelqliri arisida eyni chaghda urush bir qeder az bolghan xeshi karidori etirapidiki rayonlardila quyuyq iqtisadiy almashturush munasiwiti saqlinip qaldi. "Keyinki xenname" 31- jild "kung fenning terjimihali"da, jyenwu yillirida jahan qalayimqanlship ketken bolup, peqet xeshi rayonila nahayiti tinich idi, guzang nahayiti bayashat bolup, chyanglar (gherbiy chyanglar), ghozlar (Hunlar we arilashma ghozlar) "soda qilishatti", "her kuni tot qetim bazar bolatti" dep xatirilen'gen. Qedimqi chaghlarda bazar sodisida adette bir künde uch qetim bazar bolidighan bolup, bir künde tot qetim bazar bolushidin bu yerdiki bazar sodisining gullen'genlikini koruwelishqa bolidu. Guzang Xenzu, chyang, Hun we arilashma ghozlar arilash olturaqlashqan rayon bolup, bir künde tot qetim bazar bolghanliqdin qarighanda, eyni chaghda Hunlar, Xenzular we bashqa milletler otturidiki soda nahayiti gullen'gen.

5. Gherbiy xen sulalisi we sherqiy xen sulalisining Deslipidiki el bolghan adettiki Hunlarning orunlashturulushi

Gherbiy xen sulalisining deslepki mezgilidila Hunlardin xen sulalisige el bolghuchilar bar idi. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de wéndining Hun tengriqutigha yazghan xétide “her ikkila terep ötken ishlarni tegeshmeyli, men qéchip kelgenlerni quyiwétey, silimu janni qatarliqlarning ishlirini sürüştürmisile” digenliki xatirlen’gen. Bu yerde tilghan élin’ghan janni qatarliq kishler del xen sulalisige qéchip barghan Hunlar idi. Jingdi dewride nurghunlighan Hun xanliri xen sulalisige el bolup, xen sulalisi ularning hemmisige törilik mertiwisini bergén. “Tarixiy xatiriler. Shiyaw jingdi heqqide xatire”de “xuydi, jingdi dewriliridiki törilerning yilnamisi”da bu ehwallar xatirlen’gen. Lékin, zor Türkümdiki Hunlarning xen sulalisige el bolush sudi, shüendi dewriliride bolghan. Wudining yüenshu 2- yili (miladiyidin burunqi 121- yili) küzde, hazirqi gensudiki xéshi karidori etirapida charwichiliq qilidighan qunshar xan shutuq xanni öltürüp, uning qowmidin40 mingdin artuq kishini bashlap xen sulalisige el boldi. Xen sulalisi uninggha tayin törisi digen mertiwini berdi hem chégirdiki besh aymaqlarning sirtida besh “béqindi el” tesis qilip, uning qomini orunlashturdi[20]. Shüending wuféng 2- yili (miladiyidin burunqi 56- yili) qishta xusus xan we sol ijiz xan öz qowmidin 50 mingdin oshuq kishini bashlap xen sulalisige el boldi. Xen sulalisi ulargha törilik mertiwisi berdi hem shixé, béydi ikki aymaqla béqindi el tesis qilip, ularning orunlashturdi[21]. Buningdin bashqa Hun tengriqutning oghli, ataqliq xanliri, serkerdiliri, wezirliri, kah begliri, jorchiliri qatarliqlardinmu ilgiri-kéyin bolup, xéli kördi xen sulalisige el boldi. “Xenname. Jingdi, jawdi, shüendi, yüendi dewriliridiki töhpikar wezirlerning yilnamisi”da bu ehwallar xatirlen’gen. Shüendi dewrining axirighiche Hunlardin xen sulalisige el bolghanlar texminen yüz mingdin ashqan. Téxi her qétéimliq urushta meghlup bolghandin kéyin, esirge chüshüp el bolghanlar buning ichige kirmeydu.

Atalmish “béqindi el” zadi nime? “Tarixiy xatiriler. Wéy ching we qiran chewandaz san’ghunning terjimhali”da: “qéchip kélip el bolghanlarning hemmisi chégirdin besh aymaqlarning sirtigha orunlashturuldi. Ular öz aditi boyiche yashighachqa, béqindi el dep ataldi” diyilgen. Buningdin qarighanda, xen sulalisige el bolghan Hunlar özlirining eslidiki emellirini we qebile teshkilini saqlap qélip, xen sulalisi merkiziy hökümiti körsitip bergén dairide yenila charwichiliq ishlepchiqirishi bilen shughullinip, turmush usulini özgertmigen. Lékin memuriy xen sulalisi merkiziy hökümiti tesis qilghan béqindi el kah bégingning bashqurushida bolghan. Béqindi hel ka bégilikige köp hallarda Xenzular teynlen’gen. Lékin,

Hunlarning yuqiri qatlam sheksiliridinmu toluqlan’ghan. Bu xen sulalisining el bolghan Hunlarning iqtisadiy turmush we turmush usuli qatarliqlar jehette Xenzular bilen birdek bolushqa mejburlimighanliqini chüshendüridu. Bu xen sulalisi merkiziy hökümitining chégirdiki el bolghan az sanliq milletlerge qaratqan bir türlü milliy siyasiti idi.

Béqindi el chin sulalidini bashlap tesis qilghan. Xen sulalisi qunshar xanning qowmini bashqurush üçün besh béqindi el tesis qilghan. Béqindi el kah beg, yaremchi kah beg qatarliq mensepler tesis qilin’ghan. Yene mingbégi, toqquz tilmach beg bolghan[22].

Wudi dewridiki béqindi eller tesis qilin’ghan chégirdiki besh aymaq kiyinkilerning tetqiqatigha asalan’ghanda, lungshi, béydi, shangjan, sufang, yüenjüng[23] qatarliqlar bolup, béqindi el ka beglirining turushluq orni tiyenshüydiki yungshi nahiyisi (hazirqi gensudiki yujung nahiyisining sherqiy shimalida), endingdiki senshüey nahiyisi (hazirqi ningshiyadiki guyüen nahiyisining shimalida), shangjündiki chyüzi nahiyisi (hazirqi shenshidiki yülin nahiyisning shimalida), shixédiki méyji nahiyisi (hazirqi ichki Mongghuldiki jungghar xoshunining gherbiy shimalida) we wuyüendiki puzé nahiyisi (hazirqi orni éniq emes, éhtimal burunqi shenshining yülin mehkimisi teweside, hazirqi ichki Mongghulning ikijaw aymiqi etirapida bolushi mumkin) de bolghan[24]. Shüendi dewridiki béqini eller shixé, béydi, diwangda bolghan. Emma, béydidiki kah begning turushluq orni “xenname. Jughrafiye tezkirisi”de körlümeýdu.

Halbuki, uningdiki “fuping nahiyisi”ge bérilgen izahtiki “shimaliy terep kah bégi shénchüen qel’esigiche bolghan jaylarni bashquridu” digen’ge asalinip perez qilghanda, uning orni fupingda bolghan (hazirqi ningshiyadiki wujung nahiyisining gherbiy jénubida). Yene “xenname. Hunlar heqqide qisse”diki wudining yüenféng 3- yili (miladiyidin burunqi 78- yili) “ong qol bilik xan, lew xan töt ming chewendaz bilen üç bölekke bölünüp, rilé, wulen, penxégha bésip kirdi. Jangyé waliysi, béqindi el kah bégi gochung qoshun chiqirip zerbe berdi” digen xatiridin qarighanda, jangyédimu qaram el bolghan. Emma uning qachan tesis qilin’ghanliqi, kah begning turushluq ornining nediligi éniq emes.

Xen sulalisi el bolghan Hunlarga adette mayil qilish we iltipat körsitish siyasitini qollan’ghan. Jingdi dewridila Hun xani uyshilu qatarliq besh kishi el bolghanda, jingdi ular arqiliq kéyinkilerge ilham bérish üçün, ularning hemmisige törilik mertiwisini bérp, ming aililikni suyurghal qilip bergén[25]. Wudi Hunlardin el bolghanlarga téximu bek iltipat körsetken. Bu “tarixiy xatiriler” 120- jild, “ji jéngning terjimhali”da nahayti éniq xatirlen’gen bolup, ji jéng: “keminlirining

qarishiche aliyliri qolgha keltürgen Hunlarni qul qilip, ularni mal-mülki bilenla qoshup jengde qurban bolghanlarning aile tawabiatlirigha teqsim qilip bérip, puqralarning rehmitini élip, xelqning könglini utushliri kérek idi. Sili bundaq qilmayla qalmastin, eksiche qunshar xan nechche tümen kishini bashlap el bolghili kelgende, xeznidin pul chiqirip ularni tartuqliisla, yene téxi puqralarni ularning halidin xewer élishqa buyrup, xuddi eziz-méhmandek kütiwaldila” digen. 30- jild, “bazarname toghrisida”dimu: “shu yili küzde qunshar xan nechche tümen kishini bashlap el bolghanda, xen sulalisi 20 ming harwini kütiwélishqa ewetti. Ular kelgende mol in'amlarni bérip, yüz tümendin artuq yarmaq serp qildi” diyilgen. El bolghanlar ichidiki yuqiri qatlam shexslerning hemmisige törilik mertiwisi bérilip, köp bolghanda on ming aile, azraq bolghanda ming nechche aile, eng az bolghandimu besh-alte yüz aile suyrghal qilip bérilgen. Yene beziliri béqindi ellerning her derijilik serkerdilik wezipisige teyinlen'gen. Meslen, liyangchi törisi ranpanyu béqindi el kah béglükige, kün törisi juji béqindi el chewendazlar serkerdilikige teyinlen'gen[26].

Xen sulalisidiki törilik hakimiyet ishliqigha arilashmaydighan bir xil mertiwé bolup, törilerge suyrghal qilin'ghan yerlerni merkez adem ewetip bashquratti. Töriler bolsa peqet suyrghal qilip bérilgen aililerdin baj-sélik yighiwalatti. Xen sulalisige el bolghan Hun xanliri, serkerdiliri we wezirliridin törilik mertiwisi bérilgenlermu shundaq bolghan. Xen sulalisige el bolghan Hun xanliri, serkerdiliri we wezirlirige suyrghal qilin'ghan yerlarning köpinchisi hazirqi xénen, senshi, shendung, xébiy etirapirida bolup, xénende – eyni chaghdiki yichüen ayimiqida eng köp bolghan. Yichüen ayimiqidiki rangchéng, yenling, wuyang, yangchéng qatarliq nahiyilerning hemmiside suyrghal yerler bolup, ularning ichide wuyang nahiyiside hemmidin köp bolghan. Törilik mertiwisige érishken Hun xanliri, serkerdiliri, wezirlerning hemmisi yuqirqi suyrghalliqqlargha merkezliliship olturaqlashqan. Ular egear xen sulalisi merkiziy hökümitining ruxsitige érishelmise özliri xalighanche köchüp kételmigen. Meslen, shiyamo törisi qudun yüenshu 2- yili mertiwisi bérilgendin kéyin, izchil halda suyrghal yéri chishi (hazirqi shenshining linchi nahiyisi) da turghan. Uni newrisi shénjü 3- yili perman boyiche géju téghigha (uysunlarga yéqin) köchürülgen. Kéyin öz meyliche ailisidikilerni élip wushigha (uysunlarning yéri) köchüp kétip olturaqlashqachqa, törilik mertiwisi élip tashlan'ghan[27].

Gherbiy xen sulalisi dewride törilik mertiwisi bérilgen Hunlardin “tarixiy xatiriler” we “xenname”de xatirlen'genliridin jem'iy 30 – 40 i bar. Bulardin Hunlar terepke qéchishqa orun'ghanliqi (meslen, chinyang törisi yöji we royang törisi méngdek), asiqliq qilghanliqi, xen padishahlirigha

haqaret keltürgenliki, tüzüm-qaidilerge xilapliq qlighanliqi, warisliq qilidighan oghli bolmighanliqi seweblik ölümge höküm qilin'ghan. Mertiwisi bikar qilin'ghan yaki mertiwisi élip tashlan'ghanlardin bashqilirining mertiwisige xen sulalisi omumen ularning ewladlirini warisliq qildrughan. Buning ichide, waqti eng uzun bolghini du törisi jin miti (shutuq xanning oghli) idi. Buni “xenname” 68- jild, “jin mitining terjimhali”din körüwélishqa bolidu.

Adettiki Hun charwichiliri eslidinla atliq esker bolghachqa, xen sulalisi ularning nurghunlirini béqindi el qoshunigha kirgüzüp “béqindi el chewendazi” qilghan. Meslen, yuqirida tilgha élin'ghan béqindi el chewandazlar serkerdisi juji bashchiliq qilghan béqindi el chewandazliri del mushundaq atliq eskerler bolghan. “Tarixiy xatiriler” perghane tezkirisi”de yüenféng 3- yili (miladiyidin burunqi 108- yili) wudining jaw ponuni béqindi el chewandazliri we aymaq leshkerliridin nechche tümenni bashlap qoshqa hujum qilishqa ewetilgenliki xatirlen'gen. Wang shiyenchiyen “xenname toluqlima. Gherbiy yurt tezkirisi”de shu sungning izahatidin neqil élip, bu béqindi besh chewendazlirining del yüenshu 2- yili tesis qilin'ghan besh béqindi eldiki qunshar xan we shutuq xanlarning qoshuni ikenlikini éytqan. Buningdin béqindi el qoshunigha qubul qilin'ghan Hun atliq eskerlerning az emesligini hem ularning urush qilish wezipisini üstige alghanliqini körüwélishqa bolidu.

Xen sulalisi yene el bolghan bir qisim Hunlardin (sani éniq emes) qoshun tüzüp, ulargha changshüü Hun chewendazliri we shüenchu Hun chewendazliri (changshüü hazirqi shenshidiki lentiye nahiyisining gherbiy shimalida, shüenchu xen dewridiki chang'en senpuda turghuzulghan. “Xenname. Emeldar-töriler yilnamisi”da xatirlinishiche, changshüü chérikchi bégi changshüü, shüenchu bégi chiyang Hun chewendazlirini bashqurghan bolsimu, daimliq wéyluning atisi changshüü hunliridin bolup, u xen sulalisige el bolghandin kéyin, Hun chewendazliri chérikchi bégi bolup teyinlinip changshüüde turghan. Wéylü xen sulaliside chong bolup kéyin Hunlarga elchilikke ewetilgende qaytidin Hunlara el bolghan[28]. Wudining jéngxé 2- yili (miladiyidin burunqi 91- yili) daxanliq weqeside[29]. Jiyang chung chang'endiki gunakar törilerni ewetip changshüü we shüenchu Hun chewendazlirini yötkigen[30] bu Hun chewendazliri bezide herbiy yürüşkimu sélin'ghan. Meslen, shüendingin shéngxö 1- yili (miladiyidin burunqi 61- yili) 3-ayda, gherbiy chiyanglar isyan kötürgende, xen sulalisi senpodiki Hun we yö chewendazlirini ewetip, jinchéngghiche qoghlap barghan[31].

El bolghan Hunlardin béqindi el chewendazliqigha yaki changshüü, shüenchu Hun chewendazliqigha tallanmighanliri bolsa xuangxé

deryasi we xétawning jenubidiki chégirdiki besh aymaqlarning sirtigha tarqap orunlashturulghan. Shunga, sherqiy xen sulalisi dewride wuwéy, sufang, wuyüen, béyudi, shixé etiraplıridiki shutuq hunliri (shutuq xan qowmining ewlatliri) nahayti köp bolghan. Xen sulalisi el bolghan Hunlardın shüendining axirida béqindi ellerdiki el bolghan Hunlardın shüendining axirqi yili (miladyidin burunqi 49- yili) shixé béqindi élide we yüendining deslepki yili (miladiyidin burunqi 48- yili) shangjün béqindi élide élgiri-kéyin bolup, bir qisim Hunlarning Hunlar rayonigha qéchip kétish weqesi sadır bolghandın kéyin, hichqandaq qalaymiqanchiliq we isyan körülmigen[32].

Sherqiy xen sulalisi dewride béqindi ellerde del ózgirish boldi. Tarixiy eserlerge asasan'ghanda, shu chaghda ending béqindi éli, shixé béqindi éli, shangjün béqindi éli, jayi béqindi éli, jüyen béqindi éli bolghan[33]. Béqindi el yenila kah beg, begler we béqindi el chewandazlıri tesis qilin'ghan. Buningdin bashqa gherbiy xen sulalisi dewridiki changshüy Hun chewandazlıri yenila saqlinip qalghan. Meslen, yungpéng 2- yili (miladiye 52- yili) qishta, mingdi jungshiyen bégi lyuyen'ge suyrghal qilin'ghan yéridin kélishke permün chüshürgen hem atlıq qoshun ewetip qoghdap ekelgen. Mingdi lyuyen'ge: “bu atlıq qoshundikilerning hemmisi shimaliy qoshundiki Hun chewandazlıri, yénik qorallan'ghan, oqya étishqa usta, bir tal oqnimu zaya ketküzmeydu” digen[34]. Atalmish shimaliy qoshundiki Hun chewandazlıri, del changshüy chérikchi bégige qarashlıq changshüy Hun chewandazlıri bolup, sherqiy xen sulalisi dewridiki changshüy chérikchi bégi shimaliy qoshun qoshbéshi bolghachqa[35], mingdi changshüy Hun chewandazlırini shimaliy qoshun Hun chewandazlıri, digen. Yene meslen, yungping 11- yili (miladiye 68- yili) lyu ben boz yer ózleshtürgüchi atlıq qoshunning atlıq chérikchi bégi bolup turıwatqan chéghida, mingdi her qétim suyrghallarnı közdin kechürgili chiqqanda, u daim changshüy Hun chewandazlırini bashlap uni qoghdighan[36].

Ending béqindi élidiki Hunlar gherbiy xen sulalisi dewridin bashlapla uzun muddet Xenzular bilen arilash olturaqlashqachqa, ularning nurghunliri peydinpey Xenzulardın tériqchiliq téxnikisini öginiwalghan. Beziliri charwichiliq turmushidin waz kéchip, déhqanchiliq yaki yérım déhqanchiliq bilen shughullan'ghan. Shyé jén “kéyinki xenname. Chyanglar, ghuzlar heqqide qisse”de: “béqindi elde el bolghan chyang we Hunlardın nechche mingi bar. Ular taghda olturaqliship charwichiliq we déhqanchiliq qilidu”,

dep xatirlen'gen. Bu yerde diyilgen béqindi el Ending béqindi éli bolup, tagh chingshen téghini (hazirqi gensudiki xuenshiyen nahiyisining gherbiy jenubida) körsitidu. Bu ending béqindi élide olturaqlashqan Hunlarning (yene chyanglarmu bar) chingshen téghi etrapida déhqanchiliq we charwichiliq bilen shughullan'ghanlıqini, uning ichidiki bir qisimlirining charwichidin déhqan'gha yaki qoshumche déhqanchiliq qilidighan charwichigha aylan'ghanlıqini chüshendüridu. Halbuki, ularning charwichidin déhqan'gha yaki qoshumche déhqanchiliq qilidighan charwichigha ózgirish jeryani öz nöwitide yene Xenzu féodal byurukratlıri we poméshchiklirining ékispalatatsiyisige uchrash jeryani bolghan. Ularning ending béqindi élidiki senshüyde turıwatqan chaghda, Xenzu déhqanlırigha oxshashla yerlik Xenzu féodal byurokratlıri we pomishchiklirining ézishi, ékispalatatsiyige uchrighan. Shunga wang mangning axirqi yillida ottura tüzlenglikte déhqanlar qozghilingi partlıghanda, ularmu pursettin paydilinip qozghilang kötürgen. Jingshen téghining yer shekli muhim, tériqchiliq we charwichiliqqa bap kelgechke, qozghilangchi qoshun chingshen'ge yighilghan. Ularning qozghilingi mahiyette féodallıq zulım we ékispalatatsiyige qarishi heqqaniy xarektérdiki sinpiy küresh idi. Lékin ular qozghilang kötürüp, wang mang hakimiyitige qarishi turush jeryanida, dost-düşmenni éniq ayrimay, senshüydiki yerlik féodal bölünmichi lüfang we chöllükning shimalidiki Hun quldar aqsöngelirining tajawuzchi küchliri bilen öz-ara til bériktürgen. Hun quldar aqsöngeliri shu sewebtin gurin xanni esker bashlap ulargha hemdem bolushqa ewetken. Shuning bilen bu qozghilang féodal bölünme küchler we tajawuzchi küchler paydilinidighan bir qoralgha aylinip qalghan. Kéyin (jyenwu 6- yili, miladiye 30- yili) chingshen téghigha toplan'ghan bu Hunlardın bir tümendin artuq kishi bashlıqı féytushiyawchinning rehberlikide béydi waliysi féng yigha el bolghan. Bir qisim Hunlar lufang meghlup bolghandın kéyin, senshüyge qaytip kelgen bolsimu, nahiyé emeldarlırining éghir zulımı tüpeylidin jyenwu 21- yili (miladiye 45- yili) boma shawboning rehberlikide qayta qozghilang kötürüp, Hun quldarlıri bilen qayta alaqa baghlap, yene chingshen téghigha toplan'ghan. Emma, uzun ötmey xen sulalisi qoshunlıri teripidin meghlup qilinip, shawbo teslim bolup, yishiyen nahiyisige (hazirqi gensudiki wushen nahiyisining gherbiy) köchürwétılge[37].

Izahlar:

-
-
- [1] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
 - [2] “Xenname” 100- jild, “terjimhallar”.
 - [3] “Xenname” 17- jild, “düen xuyzungning terjimhali”, “sherqiy qesirdiki xen xatirliri” 23- jild “ping chung heqqide xatire”.
 - [4] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
 - [5] “Xenname. 99- jild, “wang mangning terjimhali”.
 - [6] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
 - [7] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
 - [8] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.
 - [9] Kéyinki xenname” 90- jild, “oghanlar we siyanpilar heqqide qisse”, 20- jild, “wang baning terijimhali”.
 - [10] “Kéyinki xenname”, 12- jilid, “lufangning terjimhali”, “ping chungning terjimhali”, 19- jild, “géng yening terjimhali”.
 - [11] “Kéyinki xenname”, 1- jild, “juang wudi heqqide xatire”, 89- jild “jenubiy Hunlar heqqide qisse” we “lufangning terjimhali”.
 - [12] “Kéyinki xenname” 88- jild, “gherbiy yurt tezkirisi”.
 - [13] “Kéyinki xenname”, 82- jild “tedbirchi goshiyening emeldarliq yosunliri”, 1- jild.
 - [14] “Kéyinki xenname, guangdi heqqide xatire” we “jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
 - [15] “Kéyinki xenname. Wang baning terjimhali”da, wang baning Hunlar bilen chong-kichik nechche yüz qétim urushqan bolsimu, jiyenwu 10- yildiki bir qétimliq urushtinla ping chéngda ularni meghlup qilip, qoruldin chiqip Hunlarga ghelbiséri qoghlap zerbe bergenliki xatirlengen. Bu sherqiy xen sulalisining deslepki yillirida xen san'ghunliri quruldin chiqip, Hunlarga bergen birdin bir urush. Bu urush misalliridin sherqiy xen sulalisining deslepki mezgilidiki Hunlar bilen bolghan urushlarning mudapie xaraktéridiki urush ikenligini körüwélishqa bolidu.
 - [16] “Kéyinki xenname”, 30- jild, “su jingning terijimhali”. 31- jild, “gochingning terjimhali”, 22- jild, “dumaning terjimhali”.
 - [17] “Kéyinki xenname. Guang wudi heqqide xatire”, “jenubiy Hunlar heqqide qisse”, 22- jild, “machéngning terjimhali”.
 - [18] “Kéyinki xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”.
 - [19] “Kéyinki xenname. Guang wudi heqqide xatire”.
 - [20] “Xenname”, 6- jild, “wudi heqqide xatire”, “tarixiy xatiriler”, 20- jild, “jiyenyüen yilliridin buyanqi törilerning yilnamisi” we 111- jild, “wéu ching we qiran chewendaz san'ghunning terjimhali”.
 - [21] “Xenname”, 8- jild, “shüendi heqqide xatire”, 94- jild, “Hunlar heqqide qisse”, chéngdi dewriliridiki töhpikar wezirlering yilnamisi”.
 - [22] “Xenname”, 19- jild, “emeldar-töriler yilnamisi”.
 - [23] “Tarixiy xatiriler. Wéy ching we qiran chewendaz san'ghunning terijimhali”.
 - [24] “Xenname”, 28- jild, “jughrafiye terkirisi”.
 - [25] “Tarixiy xatiriler”, 57- jildi, “jiyang törisi juyu jemeti” we 19- jild, “xuydi, jingdi dewriliridiki törilerning yilnamisi”.
 - [26] “Tarixiy xatiriler. Xuydi, jingdi dewriliridiki törilerning yilnamisi” we “xenname. Jingdi, wudi, jawdi, shüendi, yüendi, chéngdi dewriliridiki töhpikar wezilerning yilnamisi”.
 - [27] “Xanname. Jingdi, wudi, jawdi, shüendi, yüendi, chéngdi dewriliridiki töhpikar wezilerning yilnamisi”.
 - [28] “Xenname”, 54- jild, “li lingning terjimhali”.
 - [29] Daxanliq weqesi 10-bap, 2-témisigha qaralsun.
 - [30] “Xenname”, 66- jild, “liyu chumawning terjimhali”.
 - [31] “Xenname”, 8- jild, “shüendi heqqide xatire”, 69- jild, “jaw chunggoning terjihali”.
 - [32] “Xenname”, 89- jild, “féng féngshining terjimhali” we 9- jild, “yüendi heqqide xatire”, “féng féngshining terjimhali”da “shüendining axirqi dewri” xata halda “jawdining axirqi dewri” bolup qalghan. “Shüendi heqqide xatire”ge asasan'ghanda, shixé béqindi éli wuféng 3- yili tesis qilghan. Jfwdi dewride shixé béqindi éli téxi yoq idi. Shunga, eserde bu tüzitildi.
 - [33] “Kéyinki xenname”, 4- jild, “xédi heqqide xatire”, 7- jild, “xuendi heqqide xatire”, 12- jild, “lu fangning terjimhali”, 89- jild, “jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
 - [34] “Kéyinki xenname”, 42- jild, “gudngwu yilliridiki on beg ichidiki jungshen bégi yening terjimhali”.
 - [35] “Kéyinki xenname”, 27- tepsirat, “emel-mensep tezkirisi”.
 - [36] “Kéyinki xenname. Guang wudi heqqide xatire”, 17- jild, “féng yining terjimhali” we 12- jild, “lu fangning terjimhali”.

Bap VII Hunlarning Güllinishi, Xarablashishi we Ularning Ottura Tüzlenglik Bilen Bolghan Munasiwiti (C)

6. Hunlarning Jenup-shimal Ikkige Parchilinishi — Jenubiy Hunlarning Xen Sulalisige El Bolushi we Hun Quldarliq Hakimiyatining Yimirilishi

Hunlar miladiye 48- yilgha kelgende ghayet zor özgirishni bashtin kechürdi. Yene jenubiy we shimal ikki qisimga parchilap, ichkirde olturaqlashti. Shimaliy Hunlar dawmliq chöllükning shimalida olturaqlaship, eng axiri gherbke köchüp ketti. Shuningdin bashlap, bu ikki qiism Hunlar öz aldigha yol tutup, her qaysisi oxshimighan tarixiy yönilishke qarap mangdi. Shu sewebtin xen sulalisi bilen Hunlar ottursidiki munasiwettimu gherbiy xen dewridikige oxshimaydighan weziyet shekillendi.

“Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqde qisse”de xatirlinishiche, qoghushar tengriqutning newrisi, ujulujut tengriqutning oghli bi taghisi qut'erish tengriqut bu textte olturghan chaghda (miladiye 18- yili) ong üken batis xanliqqa teyinlinip, Hunlarning jenubigha jaylaship, jenuptiki sekkiz qebilini we oghanlarni bashqurghan bolup, tewelikide 40 50 ming kishi bar idi. U tengriqutluq ornini tartturup qoyghanliqtin, tengriqtu bu ölüstün burunla ichide ghum saqlap, tengriqut ordisidiki yighilishlarga qatmashmaydighan boliwalghan idi. Yü ölgendin kéyin ornigha oghli udatqu textke chiqti (miladiye 46- yili). Bi yene textke olturalmighachqa, buningdin nahayti ghezeplendi. Shu chaghlarda Hunlar rayonida uda nechche yil éghir qurghaqchiliq, chéketke apiti yüz bérip, nechche ming chaqirim dairide giyahlar qurup, qehetchilik we késel sewebidin adem we charwilarning yerimidin köpreki ölüp tügigenidi. Panu tengriqut xen sulalisining özining qiyinchiliqta qalghan pursitidin paydilinip hujum qilishtin ensirep, yüyanggha (hazirqi béyjing shehiri miyün nahiyisining gherbiy jenubida) elchi ewetip qudilishishni telep qilip, xen sulalisi bilen Hunlar ottursidiki jiddiy munasiwetni waqtinche peseytishke orundi. Xen sulalisimu emir nöker li mawni söhbetlishishke ewetti. Halbuki, bimu mexpi halda goxrng arqiliq Hunlar rayonining xeritisini xen sulalisi ordisigha ewetip berdi. Jiyenwu 24- yili etiyazda, Hunlarning jenuptiki sekkiz qebilisining aqsaqalliri bimu tengriqut qilip tiklidi. Bi burun bowisi qoghushar tengriqut jixushan xen sulalisining yardimide eminlikke érishkechke, ejdadlirigha warisliq qilip “qoghushar” digen namni qollandi hem wuyüen qoruligha elchi ewetip el bolushni telep qilip, “menggu xen sulalisige tewe bolup shimaldiki

qaraqchilar (shimاليy Hunlar) din mudapie körüşni xalaydighanliqi”ni bildürdi. Xen sulalisi dölet qurulghandin buyan Hunlar yilmu- yil tajawuz qilghanliqi, özlirining qarishi turushqa ajizliq qiliwatqanliqi wejedin, uning küchidin paydilinip chégirni qoghdashni oylap, uning telipini qubul qildi. Shu yili (jiyenwu 24- yili) bi özini qoghushar tengriqut (yeni shiloshijut tengriqut) dep atidi. Shuning bilen, Hunlar jenup we shmal ikki qisimga parchilinip ketti[1]. Jenubiy tengriqut Hunlar éghir teb'iy apette uchrup, ijtimaiy ishlepchiqirishi weyran bolup, xel acharchiliqta qalghanliqi üçün hem shimاليy Hunlardin mudapie körüş üçün, yene jiyenwu 25- yili xen sulalisi paytexti loyanggha elchi ewetip nazaret qilishni, özining. Oghlini ewetip, burunqi ehnamini qayta tüzüshni (qoghushar tengriqut we shüendi dewride imzalan'ghan ehnamini qayta tüzüshni) xalaydighanliqini bildürdi. Xen sulalisi uni qollash we kontirol qilishni küzlep, gherbige 80 chaqirim kélidighan yerde tengriqut ordisi (jenubiy tengriqut ordisi) qurushigha yardem berdi. Arqidinla uni yünjung aymiqigha köchürüp keldi. Uzun ötmey yene shixé aymiqidiki méyji nahiyisige köchürüp keldi.

Sherqiy xen sulalisi hökümiti asasiy jehettin gherbiy xen sulalisining jixushan'gha qollan'ghan kona qaidisini ülge qilip (jixushanning ornini her qaysi beglerdin yuqiri qilip), jenubiy tengriqutqa altundin yasalghan möhür we möhür béghi in'am qilip, kéyim-kécheq, kemer-taj, harwa-at, oqya, shemsher, sawut, turmush boyumliri, chalghu ewapliri, altun we zor miqdarda kimxap-shayi, paxta qatarliqlarni hediye qildi. Yene xédung aymiqidiki 25 ming patman güürüch, 36 ming tuyaq qoy-kala chiqirip ulargha yardem qildi.

Buningdin kéyin jenubiy Hunlar her qétim iqtisadiy qiyinchiliqqa uchrighanda, xen sulalisi burunqidek yardem berdi. “Kéynki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishiche, jiyenwu 29- yili (miladiye 53- yili) jenubiy tengriqutqa nechche tümen jiyenwu qoy in'am qilin'ghan. Yene jiyenchu 1- yili (miladiye 76- yili) jenubiy Hunlar rayonida chéketke apiti yüz bérip, xelq acharchiliqta qalghanda, jangdi 30 mingdin artuq namrat aililerge qutquzush bergen. Buningdin bashqa, sherqiy xen sulalisi yene “Hunlar emir nökeri” tesis qilip, mexsus jenubiy tengriqutni qoghdidi[2]. Hunlar emir nökerining töwinide qorquchi beg bolup, u jaza ijra qilghuchi 50 qoralliq leshkerni bashlap, tengriqutning turargahini qoghdap, küzetchilik qilatti. Jiyenwu 26- yili qishta jenubiy tengriqut shimاليy tengriqut bilen bolghan

urushta onghshisizliqqa uchrighanda, emir nöker düen bilen atliq esker, 500 jaza ijra qilghuchi leshker bilen jenubiy tengriqutni qoghdashqa hemdemleshken. Shuningdin bashlap jenubiy Hun hakimiyitini xen sulalisining qollishi astida peydinpey muqimlashti.

Jenubiy honlar bilan sherqiy xen sulalisining munasiwiti intayin dostane boldi. Jenubiy tengriqut her yili oghlini astane loyghanggha ewetip sowgha teqdim qildi we ehwallarni melum quldi. Chaghanni qutluqlap ibadetxanilarni tawap qildi. Xen sulalisimu qaide boyiche zor miqdardiki tawar-durdun, yémekliklarni ong qol, sol qol bilik xandin töwendikilerge we “töhpe körsetkenler”ge hediye qildi. Kéyin her bir tengriqut ölgende yene elchi ewetip “teziye bildürdi”. Uningdin bashqa, yene zor türkümdiki tawar-durdunlarni her qaysi xanlarhawe qutqudin töwen emeldarlargha in'am qilip berdi hem bu ishni daimliq qaidige aylandurdi. Shu sewebtin sherqiy xen sulalisi hökümitining jenubiy Hunlarga serp qilghan chiqini intayin zoriyip, her yili 190 milyon yarmaqtin éship ketti[3].

Jenubiy Hunlarning el bolushimu bir muqerrer hadise bolup, bu Hun tarixning uzun mezgillik tereqqiyatining mehsuli idi. Yuqirida sözlep ötkendek, shimaldiki honlar ishlepchiqirish we turmushta ottura tüzlengliktiki Xenzular bilen déhqanchiliq mehsulatliri we qol hünerwerchilik mehsulatlirini almashturushqa éhtiyajliq idi. Bu shimal bilan ottura tüzlenglikning, honlar bilan Xenzularning birlikke kélishi, ittipaqlishishni ilgiri süridighan ijtimaiy asas idi. Xenzularning ighar féodalliq iqtisad, medeniyitining Hunlarga paal tesir körsitishi, Hunlarning ichki qismida xenzlar bilan bolghan munasiwetke oxshimaydighan pozitsiye tutidighan ikki xil ijtimaiy, iqtisadiy tereqqiyatning tengsizlikining inkasi boldi. Gherbiy xen sulalisi dewride jixoshan xen sulalisige el bolghandin kéyin, Hunlarning ijtimaiy tereqqiyatidiki tengsizlik téximu tézleshti we chongqurlashti. Tengriqutni bi miladiye 18- yildin tartip Hunlarning jenub teripide makanlashqan. Qol astidiki sekkiz qebile eyni chaghdiki béydi, sufang, wuyüen, dingrang, yüenjung, yenmén, deyjün, shanggo qatarliq ayaqlargha, yeni hazirqi lungshi, ichki mungghuldiki xétaw, kona seddichinning shimaliy we shimali shenshi, shimaliy xébiygha jaylashqandin bashlap, sekkiz qebilining charwichiliq yéri xen sulalisining yerlirige yéqin bolghachqa, Xenzularning iqtisad, medeniyitining tesirige bashqa jaylarga qarighanda bekre uchrildi. Shunga, Xenzular bilen epliishp hemkarlishish arzusimu küchlük boldi. Sekkiz qebilining aqsaqallirining bini tengriqut qilishda uning bowisi jixushanning xen sulalisige tayinip eminikke érishkenlikini oylashqili we bining ejdadlirigha warisliq qilip “qoghushar” namini qollan'ghanliqi uning el bolushining keng ammiwi اساسقا ige we

ijtimaiy اساسقا ige ikenlikini toluq ispatlap béridu. Yene kélip sekkiz qebile ichide nurghunlighan Xenzular bolup, bularning Xenzu medeniyitini Hunlarga tarqitishi hem ulargha eqil öginishi (mesilen, goxéngning tengriqut bigha xerite sizip bergenliki we uninggha wakaliten xerite teqdim qilghanliqi buning bir misali) ularning jem'iyitining algha qarap tereqqiy qilishi we yenimu ilgirigen halda Xenzu medeniyitige yéqinlashishini tézlitishte xéli rollarni oynidi. Shunga, tengriqut bi we u bashchiligidiki sekkiz qebile Hunlardiki jixushan wekillikidiki Xenzu medeniyitige hewes qilidighan hem xen sulalisi bilan yarishishni qet'iy qollaydighan ijtimaiy küchke biwasite warisliq qildi. Ularning xen sulalisi bilan yarishish herikiti pütün Hun xelqining arzusigha uyghun kéletti. Mushu ijtimaiy küch mewjud bolghanliqtin, shimal bilan jenub ottura tüzlenglikning, honlar bilan xen sulalisining jixushan sélip bergen اساس boyiche qaytidin birlikke kélishke, ittipaqlishishqa yüzlinishi muqerrer idi. Halbuki, jenubiy Hunlarning xen sulalisige el bolushida bining اساسliq rol oynishi tasadipiylig idi. Tengriqut ornini talishish we tebiy apetning yüz bérishi peqet bir tuturuq bolghanidi. Tarixniki muqerrerlik köp hallarda tasadipiylig arqiliq andin emelge ashidu. Shunga, tengriqut bining xen, Hun munasiwitide oynighan aktip rolini töwenlitiwétishke bolmaydu. Jenubiy Hunlarning el bolushi Hun tarixi we xen sulalisi bilan Hunlarning munasiwet tarixigha nahayiti zor hem chongqur tesir körsetti.

Birinchidin, u Hun quldarlirining tajawuzchi küchlirige qattiq zerbe bérup, ottura tüzlenglikning shimaliy chégrisidiki tajawuzchiliq tehditini tügetti. Tarixiy matéryallarda xatirilinishiche, jenubiy tengriqut el bolghandin kéyin, jiyenwu 25- yili etiyazda qoshun ewetip shimaliy tengriqutning ordisighiche hujum qilip, uning qowmidin 10 mingdin artuq aemni tutup, on ming tuyaqtin artuq at, kala, qy gheniyemet alghan. Shimaliy tengriqut buningdin qorqup, bulap kelgen barliq Xenzu puqralirini qoyup bérup, yaxshi könglini bildürgen. Chewendazlar her qétim qorghanalardin ötkende, biz qachqun üken batis xan'gha rediye bérmez. Xenliklerge tegmeymiz, digen[4].

Ikkinchidin, u biwasite yaki wasitilik halda qorghanal, siyanpilarning Hun quldar tajawuzchi küchlirining boyunturqidin qutulushini royapqa chiqirip hem ularni xen sulalisige tewe qilip, bu arqiliq Hun tajawuzchi küchlirini zor derijide ajzlashturup, xen sulalisining Hunlarning tajawuzini cheklesh küchini kücheytti.

Oghanlar wang mang dewridin bashlap Hun quldarlirining küshkürtüshi bilen ular bilen birliship qoshun chiqirip, xen sulalisining chégrilirigha tajawuz qilghan idi. Jyenwu 22- yili éoghanlar Hunlarning ichki qismidiki qalaymiqanchiliqtin paydiliniq, qoshun chiqirip ularnimeghlup qilip, ularni shimalgha nechche ming chaqirim yiraqqiche

qoghlivetti, shuning bilan "chöllükning jenubi boshap qaldi". Sherqiy xen sulalisi mushu pursettin paydilinip oghanlarni qolgha keltürüş üçhün, ulargha pul, rext sowgha qildi. Oghanlar eslide ong üken batis xan bining bashqurushida idi, emdilikte bining tewelikidin sekkiz qebilining hemmisi xen sulalisige el bolghachqa, oghanlarmu xen sulalisige el bolushini xalidi.

Bolupmu xen sulalisige eng yéqin lyawshi oghanliridin aqsaaqal xaw den qatarliq 900 din artuq adem jyenwu 25- yili xen sulalsiige el bolup, astane loyanggha bérip ziyaret qildi. Xen sulalisi ularning aq saqliridin paytextte qélip xen sulalisi üçhün küch chiqirishni xalaydighanliridin 80 nechchisige beg, törilik mertiwisi berdi hem ularni qorulning ichige köchürüp, chégirdiki her qaysi ayaqlargha orunlashturup, öz ademlirini toplatquzup, ashliq, kiyim-kéчек bilen teminlep turdi, shundaqla ularni xen sulalisi üçhün chégralarni charlap, xen sulalisining Hun we siyanpilargha hujum qilishigha yardemliishidighan qildi[5].

Siyanpilar gherbi xgn sulalisidin burun ottura tüzlenglik bilen alaqa qilmighan bolup, sherqi xen sulalisining deslipide janlinishqa bashlighanidi. Shu chaghda honlar küchiyip ketkechke, ular oghanlarga oxshashla elchi ewetip, Hun quldarliri bilen birliship qoshun chiqirip chégrigha tajawuz qilip, puqra we emeldarlarni öltürüp, yil boyi chégrinning amanliqini buzidighan. Lékin, jyenwu 21- yili ular Hun quldarliri bilen birlikte lyawdunggha tajawuz qip kirgende wali jey rung teripidin meghlup qilinip, on mingdin artuq chewendazi öltürülüp, qattiq qorqup ketti. Jenubi honlar xen sulalisige el bolup, shimaliy honlar yitim qalghadin kéyin, siyanpilar jyenwu25- yilidin bashlap sherqi xen sulalisige elchi ewetti. Ularning rehberi qoruqchi beg pyenxé qatarliqlar her yili leshker chiqirip xen sulalisining shimaliy Hunlarga hujum qilishigha hemdem boldi. Kéyin ularning aq saqili yüchubin we mentu qatarliqlar öz qowmlirini bashlap astanige kélip el bolup, xen sulalisi ulargha beg, törilik mertiwisi berdi. Xen sulalisi oghanlar we siyanpilar bilen bolghan uchrishish, sowgha-salam we bazar ishlirini bashqurush üçhün alahiyen shanggu aymiqining ningchéng shehiride (hazirqi xébey ölkisi shüenxua nahiyisining gherbiy shimalida) oghan chérikchi bégi tesis qilip mehkime qurdi. Shuningdin bashlap mingdi, jangdi we xédi dewrliride (miladiye 58~105- yillar)chégrida héch ish bolmidi[6].

Üchinchidin, u Hunlarga qul bolup qalghanlarning qulluqtin qutulushqa paydiliq boldi. "Üch padishahliq tezkirisi" 30- jild "oghanlar, siyanpilar we sherqtiki yat qewmiler heqqide qisse"de péyju "wey padishahliq tarixi"din neqil élip, Hunlarda nechche tümen aililik "esir qul"larning barliqi, ularning jyenwu yillirida honlar parchilan'ghan pursitidin paydilinip, eyni chaghdaki jinchéng, wuwéy, jyuchüenning shimalidiki qarasu

deryasi we shixéning gherbi hem sherqige, yeni hazirqi gensudiki lenju, minchin, jyuchüen we roshüey deryasiing yuqiri éqinidiki jangyédin xéychüen ötingi ertrapi we dunxuangning gherbidiki dangxé deryasi etrapigha qéchip kélip, dawamliq halda " ot, su qoghlisip köchmen charwichiliq" turmushi kechürgenlikini tilgha alghan. Bu esir qullarning ichide dinglinglar, gherbiy chyanglar we gherbi yurttiki her qaysi millet xelqliri bolup, ular taki, wey padishahliqi qurulghiche (miladiye 219- yili) shu yerlerde köchmen charwichiliq qilghan. Bu Hun jem'iyitidiki kölimi zor bolghan, sinipi küreshni mezmun qilghan bir qétimliq milliy küresh idi. Bu qétimqi küresh Hun quldarlirini ajizlashturushta nahayiti zor rol oynidi.

Tötinchidin, chégra tinclinip Xenzular xatirxem turmush kechüreleydighan boldi. Jyenwu 15- yillar xen sulalisi yenmén, deyjün, shanggu üç aymaq xelqini changshen'guen we jüyungguening sherqige köchürgen idi. Uningdin sirt bashqa ayaqlardiki xelqlermu urush malimanchiliqidin qéchip ichkirige köchüp ketkenidi. Hun quldarlirining koontirolluqidiki chewendazlarning buzghunchiliqi netijiside, chégridiki aymaq, nahiyiler xaraplaship, emmila yer xarabiliqqa aylinip, ijtimaiy ishlepchiqirish éghir derijide weyran bolghandi[7]. Jenubi honlar el bolghandin kéyin, shimaliy Hun quldarliri aldirap bésip kérelmidi, xen sulalisim bir xen sulalisimu bir qatar tedbirleri qollinip, bir tereptin sépil, xendeklarni rémunit qilip, bir tereptin chégirdiki xelqlerge yol xirajiti we ozuqluq bérip, béydi, sufang, wuyüen, yünjung, dingrang, yenmén, deyjün, shanggo qatarliq sekkiz aymaq xelqini öz yurtigha qayturup keldi. Aridin xéli mezgil ötkendin kéyin, chégirdiki xelqler japaliq tirishish netijiside peydingey özini özi qamdiyalaydighan boldi[8]. Shuning bilen bille, shimalda urush bolmighachqa, chégirni qoghdawatqan qosHunlar herbiy septin chékündürüldi. Bumu sherqiy xen sulalsining deslepki mezgildiki ijtimaiy ishlepchiqirishining eslige kélisigha nahayiti paydiliq boldi[9].

Beshinchidin, jenubiy honlar xen sulalisige el bolup, xen sulalisi merkizi hökümitining siyasiy jehettiki qollishi we iqtisadiy yardimige érishkenliktin, ijtimaiy ishlepchiqirishni peydingey eslige keldi. Xatirjem turmush kechürgenliktin nopusi köpeydi. Qisiqighine 40yil ichide, jümlidin miladiye 90- yiligha kelgende, bupusi shimaliy Hunlardin arqa-arqidin kélip el bolghan we urushta esirge chüshkenlarni qoshup hésablighanda 34ming tütün, 237300 ademge yétip, eskerlirining sani 50170 ke yétip[10]. Ichkirige köchken chaghdaki 40-50-ming kishidin biraqla töt besh hesse köpeydi. Buningdin bashqa, jenubi honlar qorulning ichige köchüp kirip, chégridiki her qaysi ayaqlargha tarqilip Xenzular bilen arlash olturaqlashqanliqtin[11]. Xenzular bilen üchirishish

we öz-ara o'gunush pusiiti téximu köpiyip, Xenzularning ilghar medenyitini téximu asan qobul qilib, bir qisimliri tedrijiy halda déhqanchiliqni o'ginip, déhqanchiliq bilan shughullandi.

Halbuki, shimaliy honlar uda nechche yil tebiyy apette uchrighanliqi hem jenubi honlar, oghanlar we siyanpilarning hujumigha uchrighanliqi uchün, chöllükni jenubida put tirep turalmay chöllükning shimaligha chékin'gendin kéyin, ijtimaiy igiliki xaraplaship, küchi zor derijide ajizlap ketti. Shunga, jyenwu 27- yili (miladiye 51- yili), 28- yili, 31- yili, yuping 7- yili (miladiye 64- yili) köp qétim elchi ewetip xen sulalisi bilan qudilishishni telep qildi. Shimaliy Hunlarning qudilishishni telep qilishtiki sewebi, birinchidin, xen sulalisining pursettin paydilinip hujum qilishidin qorqqanliqi, ikkinchidin, jenubiy honlar bilan xen sulalisiining arisini buzushni oylashqanliqi; Üchinchidin, gherbiy yurttiki her qaysi milletler we oghanlarning xen sulalisige bolghan mayilliqini közde tutup, xen sulalisi bilan qudilishish arqiliq siyasiy abruyini yuqiri kötürüp, gherbiy yurtni mehkem kontrol qilish we oghanlarga hökümraniq qilishni oylighanliqi; Tötinchidin, qudilishish arqiliq xen sulalisi bilan bazar échishni oylighanliqi idi. Eyni chaghda shimaliy Hunlarga elchilikke barghan jéing jung buni nahayiti éniq küzetken we tehliil qilghan bolup, u: “shimaliy Hunlarning xen sulalisige elchi ewetishtiki meqsiti jenubiy honlar bilan arimizni buzush, 36 beglikni (yeni gherbiy yurt) ching saulash üçündür. Ular xen sulalisi bilan qudilashqanni dawarang qilib, qoshna milletlerge maxtinip, xen sulalisige béqinmaqchi bolghan gherbiy yurttiki begliklerni ensiritip we guman'gha sélip, xen sulalisini séghin'ghanlarning ottura tüzlenglikke bolghan ümidini üzmechi. Bundaq bolghanda jenubiy Hunlarda tewrinish peyda bolidu oghanlarmu ala köngül bolup qalidu” digen[12]. Yüen xung “kéyinki xen xatirilir” 10- jild “mingdi heqqide xatire”dimu jing jungning bayanini tilgha alghan bolup, u: “hazir qudilishish ishi uchün elchi ewetmeslik kérek. Chünki, hazir jenubiy tengriqut el boldi. Umu qoghushar tengriqut jixushandek yardemge érishishni ümid qilidu. Shunga, ala köngüllük qilmaydu. Oghanlarmu qel'e-qorullari qoghdap tewelik bildürüp turuwatidu. Nawada ular shimaliy tengriqut bilan dawamlıq elchi ewetiship turghanliqimizni anglisa, keminlirining qarishiche jenubiy tengriqut gumanlinip qélishi, oghanlarmu ala köngüllük qilishim mumkin. Eyni chaghda xen xanidanimu jenubiy tengriqutning textide yéngidin olturghanliqini közde tutup, shimaliy Hunlarning qudilishish telipige maqul bolsa jenubiy tengriqutning xen sulalisige yéqinlashish niyitige tesir yétishtin ensirigen” digen[13]. Shunga, xen sulalisi awwal wuwéy waliysigha shimaliy Hunlarning elchisini qobul qilmasliqni uqturup qoydi. Kéyin shimaliy tengriquti astanige elchi

ewetip at we kigiz teqdim qilghanliqi, at, kalilarni heydep kélip chégrida bazar échish uchün ataqliq xanlirini ewetkenliki hem köp sowghatlarni teqdim qilghanliqi uchün, yenila yol qoyush siyasitini qollinip, ulargha in'am bérip, mektup arqiliq jawab qayturup, elchi ewetmidi. Eng axirida shimaliy honlar bazar sodisigha bek éhtiyajliq bolghanliqtin, qoshun tartip urush qozghighachqa, xen sulalisi qorqup yungping 7- yiligha kelgende andin bazar échishqa qoshulup elchi ewetti. Bazar échish Hun xelqining omumyüzlük telipi bolup, Xenzu, Hun her ikki millet xelqige paydiliq idi. Halbuki, shimaliy Hun quldarlirining tajawuzchi küchliri mewjud bolup turghanda, ikki millet otturisidiki normal soda munasiwitini uzun saqlap qalghili bolmayti[14].

Xen sulalisi bilan shimaliy Hunlarning öz-ara elchi ewetishi, derweqe jenubiy Hunlardiki bir qisim yuqiri qatlam aqsöngelkerning gumanini qozghap qoydi. Shübu qutqusi bashliq bir qisim kishiler pursettin paydilinip isiyan kötürüp ish térimaqchi bolup, shimaliy Hun quldarlirining tajawuzchisi küchliri bilan til biriktürüşke orundi. Bu ishni xen sulalisi sézip qélip jiddiy tedbir qollandi. Yene “liyawshüydin ötüş bargahi” tesis qilib, emir nöker wutangni qoshun liyawshüydin ötüp, wuyüen aymiqidiki menbo nahiyiside (hazirqi ichki Mongghuldiki jungghar xoshunining gherbiy shimalida) turushqa, yene atliq eskerler chérikchi bégi chén béngni qoshun bashlap shixé aymiqidiki méyji nahiyiside turup, shübu qutqusi qatarliq asiylarning shimaliy honlar bilan bolghan alaqisini üzüwétishke buyrudi. Yungping 8- yili (miladiye 65- yili) küzde, shimaliy Hunlarning tajawuzchi küchliri atliq qoshun ewetip sufanggha kirip, jenubtiki asiylargha hemdem bolmaqchi boldi. Lékin xen sulalisi aldin teyyarlıq körüp qoyghan bolghachqa, meqsitige yételmey ghezeplinip, xéshidiki her qaysi ayaqlargha hujum qilib, sheher-qel'elerni köydürüp, nahayiti puqralarni öltürwetti. Buning bilen xéshidiki her qaysi ayaqlar kéche-kündüz qowuqlirini taqap, xelq toimu sarasimige chüshti[15]. Yungping 15- yili (miladiye 72- yili) shimaliy honlar xéshigha yene tajawuz qildi[16] hem gherbiy yurttiki her qaysi begliklerni özliri bilen bille tajawiz qilishqa mejburlıdi[17]. 16- yili yene yünjung we yuyanggha tajawuz qildi[18].

Shimaliy Hun quldarlirining tajawuzchi küchlirining mewjut bolup turushi we tajawuzchiliqini toxtatmasliqi, xen sulalisi we ottura tüzlenglik féodallıq jem'iyitining tereqqiy qilishigha bashtin-axir tehdit sélip keldi we tosalghuliq qildi. Bu xuddi mingdi dewride bingning “xen sulalisi köp xiraj serp qilghan bolsimu, chégra emin tapmaywatidu, bu apetning yiltizi Hunlardur” digende idi[19]. Shunga, ottura tüzlenglikning siyasiy weziyitining emin tépishi, ijtimaiy igilikini eslige kélishi, xen sulalisi dölet

küchining küchiyishige egiship, sherqiy xen sulalisi jenubiy Hunlarning aktip qollishi bilan, heqiqiy istiratigiyilik ehmietke ige. Pütün memilketni birlikke keltürüşni niyet qilghan shimaliy Hunlarga jaza yürüş qilish herbiy herikitini bashlidi.

Xen sulalisi mingdining yungping 5- yilila dugu bilen géng bingning lyangjugha (hazirqi gensu ölkisidiki jangyachüen nahiyisi) ewetip, shimalgha yürsh qilish teyyarliqini qilghan idi[20]. Kéynki yili (yung ping 16- yili, 73- yili) etiyazning 2-éyida chégridin zor qoshun aylandurup, her qaysi serkerdilerge jenubiy Hunlar we oghan, syanpilarning atliq qoshunliridin nechche tümen ademni bashlap, töt yol bilen qoruldin chiqip shimalgha aylinishqa buyruq qildi. Bu qétimqi yürüshte dugu gherptiki jyuchüen qoruldin chiqip, tengritaghta quyan xan qowmini meghlup qilip, bariköl boyighiche qoghlap bérip, iwirghol shehirini ishghal qilghandin bashqa, qalghan üç yol qoshun, yeni géng bing bashchiliqidiki jangyédeki juyen qoruldidin atlan'ghan qoshun jey rung we jenubiy Hunlarning sol qol bilik xani shin bashchiliqidiki sufangdin gawchö qorulidin atlan'ghan qoshun, Hunlar shepini sizip qélip chöllükning shimaligha qéchip ketkechke, hichqandaq netijige érishelmey qaytip keldi.

Sherqiy xen sulalisining deslipide jenubiy Hunlar we oghanlar, siyanpilar xen sulalisige el bolghandin kéyin, shimaliy Hunlar gherbi yurttiki her qaysi “beglik”lerni kontirol qilishni kücheytip, her qaysi begliklarning adem küchi we maddi küchidin bashqa milletlerge tajawuz qilishtiki toluqlima küch qilghanidi. Eyni chaghta gherbiy yurttiki jenubiy yolni igelliwalghan udun xani shimaliy yolni kontirul qilghan küsen xani shimaliy Hun quldarliri yölep turghuzghan qorchaqlar idi. Shimaliy Hunlar udunda daimiy turushluq elchi turghuzup, udunni nazaret qildi hem udun xelqidin her yili yipek qatarliq nersilerni baj qilip aldi. Küsen xanimu shimaliy Hunlarni yölenchük qilip, shimaliy yoldiki ajiz begliklerge hujum qildi. Gherbiy yurt emiliyette shimaliy Hun quldar aqsökenglirining tashqi gheznisi bolup qalghanidi. Shimaliy Hunlar yene gherbiy yurtning sheriqidiki qosh qatarliq begliklarning ot, süyi mol rayonlirigha köz tikip, quyan xanni qowmi bilen tengritaght we bariköl boylirigha ewetip charwichiliq qildurdi. Bu yalghuz xen sulalisi gherbiy yurtning alaqisige tosquanluq qilipla qalmay, yene xéshi karidorigha biwaste tehdit saldi. Shunga, sherqiy xen sulalisi yungping 16- yili shimalgha yürüş qilghanda, dogu bashchiliqidiki bir yol qoshunni tengritaghdiki quyan xan'gha hujum qilishqa ewetish bilen bille ben chawnimu gherbiy yurtqa elchilikke ewetti.

Ben chaw aldi blen pishamshan'gha (hazirqi shingjangdiki miren etrapi) yétip bard. Pishamshan xani guang deslepte uni nahayti qaide-yosunluq

kütiwaldi. Emma shimaliy Hunlarning elchisi yétip kelgendin kéyin, uninggha soghuq muamile qildi. Ben chaw bille kelgen 36 neper hemrahi bilan meslihetliship, kéche qarangghuliqidin paydilini Hunlarning elchisige ot bilen tégish qilmaqchi boldi. U awal on ademi daqa-dumbaqlarni élip Hunlar qarargahining arqisigha mökünüşke, qalghanlarni qoligha qoral-yaraq élip qarargah ishkining ikki yénigha mökünüşke buyridi. Kéche shamal yönlishi boyiche ot yéqilghan haman qarargahning aldi-keynidikiler qiqas-chuqan kötürüp, daqa-dumbaq chélip hujumgha ötti. Hun elchisi qalaymiqanchiliqta öltürüldi. Qalghan yüz nechche Hun otta köyüp öldi. Buningdin kéyin pütün “el” chöchüp wehmige chüshüp, “xen sulalisige tewe bolushni xalaydighanliqini, ala köngüllük qilmaydighanliqini” bildürdi.

Ben chaw arqidin udun'gha bard. Udun xani guangdé shimaliy Hunlar elchisining öz “éli”de turwatqanliqi sewepk ben chawgha nahayti soghuq muamile qildi. Uning üstige u daxan-baxshilargha ishinetti. Shunga wezir sileybini ewetip benchawning qara tumshuqluq qula étini soridi. Ben chaw bu ishlarni astirittin bilip bolghachqa, atni daxanning özi kélip élip kétishni éytti hem kelgende uni öltürüp, sileybini tutup baghlap, daxanning kallisi blen qoshup gudangdégha ewetip berdi. Gudangdé ben chawning pishamshadiki ishlini anglihan bolghachqa, qattiq qorqup Hun elchisini öltürüp, ben chawgha el boldi. Gherbiy yurttiki bashqa “beglik”lermu oghullirini barimtayliqqa ewetti. Jenubiy yoldiki her qaysi beglikler tinjidi. Shuningdin bashlap gherbiy yurt bilen xen sulalisining üzülüp qalghinigha 50-60 yil bolghan alaqisi qaytidin eslige keldi (wang mang hakimiyet qurghandin bashlapla xen sulalisining gherbiy yurt bilen bolghan alaqisi üzülüp qalghan bolup, yungping 16- yili qayta eslige keldi[21]).

Yungping 17- yili etiyazgha, ben chaw yene küsenning himayiside turiwatqan suléni (hazirqi shingjangdiki qeshqer) boysundurdi. Küsen xani jiyen shimaliy Hunlarning küchi bilen textke chiqqan bolup, u Hunlarning küchige tayinip, sulé xanini öltürüp, weziri duténi sulé xani qilip tikligen idi. Ben chaw yéqin yol bilen sulégha kélip, duti turiwatqan pentu shehirige 90 chaqirim kélidighan jayda toxtidi we tiyen luni el bolushqa ündesh üçün ewetti. Duti tiyen luning adimining az ikenlikini körüp el bolushqa unmidi. Tiyen lu uning teyyarlqsiz turghanliqidin paydilini uni derhal tutup baghliwaldi. Dutining etirapidikiler bundaq bolushini oylap baqmighachqa, qorqup patparaq bolup ketti. Ben chaw arqidin yétip kélip, dutini texttin chüshürüp, sulé xanining akisining oggli jungni xan qilip tiklidi. Suléliqlar buningdin xoshalliqa chömdi.

Shu yili qishta, dugu qoshun tartip qaytidin bariköl boyida quyan xanning qowmini meghlup

qilp qoshni igellidi. Sherqiy xen sulalisi merkiziy hokümiti gherbiy yurt qorugchi bégi we wuji chérikchi bégi tesis qilip, (bu sherqiy xen sulalisining tunji qétim tesis qilishi idi), qorugchi bege we wu chérikchi bégi arqa qosh beglikning besh baliq (hazirqi shijangdiki guchung nahiyisining sherbiy shimalida) shehirige orunliship, ji chérikchi bégi aldi qosh beglikidiki lukchün (hazirqi turpan nahiyisining sherqiy jenubida) shehirige orunliship, gherbiy yurtni bashqurup Hunlardin mudapie kórdi. Elwette, shimaliy Hunlarmu gherbiy yurttin asanliqche waz kéchishni xalimayti. Shunga, ularmu xen sulalisige qayturma hujum qozghidi. Shuning bilen xen sulalisi bilen Hunlar arisida miladiye 75 ~76 yilliri (yungping 18- yili we jyenchu 1- yili) gherbi yurtni talishish yuzisidin urush partlidi. Etiyazning 2-éyida, shimaliy tengriqut sol qol xanni 20 ming chwendazni bashlap qoshqa hujm qilishqa ewetip, arqa qosh xanni antorni oltürüp, beshbaliq shehirige hujum qildi. Xen sulalisining gherbiy yurttiki wu chérikchi bégi géng gung zeherlik oq bilen Hunlarga zerbe berdi. Hun lezkerliridin oq tekkenler jarahet éghizining qizirip ishship kétiwatqanliqini kórup intayin qorqushti. Del shu küni boran chiqip yamghur yaghdı. Xen qoshunliri pursettin paydilinip Hunlarga zerbe bérıp, ularning nurghun ademlirini oltürdi we yarilandurdi. Hunlar qorqup qoshunirini chékindürüp ketti. Géng gung sulé shehirini (qosh beglikidiki sulé shehiri bolup, sulé beglikidiki sulé shehiri emes) yénidiki jilghida su bar. Shu yerde mudapie kórgili bolmaydu dep qarap, qoshunlirini shu yerge orunlashturdi. 7-Ayda, Hunlar beshbaliq shehirige yene hujum qildi we jilgha süyini üziwetti. Géng gung sheher ichide quduq qézip suni hel qildi. Shuning bilen Hunlar tengri ulargha yar boldi dep qarap, pütünley chékinip ketti. 11-Ayda, agni, küsen beglikliri gherbi yurt qorugchi bégi chén mugha hujum qilip uni oltürdi. Shimaliy Hunlarmu ji chérikchi bégi güen chungni lukchünde qamal qildi. Del shu mezigilde xen mingdi aghirip öldi. Yardemge qoshun kelmigeckhe, qosh yene asiqliq qilip Hunlar bilen birlikte géng gunggha hujum qildi. Géng gungning ashliqi tügep, eskerliridin peqet nechche onla adimi qaldi. Tengriqut uninggha teslim bolushqa qiziqturup elchi ewetkende, u elchini oltürüp tashlidi. Tengriqut buningdin nahayti ghezeplinip qoshunni köpeytip hujum qildi. Lékin sheherni alalmidi. Güen chung ordigha mektup sunup yardem telep qildi. Xen sulalisi gherbpke yürüş qilghuchi san'ghun géng bingni jyuchüen'ge ewetip, jyuchüen walisi düen péngni jangyé, jyuchüen, dunxuandiki qosHunlar we pishamshan qoshunlirini bashlap qutquzushqa ewetti[22]. Jangdining jiyenchi 1- yili 1-ayda, düen péng qoshqa hujum qilip, yarghol shehiride (hazirqi shijangdiki turpanning gherbiy shimalida) ularni qattiq meghlup qildi. Shimaliy Hunlar qorqup

qéchip ketkeckhe, qosh yene qaytidin teslim boldi. Shu chaghdá güen chung aghirip öldi. Géng chungning serkerdisi fen chyang tengri téghining shimalidiki yol bilen bérıp géng gungni élip qaytip keldi. Bu waqıtta ottura tüzlenglikte qurghaqchiliq bolup, xen qiyinchiliqqa qalghan. Uning üstige shimaliy Hunlarga jaza yürüş qilish, gherbiy yurtni idare qilish sewebidin herbiy xirajet nahayti köpiyip ketkenidi[23]. Shuning bilen xen sulalisi berdashliq bérishke amalsiz qélip, qorugchi beg we wuji chérikchi beglerni qayturup kélishe mejbür boldi. Kéyinki yili (jangdining jyenchi 2- yili) 3-ayda iwirioldiki tériqchi leshkerlernimu qayturup keldi. Shimaliy Hunlar bu pursettin paydilinip bu yerni qaytiwashtin igelliwaldi. Buning bilen xen sulalisning shimaliy Hunlarga jaza yürüş qilish herbiy herikitimu bir mehel toxtap qaldi. Lékin, bu qétimqi shimalgha yürüş xen sulalisige paydiliq, Hunlarga paydisiz aqiwetni élip keldi.

Shimaliy Hun quldar hokümranlar goruhining yat milletlerge qilghan tajawuzi xelqing konglige yaqmighan bolup, jenubiy Hunlarning el bolushining tesiri arqisida, nurghunlighan Hunlar jenubqa bérıp xen sulalisige el bolushni oylichan bolismu, waqtinche purset bolmasliqi yaki ikkilinip qalghanliqi üçün, buninggha derhal temshilelmigenidi. Bu xuddi jenubiy tengriqutning xédigha yazghan xétide: “yéqında ong qol batis xan shantan yéniq jabdunup yiraq shimaliy Hun ordisidin kélip péqir bilen kórüshti. Uning éytishiche, shimaliy Hun qowmilirining köpchiliki béqinishni xalisimu, özligidin heriket qilishqa nomus qilidiken, shunga kélelmeytu. Eger leshker tartip ushtumtut hujum qilsaq ular chuqum awaz qoshidu” diginidek idi[24] derweqe, xen sulalisi miladiye 73 ~74- yilliri shimalgha yürüş qilghandin kéyin, miladiye 83- yilidin (jiyenchi 8- yili) bashlap shimaliy Hunlardin jenubqa kélip el bolidighanlarning ayighi üzülmidi. Shu yili yazda senmulu qebilisidin 38 mingdin artuq kishi aqsaqili jlusining bashchiliqida wuyüen qoroligha kélip, xen sulalisige el boldi. Arqidila miladiye 85- yili (yüenxé 2- yili) yene aqsaqal chélijubuning bashchiliqida 73 Türküm kishi ilgiri-axir bolup qoruldin kirip el boldi. Bu shimaliy Hun tajawuzchi goruhining küchini zor derijide ajizlashturwetti. Yene kélip jenubiy Hunlarning hujumi arqisida, shimaliy Hunlarning kontirolliqi we qulluqida turiwatqan qowm we qebililermu pursettin paydilinip qarishliq kórsetti. Syanpilar sol tereptin, Hunlar aldidin, dinglinglar arqisidin hujum qildi[25]”. Shimaliy Hun tajawuzchi guruhi chöllükning shimalida put tirep turushqa amalsiz qélip, orxun deryasining (hazirqi Mongghuliye xelq jumhuriyitidiki orxun deryasi) gheribidiki jaylarga köchüp kétishke mejbür boldi. Miladiye 87- yili (jangxé 1- yili) siyanpilar yene sol tereptin shimaliy Hunlarga hujum qilip, ularni qattiq meghlup qilip, ulugh tengriqutni oltürdi. Bu Hunlarda zor

qalaymiqanchiliklarni keltürüp chiqardi. Shimaliy Hunlarga béqin'ghan chulan, chupi, qutush qatarliq 58 qebilidin 200 ming adem, 8000 leshker pursettin paydilinip, arqa-arqidin jenupqa bérip sufang, wuyüen, yünjung, béydi qatarliq jaylarga kélip, xen sulalisige el boldi. Del mushu chaghda chöllükning shimalida chéketke apiti yüz bérip, xelq acharchiliqqa qélip, Hun milliti ichidiki sinipi ziddiyet téximu kenskinliship ketti. Shimaliy Hun hökümrünlar guruhi ichidimu ulugh tengriqut öltürülgendin kéyin, uning ana bashqa akisi ong qol bilik xan (tarixiy eserlerde isimi xatirlenmigen) qérindashliridin hoquq talashqanliqtin küch bölünüp ketti. Bu xil weziyet, yeni sinipi ziddiyet milli weziyet we hökümränlar sinipining ichki qisimidiki ziddiyet peyda qilghan weziyet shimaliy Hunlardiki ijtimaiy kirzisni toluq ashkarlidi. Bu xen sulalsining shimaligha yürüş qilishini paydiliq shert-sharait bilen teminlidi. Shunga, jyenчу 2-yilidin (miladiye 77- yili) bashlap toxtap qalghan hebiy yürüş emdilikte yene küntertipke qoyuldi. Halbuki, shimaliy Hunlarning bu qétim bir zeribige berdashliq bérlemesliki yenila ulardiki ijtimaiy kirzisning nahayti chongqurluship ketkenlikidin boldi.

Xen sulalsining shimaliy Hunlarga zerbe bérip, shimalni birlikke keltürüş urushi miladiye 89- yili (xédining yungyüen 1- yili) bashlandi. 6-Dayda, hawa-atliqlar san'ghuni ghu shiyen we géng bing sufangdiki jilu qorulidin, jenubiy tengriqut menyi jilghisidin (hazirqi ichki Mongghuldiki jungghar xoshida), liyashüydin jem'iy 38 ming kishlik qoshun beg yen pen qatarliqlar jenubiy Hunlarning yandash chérikchi beg yen pen qatarliqlar jenubiy Hunlarning bir tümendin artuq xil qoshun'gha bashchiliq qilip, shimaliy Hun tengriquti qéchip ketti. Xen qoshunliri sichübidiki köligiche (hazirqi Mongghuliye xelq jumhuriyiti tewesidiki usubu köli) qoghlap zerbe bérip, dangliq xanlarning töwinidikilerdin 13 mingdin artuq ademni öltürdi we nurshun kishini esir aldi. Hunlarning her qaysi kichik xanlirining qowmidin 81 qebile, 200 mingdin artuq adem kélip el boldi. Du shiyen, géng bing qatarliqlar qoruldin 3000 nechche chaqirim kélidighan yenren téghigha (hazirqi Mongghuliye xelq jumhuriyitidiki xan'gat téghi) chiqip, bu qétimqi ghelbiga abide tiklep qaytip keldi[26]. Kéyinki yili (yungyüen 2- yili) 5-ayda, xen sulalisi yene qoshun ewetip isirgholni qoghdawatqan Hun leshkerlirini qoghliwétip, bu yerni qayturwaldi. 10-Ayda, yene jenubiy Hunlar bilen bille jilu qorulidin qoshun tartip shimaliy Hunlarga zerbe berdi. Xen qoshunliri kéchide hujum qilghanliqtin, tengriqut yarlinip qétip kétip, jénini aran saqlap qaldi. Miladiye 91- yili (yung yüen 3- yili) 2-ayda, xen sulalisi yene zor qoshun tartti. Géng kuy jüyen qorulidin yolgha chiqip, jinwéy téghida shimaliy Hunlarga hujum qilip ularni yengdi. Shimaliy tengriqut bir bölük

ademlirini bashlap uysun we kan'giyige qéchip ketti[27]. Shuning bilen Hun quldarliq hakimiyiti pütünley yimirildi. Shuningdin bashlap shimaliy Hunlar chöllükning shimalidin chékinip chiqti. Hunlar miladiyidin burunqi 209- yili batur tengriqut hakimiyet qurghandin bashlap mushu waqitqiche chöllükning jenup-shimalida toptoghra 300 yil dewr sürdi.

Miladiye 91- yili shimaliy tengriqut qéchip ketkendin kéyin, chöllükning shimalida zor qalaymiqanchiliq weziyiti shekillendi. Shimaliy Hunlar siyasiy hökümränliq merkizidin ayrilip qalghanliqi üçhün, nurghunlighan kishler bashpanahsiz qélip, her terepke tarap töt qisimgha bölünüp ketti.

Bir qismi shimaliy tengriqutning inisi yurtajan'gha egiship mangdi.

Shimaliy tengriqut qéchip ketkendin kéyin, uning inisi sol qol xan yurtjan qalduq qewmlerdin nechche ming ademni bashlap[28], özini tengriqut dep atap, barikölge chékinip, elchi ewetip el bolushni telep qildi. Xen sulalisi uning telipini qubul qilip, miladiye 92- yili (yungyüen 4- yili) géng küyni elchi qilip ewetip, möhür we möhür béghi teqdim qildi hem emir nöker rén shangni iwirgholda turup, uni xuddi jenubiy tengriqutni qoghdighandek qoghdashqa (hem nazaret qilishqa) ewetti. Xen sulalisi eslide uning shimaliy tengriqut ordisigha qaytishigha yarem bermekchi idi. Lékin pilan téxi ishqa ashmay turupla, kéyinki yili (yungyüen 5- yili) u xen sulalisige asiyliq qilip öz aldigha chöllükning shimaligha qaytip ketti.

Bir qismi shimaliy tengriqutqa egiship mangdi.

Shimaliy tengriqut meghlup bolghandin kéyin, awal qalduq qowmni bashlap uysunlarning yérige, andin kan'giyige bard. Eyni chaghda zadi qanchilik ademning uninggha egiship gherpke qachqanliqi éniq emes. Bu Hunlar miladiye 4- esrning otturlirida alanlar (hazirqi jenubiy rosiye yaylaqliridiki don deryasining sherqiy etirapirida olturaqlashqan) bilen urush qildi hem miladiye 374- yili alan dölitini yoqatti. Shuningdin kéyin üç basqchu Yawropagha bésip kirdi. Buning 1-basquchi miladiye 400 ~415- yillarghiche bolghan mezigil. 2-Basquchi 5- esrning otturliridiki attila bashchiliq qilghan mezigil idi[29].

Miladiye 91- yilining aldi-keynide, siyanpi milliti peydinpey küchiyishke bashlap, shimaliy tengriqutning meghlup bolup gherpke köchüp, chöllükning shimalining qalaymiqanchiliqta qalghan pursitidin paydilinip, eslide shimaliy Hunlarga tewe bolghan rayonlarni igelliwaldi. Shuning bilen chöllükning shimalida qélip qalghan zor bir Türküm shimaliy Hunlar siyanpilargha qoshulup ketti. "Kéyinki xename" 90- jild, "siyanpilar heqqide qisse"de: "xédining yungyüen yillirida, ulugh san'ghun du shiyen ong qol chérikchi beg géng küyni ewetip Hunlarga hujum

qildi. Shimaliy tengriqut meglup bolup qéchip ketti. Shuning bilan siyanpilar Hunlarning yérini igellidi. Öz jayida qélip qalghan yüz nechche ming tütün Hun ulargha qoshulup özlirini «siyanpi» dep atidi. Shuningdin bashlap siyanpilar küchiyip ketti” diyilgen. “Üch padishahliq tezkirisi. Wéy padishahliq tezkirisi” 30- jild, “siyanpilar heqqide qisse”dimu péy ju “wéyname”din neqil élip, “shimاليy tengriqut qéchip ketkenden kéyin, qélip qalghan Hunlardin yüz nechche ming aile liyawdunggha bérip olturaqliship, özlirini «siyanpi leshkerliri» dep atashti” digen. Her ailide besh jandin adem bar dep hésablighanda, eyni chaghda siyanpilargha qoshulup ketken Hunlar 500-600 mingdin kem bolmighan[30]. Siyanpilar kéyin miladiye 3- esrning otturlirigha kelgende nurghun tarmaqlargha bölünüp ketti. Ularning ichidiki eng küchlük üç tarmaq yüwén qebilisi, toghbat qebilisi we murun qebilisi idi. Halbuki, yüwén qebilisi siyanpilargha qoshulghan Hunlarning ichidiki yüwén qebilisidin özgirip ketkenidi. Yüwén qebilisi burun choghay taghlirida charwichiliq qilghan bolup, miladiye 2- esrde aqsaqalining bashchiliqida sherqqe köchüp, liyawshining sirtidiki shiramüren deryasining yuqiri éqinidiki siyanpilargha hökümraniq qilip, tanshixuy peydinpey siyanpiliship kétip, yüwén syanpilargha aylan'ghanidi[31]. Yüwén siyanpiliri kéyin güenjungda (hazirqi shenshining ottura jenubiy qisimi) shimاليy chöllükning ju hakimiyitini qurdi (miladiye 557~ 581 – yillar). Shimalidiki her qaysi jaylarda qélip qalghan yene bir qisim shimاليy Hunlar, toghbat siyanpilirining ejdatlirining jenupqa köchüsh jeryanida, ular bilen arliship yashap we nikahlinip, atisi hun, anisi siyanpi bolghan tobalar (yaki “toa hunliri”) bolup shekillendi[32]. Atisi siyanpi, ansi Hun bolghanlarning ewlatlirining nime dep atalghanliqi toghrisida tarxiy matéryallarda xatire kemchil. Lékin bezi kishler ularni éhtimalliqtimu chetke qéqishqa bolmaydu. “Besh ghuz, on alte padishahliq” dewride, tobalar qoqan uruqi dep atilip, tungwen shehiride (hazirqi shenshi ölkisi yülin nahiyisining gheribide) büyük shiya hakimiyitini (miladiye 407 ~ 431- yillar) qurdi. Toghbat siyanpiliri bolsa jenupqa kélip shimاليy wéy hakimiyitini (386 ~ 534 –yillar) qurdi.

Bir qismi bashtin – axir chöllükning gherbiy shimalida qélip qaldi.

Chöllükning shimاليy qalaymiqanliship ketkende, bir qisim Hunlar bashtin-axir chöllükning shimalida qélip yökelmidi. Bularning sanining zadi qanchilik ikenlikini bilgili bolmisimu, lékin, ular miladiye 4- esrning axiri, 5- esrning bashlirighiche izchil shu yerde yashighan hem küchi xéli küchlük bolghan. Kéyin jurjanlar bash kötürgende ular teripidin qorshiwélin'ghan. “Wéyname” 102- jild, “jurjanlar heqqide qisse”de bu ish xatirlinip, “gherbiy shimalda qalduq Hunlar bar bolup, yenila

küchlük idi. Kéyin ularning aqsaqili bayérqu qoshun tartip sellan'ghan hujum qilghanda, sellan qarishi qoshun tarip orxun deryasi boyida ularni qattiq meglup qilip, kéyin hemmisini qorshiwaldi” diyilgen. Yuqiridiki töt qisim Hunlar her terepke tarap ketkenden kéyin, chöllükning shimalida shimاليy Hunlar qalmidi. Emma, miladiye 94- yili (yungyüen 6- yili)(xen sulalisige yéngidin el bolghan shimاليy Hunlar, jümlidin miladiye 89- yili chöllükning shimalidiki urushta meglup bolup, el bolghan 200 mingdn artuq Hun yéngidin textke chiqqan tengriqut shirgha qarishi bolghachqa, (yéngidin el bolghan bu Hunlar eslide qorulning sirtidiki waqtida shirning hujumigha uchrighanliqtin uningagha öch bolup qalghan idi). Féngxuni tengriqut qilip tiklep topilang kötürüp, emeldar we puqralarni öltürüp, ötenglerni köydürüp, sufangdin chiqip chöllükning shimaligha qaytip ketti. Gerche xen sulalisi qoshun chiqirip, qoghligan bolsimu yétishelmidi. Bular “shimاليy Hunlar” namida xen sulalisi bilen munasiwet qilghan eng axirqi bir Türküm Hunlar bolup qaldi.

Shimاليy tengriqut féngxu qoruldin chiqqandin kéyin, qemini ong, sol ikkige bölüdi. Özi ong terep qewmige bashchiliq qilip jushyé téghida charwichiliq qildi. Sol terep qewm sufangning shimalida charwichiliq qildi. Miladiye 96- yili (yungyüen 8-yili) sol terep qewmidiki nurghunlighan adem yene sufang qoruligha qaytip keldi. Xen sulalisimu ötken ishlarni sürüshtürmey, ularni qubul qildi. Shuning bilan sol terep qowmidin 4000 din artuq leshker we on mingdin artuq ajiz-ushshaq ularning keynidin egiship xen sulalisige qayta el boldi. Ong terep qewmidikiler jushyé téghidimu nahayti qiyin ehwalda qaldi. “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de, eyni chaghda féngxuning qewmidikiler acharchiliqta qélip, uning üstige siyanpilarning hujumi tüpeylidin hichqandaq yerde put tirep turalmay, bes-beste öteng-qorullargha el bolghili keldi. Yene kélip jenubiy Hun tengriqutimu her nurghun ademni esir élip, nechche mingdin artuq kishini qayturup kelgenliktin, féngxu téximu qiyin ehwalda qaldi. Hichqandaq chiqish yoli qalmighan ehwal astida, u miladiye 104- yili we 105- yili ikki qétim elchi ewetip yariship qélishni telep qildi. Xen sulalisi uninggha mol sogha-salam ewetken bolsimu, el bolush telipige jawap bermidi, diyilgen. Shunga, u gherbiy yurttiki her millet xelqini qaqtı-soqtı qilishni kücheyp, qiyinchiliqtin qutulmaqchi boldi.

Xen sulalisi miladiye 76- yilidin bashlap gherbiy yurt qoruqchi bégi we wuji chérikchi béginu emeldin qaldurghanidi. Kéyin miladiye 91- yili shimاليy Hunlarni zerbe bérip chékindürgendin kéyin, ularni yene qaytidin tesis qildi. Gherbiy yurttiki 50 nechche “beglik” xen sulalisige yéngiwashtin tewelik bildürdi. Miladiye 106- yili (yenping – yili) gherbi yurttiki her qaysi beglikler

xen sulalisige qarishi isyan k t rdi. Xen sulalisi gherbi yurt yiraq hem toxtimay topilang k t r l p turidu, serkerde-leshkerlarni ewetip turghuzushqa h sabsiz chiqi k tidu[33] dep qarighanliqtin, k yinki yili qoruqchi beg qatarliq qatarliq emeldarlarni yene emeldin qaldurup, boz yer  zlesht r shni toxtitip, gherbiy yurt bilen kari bolmide. F ngxu pursettin paydilinip, tesir k chini k ngeytip, her qaysi begliklarni boysunduwaldi. Eslide gherbiy yurt yungy en yilliridin bashlap xen sulalisige tewe bolghandin k yin, shimaliy Hun quldarlirining qulluqtin qutulup, ulargha at-olaq we kigiz-palaz qatarliq nersilerni tapshurmaydighan bolghan idi. Emdilikte f ngxu elchi ewetip, her qaysi begliklerdin Hunlardin ayrilip ketkenden buyanqi tapshurmighan bajlarni tapshurushni telep qildi. Hemde qerz qalghan bajni xalighanche  st r p, belgilik muddet ichide tapshurushni buyridi. Gheriy yurttii beglikler shundila xen sulalisi merkiziy hakimiyatiga asiyliq qilishning xata ikenlikini tonup yetti. Ular shimaliy Hun quldarlirining shepqetsizlerche  zishi we  kispalatatisidin nahayti ghezeplensimu, qoruqchi beg emeldin qaldurulup, xen sulalisi merkiziy hakimiyati bilen alaqisi  z l p qalghachqa, xen sulalisdin yarem telep qilidighan yoli tosulup q lip, k p pushaymanda qaldi[34].

F ngxu bashchiligidii shimaliy Hun quldarliri gherbiy yurttiki her qaysi milletlerni qul qilipla qalmastin, ularni yene  zlidirining eskiri bolushqa we xen sulalisining ch girdiki aymaqlirigha hujum qilishqa mejburlidi. Miladiye 107- yilidin bashlap, f ngxu bashlamchiliqida shimaliy Hunlar bilen gherbiy yurttiki her qaysi eller ch girdiki aymaqlargha on nechche yil parakendichilik saldi. Xen sulalisi qoshunlirimu teshebbuskarliq bilen qayturma zerbe berdi. Buning bilen gherbiy yurtta urush otliri peseymidi[35]. Miladiye 117- yili (y enchi 4- yili) siyanpilardin meghlup bolghandin k yin, qowmi ch chilip k tip, k pincheylen siyanpilargha el boldi. F ngxu y lench ksiz qalghachqa, miladiye 118- yili etiyazda y zdin artuq leshkirini bashlap jenupqa b rip sufang qoruligha k lip, el bolushni telep qildi. Xen sulalisi uning yene Hunlarni aldap topilang k t r shidin qorqup, uni ichkirdiki bich en aymiqigha (hazirqi x nen  lkisidiki y shyen nahiyisi) k ch rdi[36]. Shuningdin bashlap “shimaliy tengriqut” digen nam tarix b tidin yoqaldi hem shimaliy tengriqutning nesebimu  z l p qaldi.

Xen sulalisi x ngxuning k chining yoqalghan pursitidin paydilinip, miladiye 119- yili dorghap su benni mingdin artuq leshkiri bilen iwirgholda turushqa ewetip, gherbiy yurtni el bolushqa  ndidi. Shuning bilen aldi qosh we agni xanliri k lip el boldi. L kin shimaliy Hunlarning uzundin buyan barik l boyida charwichiliq qilghan quyan xan qowmi alhezal xen sulalisi ikkinchi q tim gherbiy yurtni tashliw tip (miladiye 107- yili) uzun  tmeyla,

y ngidin teyinlen'gen yene bir quyan xanning bashlamchiliqida y ngiwashdin barik l boyigha orunlashqanidi. Bu chaghda (miladiye 120- yili, yungning 1- yili) ular arqa qosh xan bilen birlikte hujum qilip su benni  lt r p, aldi qosh xani bilen birliship x shigha tajawuz qildi. Xen sulalisi tosushqa amalsiz q lip, peqet ben yungni gherbiy yurt dorghabi qilip l kch nde turghuzdi. Miladiye 124- yili ben yung k sen qatarliq ellerning leshkerlirini bashlap aldi bilen qosh ordisigha hujm qilip, Hunlarning il xanini yix  jilghisighiche (hazirqi shijangdiki tengri t xi) qoghliwetti. Shuning bilen aldi qosh beglikimu xen sulalisige tewe boldi. Miladiye 125- yili ben yung yene arqa qosh beglikige hujum qildi we shimaliy Hunlarning bu yerdiki elchisini  lt rdi. Miladiye 126- yili (yungjiyen 1- yili) ben yung her qaysi el qoshunliri bilen quyan xan qewmgha hujum qilghanda, quyan xan q chip guwu deryasi (hazirqi orni  niq emes) boyigha ketti. Uning qewmidin 20 mingdin artuq kishi xen sulalisige el boldi. Shimaliy tengriqut shexsen  zi yaremge atlinip bir t mendin atluq qoshun'gha bashchiliq qilip arqa qosh xanliqigha y r sh qilip, jiliju jilghisigha (hazirqi shijangdiki bughda t ghida) y tip keldi. Emma, xen qoshunliri qoghlap zerbe bergechke, ch kindi. L kin, shimaliy Hunlarning gherbiy yurttiki agni, k sen, udun, sakaraol we sul  qatarliq 17 beglikning hemmisi xen sulalisige el boldi[37].

Xen sulalisi iwirghol gherbiy yurtqa y qin, shimaliy Hunlar daim bu yerni tajawuzchiliqning bazisi qilidu dep qarap, shimaliy Hun qalduq k chilirining yene parakendichilik s lishining aldini  lish  ch n, miladiye 131-yili bu yerde boz yet  chip, t riqchiliq qilishqa permdan ch sh r p, xuddi yungy en yilliridikidek emir leshkerdin birni tesis qildi. Shimaliy Hunlarning qalduq k chilirini pak-pakiz tazilash  ch n, miladiye 134- yili (jiyayang 3- yili) xen sulalisining arqa qoshtiki emir leshkiri arqa qosh beglikining qoshunlirini bashlap chawul jilghisida (hazirqi shijangdiki boghda t ghida) shimaliy Hunlarga ushtumtut hujum qilip, tengriqutning anisini esir aldi hem y z ming tuyaqtin artuq qoy-kala, mingdin atuq harwa we nurghun qoral-yaraq gheniyemet aldi. K yinki yili etiyazda, shimaliy Hunlarning quyan xani yene 2000 din artuq leshker bilen arqa qosh beglikige hujum qildi. Dunxuang waliysi p y s n yaremchi qoshun ewetken bolsimu, urushta ghelbe qilalmide. K zde arqa qosh meghlup boldi[38]. Miladiy 137- yili (yangx  2- yili) dunxuang waliysi p y s n qoshun chiqirip barik lde (hazirqi shijangdiki barik l nahiyisi) quyan xanni meghlup qilip, uni  lt rdi[39]. L kin, 14 yil  tkendin k yin, (y enjiya 1- yili, miladiye 151- yili) gherbiy yurtta yene bir quyan xan peyda bolup, 3000 din artuq atliq qoshun bilen iwirgholgha kelgende, quyan xan ch kinip ketti[40]. Shuningdin k yin, tarixi eserlerde shimaliy Hunlarning parakendichiligi qayta tilghan

élinmighan. Emma, “kéyinki xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”de, yene ikki yil ötkendin kéyin (yungshing 1- yili, miladiye 153- yili) arqa qosh xani aldu xen sulalisige asiqliq qilip, shimaliy Hun zimnigha (orni éniq emes) qachqanliqi, xen sulalisi bijünni arqa qosh xani qilip teynligende, aldu shimaliy Hunlarning yénidin qaytip kélip, bijün bilen text talashqanliqi, xen sulalisi uning yene shimaliy Hunlarni tartip kélip, gherbiy yurtni qalaymiqan qilishidin ensirep, uni yene arqa qoshning xani qilghanliqi tilghan élin'ghan. Bu melumat tarixiy eserlerdiki shimaliy Hunlarning gherbiy yurttiki paaliyiti heqqidii eng axirqi bir qétimliq xatiridur.

Shimaliy Hunlar miladiye 91- yili chöllükning shimalidin chékin'gendin kéyin, ularning qalduq qowmiliri yenila gherbiy yurttta 60 yildin artuq paaliyet qildi. Miladiye 126- yili ben yung quyan xan qowmidin 20 mingdin artuq kishini el qilghan bolsimu, kéyin quyan xan we shimaliy tengriqutning her qétimqi parakendichilikniki eskiri nechche ming, hetta on nechche mingdin köp boldi. Miladiye 134- yili chawul jilghisidiki urushta xen qoshunlirining bir qétimdila yüz ming tuyaqtin artuq qoy-kala, mingdin artuq harwa we nurghun qoral-yaraq gheniyet alghinidin qarighanda, ularning adimi xéli köp bolghan. Lékin bu shimaliy Hunlarning kéyinki aqiwitining qandaq bolghanliqi we ularning gherbke köchüp, Yawropagha barghan shimaliy Hunlar bilen qandaq munasiwiti barliqini bilishke hazirche amal yoq.

7. Shimaliy Hunlarning gherbke köchüshi

Shimaliy tengriqut miladiye 91- yili (yüngyüen 3- yili) xen sulalisi serkerdisi géng kuy teripidin jinwéy téghida (hazirqi altay téghi) meghlup qilin'ghandin kéyin, bir qisim ademlirini (sani éniq emes) bashlap gherbeke qéchip, shimaliy Hunlarning gherbke köchüsh sepirini bashlidi. Uning birinchi meznili uysunlarning köchmen charwichiliq qilidighan rayoni boldi. “Kéyinki xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”de, “uysunlar sherqte Hunlar bilen, gherbiy shimalda kan'giye bilen, gherbte perghane bilen, jenupta sheher beglikliri bilen chégirlinette” dep xatirlen'gen. Urning jughrapiyilik orni hazirqi ili deryasining yuqiri éqini etirapigha toghra kélidu. Eyni chaghda shimaliy Hunlar keyni-keynidin yéngilip, chöllükning shimaliy qalaymiqanchiliq ichide qalghanliqtin, shimaliy tengriqut bashlap mangghan Hunlarning qaysi terepke ketkenlikini xen sulalisi bir mezgilgiche bilelmey qalghan. Shunga, “kéyinki xenname. Diki xatiriler birdek emes. “Jenubiy Hunlar heqqide qisse” we “du shiyenning terjimhali”da oxshashla “shimaliy tengriqutning qayaqqa qéchip ketkenlikini bilgili bolmidi” dep xatirlen'gen. “Yüen enning terjimhali”da bolsa “shimaliy tengriqut féng kuy teripidin meghlup

qilin'ghandin kéyin, uysunlarning yéрге köchüp ketti. Chöllükning shimaliy bosh qélip, qalghan qowmilarning kimge qaram bolghanliqini bilgili bolmidi” dep xatirlen'gen. Yene “jenubiy Hunlar heqqide qisse”de “muhakime”dimu “tengriqut endishige chüshüp, chédirlirini yighishturup, uysunlarning yéрге ketti” diyilgen. Yuqarqi ehwallargha asalinip höküm qilghanda, ularning uysunlarning yénigha köchüp ketkenliki emeliyetke uyghun kélidu.

Shimaliy tengriqutning qowmi uysunlar rayonida bir mezigil turghandin kéyin, zeber derst-qarawulliri dawamliq gherbi shimalgha, yeni kan'giyige köchüp badi. Ajiz-ushshaqliri yenila uysunlarning yéride qélip qaldi. Ularning dawamliq gherbke köchken waqti we köchüsh sewebi éniq bolmisimu, lékin gherbke köchüshning netijisi miladiye 554- yili (shimaliy chin padishahliqi yenbaw 5- yili) kitap bolup pütüp chiqqan “wéyname”de anche-munche xatirlen'gen. Mezkür kitabning 102- jild “gherbiy yurt tezkirisi”de “yapban éli uysunlarning gherbi shimalida, ariliqi 10 ming 930 chaqirim kélidu. Ularning ejdadi shimaliy tengriqut qowmiliridin bolup, shimaliy tengriqut xen sulalisining harwa-atliqlar san'ghuni du shiyen teripidin qoghliwétilgende, jinwéy téghidin ötüp, gherbtiki kan'giyige köchüp ketken. Kételmey qalghan ajiz-ushshaqliri küsenning shimalida qélip qalghan. Yéri nechche ming chaqirim kélidighan bolup, ahalsi 200 mingdin ashidu. Liyangjülüqlar uni <tengriqut xan> diyishidu” dep xatirlen'gen.

Bu yerde éniqliwélishqa tégishliki shuki, jenubiy-shimaliy sulaliler dewridiki yapban élining orni xen dewridiki uysun élining ornigha toghra kélidighan bolup, hergizmu uysun gherbiy shimalida emes. Uysunlar jenubiy-shimali sulaliler dewride toxtimastin jorjunlarning tajawuzigha uchrup, eslidiki yérini tashlap pamirdin éship gherbke köchüp ketkendin kéyin, Hunlar ularning yérini igilip yapban élini qurghan. “Wéyname. Gherbiy yurt tezkirisi”de: “uysun éli, paytexti qizil qorghon shehiri, küsenning gherbiy shimalida bolup, ariliqi 10 ming 800 chaqirim kélidu. Dölririni jurjanlar bésiwalghanliqtin, pamirni éship gherbke köchüp ketken” dep xatirlen'gen.

Küsen hazirqi shingjangdiki kucha bolup, uning gherbiy shimali hazirqi éli deryasining bash éqinini körsitidu. Shunga, yuqarqi bayandiki shimaliy tengriqut jinwéy téghidin ötüp “gherbtiki kan'giyisige köchüp ketti. Kételmey qalghan ajiz-ushshaqliri küsenning shimalida qélip qaldi” digendiki kételmey qalghanlar emiliyette uysunlar yéride qélip qalghanlarni körsitidu. “Wéyname. Gherbiy yurt tezkirisi” yapyan éli bayanidiki “bu elning chégirsida yanar tagh bar. Bu taghdin gunggurt chiqidu” digen bayan bilen küsen éli bayanidiki “küsen élining gherbiy shimalidiki chong taghda magmilar qaynap turidu.... Aghirip

qalghan kishler ichde saqiyidu” digen bayanlarga asosan'ghanda, bu “yanar tagh” we “chong tagh” emeliyette hazirqi shingjangdiki tengri téghini körsitidu. Shunga, jenubiy – shimaliy sulaliler dewridiki küsenning gherbiy shimalidiki yapban éli emeliyette xen sulalisi dewridiki uysunlar yéridur[41].

Shimaliy tengriqut qowmining ikkinchi menzili kan'giye boldi. Kan'giye hazirqi ottura asiya'diki qazaqistan sherqiy jenubida, “tarixiy xatiriler. Perghane tezkirisi”de: ”kan'giye perghanini gherbiy-shimalidin ikki ming chaqirim yiraqliqta” dep xatirlen'gen. Perghane hazirqi perghane oymanliqida bolup, sirderyasining yuqiri éqinining sherqiy teripide. Kan'giye perghanining gherbiy shimalida bolghan iken. U halda u sir deryasining töwen éqini we uning shimalidiki rayonlar bolghan bolidu. “Xenname. Hunlar heqqide qisse” we “chéng tangning terjimhali”da, kan'giyening sherqiy chégersi chiji shehiri (hazirqi talas deryasi) etrapini ikenlikini xatirlen'gen. Hazirqi jughrapiyilik orun'gha asosan'ghanda, talas deryasi miladiye 91- yili chöllükning shimalidin chékin'gendin tartip miladiye 290- yilining aldi-keynigiche bolghan 200 yil jeryanidiki gherbke köchüsh ehwalini Junggo we chet ellerning tarixiy eserliride nahayti addiy xatirlen'gen. Hetta muéyyen derijide aq qalghan.

Miladiye 290- yilining aldi-keynidin bashlap, gherbning tarixiy eserliride Hunlarning paaliyiti xatirlinishke bashlan'ghan. Bu toghrida amérika alimi w. M. Mékgowrin omumlashturup tonushturup: “shuningdin kéyinki 200 ming ichide, yeni miladiye 170- yildin 370- yilgiche bolghan arliqtiki, bu shimaliy Hunlarning ehwalini toghrisida biz héchnime bilmeymiz, dések bolidu. Bu ariliqta Junggo ichki niza bilen aldirash bolghanliqi, yene siyanpilarning tajawuzchilik tehditige düch kelgenlikini üçün, yiraq Türkistandiki Hunlar bilen bolghan barliq munasiwiti pütünley üzülp qaldi. Hunlarmu Junggoga qayta qayta tajawuz qilalmaydighan bolup qaldi. Shuning bilen bille gherbte alanlar we gotlar bilen rim impiyisining arliqini tosüp turghachqa, meyli yunan yaki latin aptorliri bolsun, Hunlarning paaliyiti toghrluq héchnime yazalmidi. Ular peqet ermeniye padishahi tgranésning (Tigranes, texminen miladiye 290- yili)(qoshunida alan yallanma qoshuni bolupla qalmastin, yene bir bölek Hun qoshuniningmu barliqini yézishqan. Uningdin bashqa, yene yérim esirdin kéyini (texminen miladiye 356- yili) pérsiyening shimaliy chégersining Chionites larning hujumigha uchrighanliqi melum. Chinoites Lar belkim ashu Hunlar bolushi mumkin” digen[42].

élimiz alimi sén jungmyenmu sikisning “pérsiye tarixi” 1-tomidiki shapur xanining ishliri toghrisidiki bayanidin neqil élip: “shapur (Shapur) ning sheriqidiki urush miladiye 350- yilidin 357- yilgiche dawamlashqan. Bu heqte tarixiy

eserlerder éniq xatirler bar. Bizning bilishimizche, tajawuz qilghuchilar Chinoites lar bolup, bular burunlar dunyagha tonulghan Huns lardur” digen[43].

Miladiye 4- esrning otturlirida, Hunlar don deryasi boyida alanlarni meghlup qilip, gherbni lertzige saldi. Shuning bilen ular gherb tarixchilirining diqqitini qozghidi. Shuningdin bashlap, Hunlarning gherbtiki paaliyetliri tarix eserliride körüshke bashlidi.

Alanlar burun aorsi dep atalghan bolup, kéyin namini özgertken. Ularning nami deslep “tarixiy xatiriler. Perghane tezkirisi” körüldighan bolup, uningda: “aorsi kan'giyisining gherbiy shimaligha ikki ming chaqirim kélidighan köchmen el, örp-aditi asasen kan'giyilikler bilen oxshaydu. Yüz nechcheming eskiri bar, yéri bipayan déngizgha tutushidu, u shimaliy déngiz diyilidu” dep xatirlen'gen.

“Üch padishahliq tezkirisi. Wéy padishahliq tezkirisi. Oghanlar, siyanpilar we sherqtiki yat qewmler heqqide qisse”dimu péy ju “wéy padishahning tarixi”din neqil élip: ““gherbiy shimalda uysun we kan'giye bar...Yene aorsi éli bolup, alan döliti depmu atilidu. Örp-aditi kan'giyilikler bilen oxshaydu. Gherbte dakchin (yeni gherbiy rim impiyisi) bilen, sherqiy jenupta kan'giye bilen chégirlinidu. Bu elde bulghun köp bolup, xelqi ot, su qoghliship köchmen charwichilik bilen turmush kechüridu. Yéri bipayan déngizgha tutushidu, burun kan'giyege qarighan, hazir héchkimge qarimaydu” dep xatirlen'gen.

Yuqarqilardin alan dölitining jughrapiyilik ornining hazirqi jenubiy rosiye yaylaqliridiki don deryasining sherqige toghra kélidighanliqini, atalmish “bipayan déngiz”ning don deryasi qoyuldighan azow déngiz ikenlikini biliwalghili bolidu. Buningdin qarighanda, omumen don deryasining sherqidin wolga deryasi arliqi we jenupta kawkaz téghighiche bolghan jaylar alanlarning zémini bolghan.

Rim impiyisining axirqi dewriliridiki tarixshunas ammiyanus marséllinus (Amminanus Marcellinus), miladiye 350 ~ 390- yillar)özining meshhur “tarix” namliq esiride (bu Yawropa tarixchiliri Hunlarning paaliyitini eng burun xatirligen eser) bu heqte téximu tepiliy melumatlarni qaldurghan bolup, u: “tannay deryasi (don deryasi) asiya bilen Yawropani ayrip turidu. Alanlar shisit deryasining (don deryasi) sheriqidiki bipayan, cheksiz ketken gherbiy aorsi[44] chöllükide olturaqlashqan. U yerde alan téghi bolghanliqi üçün, alanlar ashu nam bilen atalghan. Ular nurgunlighan qewmlerni boysundurup... Ularni qoshwalghandin kéyin, ularmu alan dep atalghan... Alan téghi sherqqe sozulghan bolup, ahalsi zir, yéri keng ellerge, jümlidin yeni asiya'ghiche bölünüp olturaqlashqan. Ularning arliqi shunche yiraq bolsimu, yene kélip keng rayonlarda

köchmen charwichiliq qilsimu, kéyin yenila ortaq bir nam astida birlikke kélip, hemmisila alan dep atalghan” digen[45].

Hunlarning alanlarni yoqitish heqqide “wéyname. Gherbiy yurt tezkirisi”de azraq xatiriler (lékin bular nahayti muhim) bolsimu, lékin uninggha aorsi bilen soghiyana arlashturwétilgen. Uningda: “soghdiana, pamirning gherbide bolup, burun aorsi, yeni unnash depmu atalghan. Chong déngizning boyida bolup, kan'giyening gherbiy shimaliy teripide, arliqi 10 ming 600 chaqirip kélidu. Hunlar burun ularning padishahini óltürüp yérini igelliwalghan. Bu eldiki sodigerler soda-sétiqqa nahayti mahir. Gawzung (wén chingdi toghbat jün, miladiye 452-465- yillar) dewrning deslipide soghdiana padishahi elchi ewetip soda qilishni telep qildi we permanni qubul qildi” diyilgen.

Soghdaniya hergizmu aorsi emes, “xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”de soghdaniya bilen aorsi ayrim-ayrim ikki dölet dep nahayti éniq yézilghan. Lékin “wéyname”de bu ikki dölet arlashturwétilgen (“shimaliy sulaliler tarixi”dimu zerepshan deryasi wadisida bolup, alan döli biling bolghan arliqi nahayti yiraq bolup, hergimu uning bilen bir el emes[46]. Bezi alimlar inchikilep tekshürüp körmeyla, Hunlar gherbke köchüshte soghdiyanagha barghan, dep xata höküm chiqirishqan[47].

Hunlarning alanlarni yoqitish urushining tepsiliy waqti we jeryani éniq emes. Gherb alimlirimu bu urush miladiye 350- yili bashlinip 374- yili axirlashqan, dep perez qilishqan. Bu qétimda Hunlar tunji qétim son deryasi sahilida peyda bulup, Yawropagha tajawuz qilishqa bashlighan. Ammianus bu heqtimu qisqiche xatire qaldurghan bolup, u: “Hunlar..... Alanlarning yérini deposite qildi. Hunlar keng kölemde qirghinchiliq qilghandin kéyin, qélip qalghan alanlar bilen ittipaqliq ehdi tüzüp, ularni özining qoshunigha qatnishishqa mejburlidi. Hunlar alanlar bilen birleshkendin kéyin, heywisi téximu ösüp ketti”[48] digen.

Alan döli yoqitilghandin kéyin, nurgunlighan alanlar Hunlarga boysunup, ulargha egiship gherbke yürüş qilghan bolsimu, lékin bir qismi bolsa jenupqa – kawkaz taghlirigha qéchip ketti. Yene bir qismi bolsa gherbke yürüp, sherqiy gotlarning mudapie liniyisidin bösüp ötüp, sherqiy gotlarning téritoriyisige kirdi (hazirqi don deryasining gherbi bilen dénstir deryasining arliqidiki rayonlar). Uzun ötmey Hunlar dawamlig algha igirlep don deryasidin ötüp, miladiye 374- yili sherqiy gotlarning ziminigha hujum qip kirdi. Sherqiy gotlar Hunlarning tajawuzigha taqabil turalmighanliqtin, dénsitir deryasining gherbidiki gherbi gotlarning téritoriyisige chékinishke mejbur boldi. Gherbiy gotlarmu meghlup bolghandin kéyin, bir qisimliri jenupqa donay deryasining shimalidiki

ormanliqqa qachi. Yene bir qismi donay deryasidin ötüp, rim impiryisining téritoriyisige kirdi. Shundaq qilip, Hunlar Yawropadiki milletlarning chong köchüsini ilgiri sürüş rolini oynidi we shuning bilen bille Yawropagha tajawuz qilishning muqeddimisini bashlidi.

8. Jenubiy Hunlardiki ijtimaiy özgirish

Jenubiy Hunlar el bolghandin kéyin xen sulalisi merkiziy hökümitining alahide iltipatigha érishti. Bu heqte jenubiy tengriqut tunduq miladiye 88- yili (jangxé2- yili) padishah xédigha yazghan xétide; “Ejdadlirim xen sulalisige el bolghandin béri xanning heddi-hésabsiz iltipatigha sazawer bolup keldi. Xen qushunining himayiside chégra-qorullar emin tapti, bu hal 40 yil dawam qildi. Men xen sulalisi yéride tughulup östüm, xen ordisigha tayinip yashidim, her yili yüz milyun yarmaqlap in'amgha ériship turdum, biz xatirjem bolghan bolsaqmu yaxshiliqigha jawap qayturush pursitige érishelmiginimiz üçün xijalet bolmaqtimiz” dep yazghan idi[49]. Shunga u xen sulalsining shimaliy Hunlarga jaza yürüş qilish urushlirini aktip qollap, qol astidiki kona-yéngi eskerlerni yötkep ishlitishni xalaydighanliqini bildürüp, küchining bariche tirishchanliq körsetti. Miladiye 89 ~ 91- yillardiki bir nechche qétimliq chong urushning hemmisige jenubi tengriqut we uning her qaysi xanliri qewmini bashlap aktipliq bilen qatnashti. Kéyin xen sulalsining siyanpi quldarlirining tajawuzigha qarshi urushlirighimu köp küch chiqardi we éghir bedel tölidi. Mesilen, jenubi tengriqut miladiye 177- yili (jyangping 6- yili) emir nöker zang min bilen her qaysi on ming kishliktin qoshun bashlap siyanpilar rehberi tanshixuygha qarshi urush qilghanda, jengde meghlup bolup eskerlirining ondin yette –sekkizi chiqim tartti[50] xen sulalsining shimaliy Hunlarga jaza yürüş qilishii we siyanpi quldarlirining tajawuzigha qarshi turushi, xelqning menpeetige uyghun heqqani herket idi, shunga jenubiy Hunlar bu urushlarni qollap yadrem bérishimu, wetenni birlikke keltürüşke we her millet xelqining ortaq menpeetige töhpe qoshqanliq idi. Sherqi xen sulalsining axiridiki texminen yüz yil jeryanda, birnechche qétim bezi qebililer asiqliq qilghan bolsimu, jenubi Hunlar bilen xen sulalsining munasiwiti asasi jehettin yaxshi boldi. Halbuki, bezi topilanglarni xen sulalsining ayrim emeldarlirining xata qilmishiliri keltürüp chiqarghanidi. Mesilen miladiye 124- yilidiki (yen'guang 3- yili) asuz bashchiliqidiki bir qétimliq topilang del lyawshüydin ötküchi san'ghuni géng küyning yéngidin el bolghan Hunlarga hujum qilish tüpeylidin yüz bergen idi[51].

Tinch, muqim weziyen jenubi Hunlarning ijtimaiy ishlepchiqirishning tereqqiyatigha paydiliq boldi. Shuning bilen bille jenubi Hunlar qoruldin

kirgindin boshlap chégridiki her qaysi ayaqlargha tarqaq joylashib, Xenzular bilan arilash olturaqlashti. “Jinname. Shimaliy dilar we Hunlar heqqide qisse”diki “besh ming tütündin köp Hun sofangdiki her qaysi ayaqlarda Xenzular bilan arilash olturatti” digen bayan del sherqi xen sulalsii dewridiki jenubidiki Hunlarga qaritilgan. Hunlardiki “tütün” aile digen menide bolup, her bir tütünni besh jan hésapliganda, eyni chaghda her qaysi ayaq, nahiyilerdiki Hunlarning topusi 20-30 ming bolghan bolidu. Xenzular bilan arilash olturaqlashqanlar we her qaysi ayaq nahiyilerge tarqalghan bu jenubi Hunlar Xenzular bilan bille yashighanliqi we daim Xenzular bilan alaqe qilip turghanliqi üçün, tebiy halda Xenzular medeniyitining küchlük tesirige uchradi. Shunga 40 yil ötkendin kéyin ularning ijtimaiy igiligi, jem’iyet teshkili we sinipi munasiwitide nahayiti zor özgirish meydan’gha keldi.

Hunlarning jemiyet teshkilide, eslide ishlepchiqirish teshkil bilan herbiy teshkil birlashtürülgen idi. “Tarixi xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de “erler oqya tartqidek bolghandila sawutluq chewendaz bolidu” dep xatirilen’gen. Ular tinich waqtida köchmen charwichiliq bilen shughullinip, urush waqtida jengge atlinatti, démek ular hem charwichi hem atliq esker idi. Emma, jenubi Hunlar qoruldin kirigendin kéyin, miladiye 90- yilning aldi-keynide “leshkerlik” tüzüm meydan’gha keldi. “Kéyinki xenname. Jenubi Hunlar heqqide qisse” dep xatirilinishche, shu chaghda jenubiy Hunlar urushta arqa-arqidin ghelbe qilip, köplep esir alghanliqi we el bolghanlarni qobul qilghanliqi üçün qowmi köpiyip, nupusi 34 ming tütün, 237300 ademge, leshkiri 50170 ke yetken. Bu yerdiki “leshker”ler del ishlepchiqirishtin ayrilip urush qilish wezipisina üstige alghan muntizim eskerler idi. Eyni chaghda jenubi Hunlarning nopusi 200 mingdin éship, 50mingdin artuq muntizim eskiri bolghinigha qarighanda, ottura hésap bilen her besh ademning biri muntizim esker bolghan. Qalghan erler we ajiz-ushshaqlar hem ayallar mexsus charwichiliq, déhqanchiliq we qol hunerwenchilik bilen shughullan’ghan. Leshkerlerning meydan’gha kélishide üç türlük sewep bolup, birinchisi, ijtimaiy ishlepchiqirishning yenimu terqqi qilishi, ikkinchisi, déhqanchiliqning ijtimaiy igilikte chong salmaqni igellishi, üçinchisi, xen sulalisining herbi tüzümining tesirige uchrighanliqi idi. Buning ichide birinchi sewep asasi orunda turidu. Aldi bilen besh ademning birining leshker bolushi, besh ademning eslidiki hökümrän sinipla béqishtin yene éshincha emgiki bilen bir’ademini köp béqishidin dérek béridu.

Bu Hunlarning ijtimaiy igilikning yenimu güllen’genlikini ekis ettürüp béridu. Uningdin qalsa, déhqanchiliq emgiki charwichiliq ishlepchiqirish bilen oxshimaydighan bolup birqeder muqim emgek küchi we belgilik tériqchiliq téxniki

bolghandila andin iglikni yaxshi bashqurghili we mehsulat miqdarini ashurghili bolidu. Shunga bir qisim kishiler xas esker bolup, yene bir qisim kishiler mexsus charwichiliq yaki tériqchiliq (yaki yérim charwichiliq bilen) shughullan’ghanda, ijtimaiy igilikni terqqi qildurushqa paydiliq bolidu. Bu xil eskerlik we déhqan, charwichiliq ish teqsimati. Hunlardiki ishlepchiqirish teshkili bilen herbiy teshkilning ayrilishining bashlinishi bolup, jenubi Hunlarning ijtimaiy tüzümining algha qarap tereqqi qilghanliqining belgisi hem jenubi Hunlarning ijtimaiy igilikning tereqqiyatining mehsuli idi. U öz nöwitide yene jenubiy Hunlarning ijtimaiy igilikning rawachlinishini ilgiri sürdi.

Hun hökümränliri izchil halda öz xelqinimu ézip kelgen idi. Ular batur tengriqut hakimiyet qurighandin boshlap, eslidiki uruqdashliq jamaesi omum ish üçün waqitliq yighidighan xirajetni muqim yighidighan baj-séliqqa özgertip, atalmish “uruq jamaesining menpeeti” nami astida sinipi ékipilatatsiye munasiwitining mahiyitini yoshurup kelgendi.

Jenubi Hunlar qoruldin kirgendin kéyin, hökümränlarning öz xelqini ékipilatatsiye qilish munasiwiti yenila mewjut bolup turdi hem turmushning xatirjem bolushi, nopusing köpiyishi, ijtimaiy igilikning üzlüksiz tereqqi qilishi bieln ékipilatatsiye qilish derjisimu chongaydi, buni “leshkerlik” tüzümining meydan’gha kélishidin biliwalghili bolidu. Chünki, ishlepchiqirishtin ayrilghan leshkerler bashqilarning béqishigha muhtaj bolup, jenubi Hun hökümränliri adettiki déhqan charwichilar (bu yenila asasi orunda turatti) ékipilatatsiye qilip érishken bayliqlardin bir qisimini ajiritip ularni baqqan. Ijtimaiy ishlepchiqirishning özlüksiz yüksilishige egiship, hökümränlirining ékipilatatsiyining barghanséri éghirlishishi bilen munasiwettiki ikki qutupqa bölünüşimu barghanséri chongqurlashti, shepqetsizlerche ékipilatatsiye tüpeylidin namratlaship ketken Hunlar barghanséri köpeydi. Ularning kéyinche egertebii apette yoluqsa halaket girdabigha bérip qélish xewipi bar idi. “Kéyinki xenname. Jenubi Hunlar heqqide qisse”de xatirilinishiche, miladiye 76- yili (jyenchu 1yili) jenubi Hunlar rayonda chéketken apiti tüz béri pxelq acharchilqta qalghachqa, padishah jangdi 30 mingdin köp namrat ahalige qutquzush bergen. Namrat xelqning 30mingdin éshishidin sinipiy bölünüşning keskinleshkenlikini biliwélishe bolidu.

Jenubi tengriqut el bolghandin boshlap, shimaliy chégridiki her qaysi ayaqlar, yeni béydi, sufang, wuyüen, tünjung, dingrang, yenmén, deyjun hem shanggulargha jenubi Hunlar we shimaliy Hunlardin yéngidin el bolghanlar orunlashturildi. Shuningdin kéyin Hunlar toxtimastin ichkirige köchüşke bashlidi. Meslen, miladiye 96- yili féngxu tengriqut bashchiliqidiki xelqtin 4000

leshker we on mingdin artuq ajiz-ushshaq xen sulalisige el bolghanda, xen sulalisi ularni ayrim-ayrim halda shimaliy chégridiki her qaysi ayaqlargha urunlashturdi. Shuyili on'ot xan ukuyken jenubi tengriqutqa asiqliq qilib, qewmini bashlap qoruldin chiqip ketkende, xen sulalisi qoshun ewetip ularni qayturup keldi we 20 mingdin artuq kishini ending (hazirqi gensu ölkisi jényüen nahiyisining sherqi jenubida) we béydigha orunlashturdi. Miladiye 140- yili (yungxé 5- yili) jenubi Hunlarning ichki qisimida qalaymiqanchiliq yüz béríp, sol tereptiki qulun xan üs ong qol bilik xan bilen birliship shixé aymiqidiki méyijgha hujum qildi. Kéyin yene sherqtiki oghanlar, gherptiki chyanglar, ghuzlar bilen til biriktürüp, bingju, lyangju, yuju we yiju töt ayaqqa tajawuz qildi. Xen sulalisi bularning tajawuzidin saqlinish üçün shéxi aymiqining merkizini lishigha (hazirqi senshi ölkisidiki lishi nahiyisi), shangjün aymiqinng merkizini shyayanggha (hazirqi shenshi ölkisidiki xenchéng nahiyisining jenubida), sufang aymiqining merkizini wuyüen'ge (hazirqi ichki Mongghuldiki bawtu shehirining gherbide) köchürdi. Buning bilen, eslide shixé, shangjün, sufang qatarliq jaylarga olturaqlashqan Hunlar téximu jenubqa köchüp, köp qism béngju aymiqining otturisidiki fénsüü deryasi wadisigha orunlashti[52]. Bu ularning kéyinki charwichiliq igilikidin déhqanchiliq igilikige ötüshini paydiliq sharait bilen teminlidi.

Miladiye 187- yili (jungping 4- yili) jenubi Hunlarda ichki niza yüz berdi. Bu ish burunqi jungshen waliysi jang chünning xen sulalisige qarshi ésiyan kötürüp siyanpilar bilen til biriktürüp chégridiki ayaqlargha hujum qilishidin bashlanidi. Lingdi jenubi Hun qoshunlirigha yuju chopandari lyuyüge masliship jaza yürüshi qilishqa perman chüshürgende, jenubi tengriqut qanquy sol qol bilik xanni qoshun bilen yuju aymiqigha ewetti, buning bilen qanquyning üzlüksiz leshker tartishidin ensirep miladiye 188- yili ong tereptiki shilo qebilisi bilen toggha hunliridin[53] yüz nechche ming adem isiyani kötürüp uni öltürdi. Manquy ölgendin kéyin oghli ong qol bilik xan yüfulo textke chiqti. Qanquyni öltürgüchiler yüfuloning ata qisasini élishidin ensirep, shübu qotqusini tengriqut qilib tiklidi. Yüfulo buninggha qayil bolmay xen ordisigha béríp dawa qildi we xen sulalisi merkizi hökümitining yadrem bérishini telep qildi. Bu del xen lingdi ölgen, sériq yaghliqliqlar qozghilingi partilap el qalaymiqanliship, her qaysi jayladiki féodal bölünmichi küchler pursettin paydilinip bash kötürüp, xen sulalisi merkizi hakimiyiti téz sür'ette parchiliniwatqan mezigil bolup, uning dewasini aqturalishidin we yadremge érishelishidin söz achqili bolmaytti. Shunga, yüfulo nechche ming kishlik atliq qoshunini bashlap, eyini, chaghdiki déhqanlar qozghilangchi qoshunining bir tarmiqi

bolghan beybo qoshuni bilen birliship, xényé (hazirqi xénen ölkisidiki xuangxé deryasining shimaliy etrapı), teyyüendiki her qaysi ayaq, nahiyilerge hujum qildi. Bu her qaysi jaylardiki féodal bölünmichi küchler we féodalliq tüzümge zerbe bérish, déhqanlar qozghilangchi qoshunigha yadrem bérish tek ilghar ehmiyetke ige idi. Lékin, her qaysi jaylardiki féodallar sériq yaghliqliqlar qozghilingini basturush jeryanida til biriktürüwalghan bolghachqa, bumuloning hujumi muweppiyyetlik bolmayla qalmastin, xelq uni qobul qilmidi. Mushundaq ehwal astida, u ademlirini bashlap xédung aymiqidiki pingyang nahiyiside (hazirqi senshi ölkisidiki linfén shehiri) turup qélishqa mejbur boldi[54].

Shübu qutqusi tengriqut bolup bir yildin kéyin öldi. Jenubi Hunlar qayta tengriqut belgilimidi, “shuningdin bashlap jenubi Hun ordisida tengriqutluq orni bosh qélip” pishqedem uruq aqsqaqalliri el ishlirini wakaleten bashqurup turdi[55]. Yüfulo kéyin ésilzade pomishchiklarga wekillik qilidighan yüen shaw, yüen shu qatarliq féodal bölünmichiler guruhi bilen ottura-töwen pomishchiklarga wekillik qilidighan saw saw gorohi otturisidiki urushlarchimu qatnashti, beybo qoshunning bashliqliridin yang féng, xusey qatarliqlar dung ju we xen shyendige teslim bolghandin kéyin, yüfuloning ong qol bilik xani chubi miladiye 195- yili (shingping 2- yili) qishta yang féng we xu sey qatarliqlar bilen bille xen shiyendining chang'endin sherqqe qaytishgha hemdem bolup, dung juning qol astidiki serkerdilerdin li chö, gofenlerge zerbe berdi. Shundaq qilib jenubi Hunlarning bu hökümranchiligi emdilikte yang féng, xuseylergeoxshash déhqanlar qozghilangchi qoshuni we xelqning menpeitige asiqliq qilib, Xenzu féodal hökümranchiligi hökümranchiligi sinipi bilen tamamen bir terepte turidighan atamanlarcha aylandi hem bir féodal bölünmichi süpitide ottura tüzlemliktiki féodal bölünmichilerning qalaymiqan urushigha qatnashti. Yene kélip qalaymiqan urushlar jeryanida hemmilda yerde bulang-talang qildi. Xen sulalsining axirqi mezigilidiki meshhur alim sey yungning qizi sey wénji del mushu chaggha bulap kételgen idi[56].

Yüfulo miladiye 195- yili öldi. Uning ornigha inisi xuchuchan chiqip yenila pingyangda turdi. Oghli liyubaw sol qol bilik xan boldi. éytishlarcha qarighanda liyu baw “besh ghuz, on alte padishaliq” dewride “xen” hakimiyitini qurghan lyu yüennig (yene bir simi lyu yüenxey) atisi iken.

Miladiye 202- yili (jyen'en 7- yili) saw saw jung xuyni xuchuchan tengriqut turushluq pingyanggha qorshap hujum qilishqa ewetkende, xuchuchan saw saw el boldi. Saw saw uning qewmining xungaxé deryasi wadisidiki her qaysisi ayaqlargha tarqilip jaylashqanliqi, küchining barghanséri küchiyip bériwatqanliqi, buning öz

hakimiyatining mawjudligi va shimolning birlikka zor tahdid élip kélidiganligini his qilip, Hun yuqiri qatlam aqsöngéklirining qayta bosh kótürüshning aldini élish va bölünmichilik xewpini yoqitish üçün, ottura tüzenglikni tutup turush va pütün Junggoni birlikka keltürüshni chiqish qilip, ulargha qarita parchilash siyasetini qollinip va ularning olturaqlashish dairisini cheklep, ularning küchini tézginlidi va ajizlashturdi.

Miladiye 216- yili (jyen'en 21- yili) xochuchan tengriqut her qaysi xanlirini boshlap wéy padishahliqigha ziyaretke kelgende, saw saw uni béyjing shehiri (wéy padishahliqining astanisi, hazirqi xébéy ölkisi, sisiyen nahiyisining sherqiy jenubidiki sentey kenti) de qaldurup, chubni pingyanggha qaytip, uning qowmilirini nazaret qilishqa va bashqurushqa ewetti[57] hem ularni bingjuning shixé, eyyüen, yenmén, shinshing, shangjün qatarliq ayaqlirigha va xédung qatarliq alte ayaqqa tarqatqan orunlashturdi[58]. Kéyin saw saw yene xochuchanning qewmini besh qismgha bölüp, sol tereptiki qewmidin on ming tütündin artuq kishini teyyüendiki zishi nahiyisige (hazirqi senshidiki fényang nahiyisining sherqiy jenubida), ong tereptiki qewmidin alte ming tütündin aruq kishini chishyen nahiyisige (hazirqi senshidiki chishiyen nahiyisining sherqiy jenubida), jenub tereptiki qewmidin üç ming tütündin aruq kishini puzi nahiyisige (hazirqi senshi ölkisining shiyenshiyen nahiyisi), shimol terep qewmidin töt ming tütündin artuq kishini teyting nahiyisige (hazirqi senshi ölkisidiki wénshü nahiyisining sherqiy shimolida) ataman qildi hem Xenzularin birni emirleshker qilip, ularni nazaret qildi[59]. Shuningdin boshlap tengriqutning gerche nami bolsimu, emili kontirol qilidighan yéri qalmidi. Xan törilerdin töwenlerning hemmisi birdek addi puqraliqqa chüshürüldi. Tengriqut ordisi yenila pingyangda bolsiu hem besh qismning atamanliri öz qowmi arisida tursimu, emeliyette hemmising ailisi jinyang va fénsü deryasi sahilida boldi[60]. Buning bilen Hunlarning qebile teshkili saqlinip qalghan bolsimu, Hun hökümlerleri sinipi qewmini biwaste bashquralmaydighan bolup qélip, hökümlerlik emeli hoquqi saw saw hakimiyati va u ewetken emirleshkerlerning qoligha ötüp ketti. Shunga, ular öz qewmiliridin burundqidek “özi xalighanche ish qilidighan” qoral süpitide paydilinalmaydighan boldi.

Saw saw yene özi ewetken bingju deryasi dorghayi liyang shi arqiliq béngjudiki Hunlarga yuqiri qatlimidiki kishlarni yelik hökümlerlerde emel tutushqa qiziqturup, ularni qewmiliridin tamamen ayriwetti. Ikkinchidin, qawul Hun charwichiliridin “boysun'ghan mert Hunlar” va “pidakar ezimetler” qoshuni teshkillep, her qaysi jaylarga mudapiede turushqa yaki hujum qilishqa ewetti. Ularning aile tewelirini yéchénggha köchürüp kélip orunlashturdi. Üchinchidin, qélip

qalghan Hunlarni déhqanchilik qilishqa ilhamlandurdi. Yuqarqi bir qatar tedbirler arqiliq, saw saw jenubiy Hunlarning meyli yuqiri qatlamdikiler va yaki töwen qatlamdikiler bolsun, hemmisi nahayti ünümlük bashqurdi. Tarixiy eserlerde xatirlinishiche, shuningdin boshlap “tengriqut itaetchan bolup, ataqliq xanliri qaide-yosunlarga boysunup wezipe ötep, qoshunliri buyruq boyiche ish qilidighan bolup, qowmining addi xelqtin hichqandaq perqi qalmighan. Chégralar tinclinip, puqralar hemmila yerge tarilip, pile béqip, tériqchilik bilen shughullinip, köchüp yürmeydighan bolghan”. Buning bilen burunqi “Hunlar bingbu teweside özi xalighanche ish qilidighan” weziyet özgergen[61].

Saw saw xochuchan tengriqutni yéchéngda turghuzghandin kéyin, jenubiy Hunlar özliri turawatqan ayaq, nahiyilerdiki yerlik emeldarlarning bashqurushini qubul qilip, nopusqa kirip, Xenzu xelqi bilen asasen oxshash bolghan bolsimu, emma “baj, paraq tapshurmasliq” tek alahide imtiyazgha ige bolghanidi[62]. Liyang shi yuqarqidek tedbirleri yolgha qoyghandin kéyin, addi xelqqa aylan'ghan nurghunlighan Hunlar Xenzular bilen uzun muddet arilash olturaqlashqanliqtin, tériqchilik qilishni öginiwaldi. Hökümet “pile béqish va tériqchilik qilish”ni aktipliq bilen yolgha qoyup, ularning yéza igilik ishlepchiqirishgha qatnishishigha ilham bergenliktin, téximu köp kishi teb'iy halda tériqchilik bilen shughullandi. Buni jenubiy Hunlarning charwichilik igilikidin déhqanchilik igilikige ötüshning bashlinishi diyishke bolidu. Halbuki adettiki Hunlar yéri bolmighachqa, emma tériqchilik qilishqa bashlighanda bingjudiki her qaysi ayaq nahiyilerdiki Xenzu biyurokiratlar va pomishichiklardin yer ijare élip, nurghuni Xenzu aililerdiki ijrakesh otaqchilardin bolup qaldi. “Jinname” 93- jild “yat beglerning terjimhali”da xatirlinishiche, saw wéy orda mötiwerliridin töwenlerning kala ijarige élishi va otaqchi ishletishige san belgilep bergen. Kéyin addi xelq hashar-alwangdin qéchip köplep otaqchi bolghan. Tesiri va küchi bar aililerde bundaq otaqchilar yüzdin ashqan. Yene teyyüen qatarliq ayaqlardiki bezi aililerde Hun yaki bashqa ghuz otaqchilar kéyinki dewridiki ijarikeshe déhqanlar va yallanma déhqanlar bolup, bular kéyinche yanchilargha, hetta qullargha aylinip qalatti. Shunga wéy, jin sulalisi dewride bingju va xuangxé deryasi wadisidiki bashqa ayaq, nahiyilerde Hunlarni va arilashma ghuzlarni qul süpitide élip-sétish hadisi nahayti ewj élip ketti. “Üch padishahliq tezkirisi. Wéy padishahliq tezkirisi” 22- jild “chén tening terjimhali”da xatirlinishiche, chén tey jéngshi yilliri (miladiye 240 ~ 248- yillar) bingju dorghabi, heywetlik san'ghungn, tetekdar va Hunlarni qoghdighuchi emir nöker bolup turawatqanda, astanidiki nurghunlighan aqsöngék biyurokiratlar

qimmatlik sowghatlarni ewetip, uningdin Hun qullirini sétip bérishni telep qilghan. Bashqa arilashma ghuzlarning qul qilinip élip-sétilishi “jinname” 104- jild “shiléning terjimhali”de tepsiliy bayan qilin’ghan[62]. Netijiside jenubiy Hunlarning töwen qatlimidiki addi xelq bilen wéy, jin sulaliliri ottursida milli zididyettin bashqa yene sinipi ziddiyet peyda boldi. Kéyin Hun aqsöngiki liyu yüen jin sulalisige qarishi chiqqanda, del mushu ziddiyetlerdin paydilandi.

Liyu yüenning ishining jeryani we uning nachar aqiwiti, saw sawning Hun yuqiri qatlam aqsöngelirining küchini kontirol qilish we ajizlitishining siyasi yiraqni körerlikke we ijabi

ehmiyetke ige ikenlikini ispatlidi. Halbuki adettiki Hun xelqining kéyin wéy, jin sulalisidiki aililerning otaqchisi bolup qélishi bolsa, eyni chaghidiki féodalliq jem’iyettiki alahide tarixi sharaitining muqerrer netijisi idi. Chünki, wéy, jin sulalisi hakimiyiti féodal pomishchiklarning hökümranliqida yashighan Xenzu déhqanlardin nurghunimu addi Hun xelqi düch kelgen teqdirdin qéchip qutulalmidi. Shunga, gherbiy jin hulalisi dewride, her millet xelqining hemishe milliy chek-chégrani buzup tashlap, her millet hökümran siniplarning ézishi we ékispalatasiyige birliship qarishi turushi hergizmu tasaddipiyliq emes idi.

Izahatlar:

- [1] “Kéyinki xenname. Guang wudi heqqide xatire”, “jenubiy Hunlar heqqide qisse” we 19- jild “géng goning terjimhali” 28- tepsirat.
- [2] “Kéyinki xenname. Guang wudi heqqide xatire” we 82- tepsirat “emeldarlar tezkirisi”.
- [3] “Kéyinki xenname. 54- jild “yüen enning terjimhali”da: “yüz milyun 900 ming yarmaqtin artuq” diyilgen. Bu yerde yüen xungning “kéyinki xen xatirliri” 13- jild “xédi heqqide xatire”ge asasinildi.
- [4] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [5] “Kéyinki xenname” 90- jild “oghanlar, siyanpilar heqqide qisse”.
- [6] Yuqirqigha oxshash.
- [7] “Sherqiy qesirdiki xen xatirliri” 1- jild “büzurukwar guang wu padishah heqqide xatire”.
- [8] “Kéyinki xenname. Guang wudi heqqide xatire” we 35- jild “jang chünning terjimhali”.
- [9] “Kéyinki xenname” 20- jild “jey rungning terjimhali”.
- [10] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [11] “Jinname” 97- jild “shimaliy dilar we Hunlar heqqide qisse”diki “Hunlardin besh mingdin artuq aile sufang etirapidiki aymaqlarda Xenzular bilen ariliship olturaqlashti” digen xatiride del jenubiy Hunlar közde tutulghan.
- [12] “Kéyinki xenname” 36- jild “jéng jungning terjimhali”.
- [13] Yüen xungning “kéyinki xen xatirliri” 8- jild “guang wudi heqqide xatire”.
- [14] Bu qétimi bazar échishning waqti on yilgha barmighan,. Yungping 15- yilgha kelgende (miladiye 72- yili) shimaliy Hunlarning tajawuzi bilen üzülp qalghan. Yüenxé 1- yili (miladiye 84- yili) gha kelgendila andin eslige kelgen. Bir qétimdila on ming toyaqtin artuq at-kala sodisi bolghinidin ikki terepning iqtisadi alaqisining neqeder muhimliqini körüwélisheq bolidu. (“Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”ge qarang).
- [15] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [16] Yüen xungning “kéyinki xen xatirliri. Mingdi heqqide xatire”.
- [17] “Kéyinki xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”.
- [18] “Kéyinki xenname. Mingdi heqqide xatire” we “jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [19] “Kéyinki xenname. 19- jild “géng bingning terjimhali”.
- [20] “Kéyinki xenname. Mingdi heqqide xatire”.
- [21] “Kéyinki xenname” 88- jild “gherbiy yurt tezkirisi”.
- [22] “Kéyinki xenname. Mingdi heqqide xatire”, “jangdi heqqide xatire”, “gherbiy yurt tezkirisi” we 19- jild “géng gungning terjimhali”, “géng bingning terjimhali”.
- [23] “Kéyinki xenname” 48- jild “yang dungning terjimhali”. Yene 54- jild “yüen enning terjimhalida”da sherqi xen sulalisi hökümitining gherbi yurttiki yilliq xirajiti 74 milyun 800 ming yarmaq, diyilgen.
- [24] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [25] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [26] “Kéyinki xenname. Xédi heqqide xatire”, “jenubiy Hunlar heqqide qisse” we 23- jild “dushiyenning terjimhali”.
- [27] “Jenubiy Hunlar heqqide qisse” we “dushiyenning terjimhali”ning her ikkiliside “shimaliy tengriqut qéchip ketti, nege ketkenligini bilgili bolmidi” dep xatirlen’gen. Lékin “yüen enning terjimhali”da bolsa “shimaliy tengriqut uysunlarning yénigha qéchip ketti” dep xatirlen’gen. Bu emeliyetke uyghun kélidu. Kéyin. U kan’giyige ketken.
- [28] Bu yerde “jenubiy Hunlar heqqide qisse”ge asasinildi. “Kéyinki xenname” 19- jild “géng küyning terjimhali”da bolsa “sekkiz qebile, 20 mingdin artuq adem” diyilgen.
- [29] Firansiye alimi déguygini(Deguignes). J) We élimizning ching sulalisining axiridiki alimi xung qüning perizige asalan’ghanda, miladiye 1- esrning axirida kan’giyige barghan we Hunlar miladiye 4- esrde yawrupada peyda bolghan Hunlarning ejadi iken. Déguygini’sning “Hunlar, Türkler, Mongghullar we gherptiki tatarlarning omumiy tarixi” (1756 ~ 1758- yillar, parijh), xung jüning “yüen sulalisi tarixidiki terjimilerge toluqlima” 27- jild “gherbiy yurttiki qedimqi jaylar heqqide temsil”ge qarang.
- [30] Tütün heqqidiki chüshendürishni we her bir “tütün”ning jan sanining qanchilik ikenlikini 2-baptiki “tütün”ge bérilgen izahattin körüng.
- [31] “Wéyname” 103- jild “hun yüwén moxuyning terjimhali”.
- [32] “Wéyname” 95- jild “toba lyu xunning terjimhali”.

- [33] “Wéyname” 47- jild “lyu chinning terjimhali”.
- [34] “Kéyinnki xenname. Xédi heqqdie xatire”, gherbiy yurt xatirisi” we “ben yungning terjimhali”.
- [35] “Kéyinki xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”.
- [36] “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”
- [37] “Kéyinki xenname. Gherbiy yurt tezkirisi” we “ben yungning terjimhali”.
- [38] “Kéyinki xenname” 6- jild “shündi heqqide xatire”, “gherbiy yurt tezkirisi”
- [39] “Métal, tash pütükler”diki “xen sulalisi dunxuang waliysi péy sénning töhpe menggü téshi”.
- [40] “Kéyinki xenname. “Gherbiy yurt tezkirisi”.
- [41] “Tarix tetqiqati” jhormilining 1978- yil 7-sanidiki shiyaw jishingning “Hunlarning gherpke köchüshi toghrisidiki izdinish” digen maqalisida bu tepsili delillen'gen, paydilinshqa bolidu.
- [42] Mékgowrin: “ottura asiya qedimqi döletlarning tarixi” (jungxua kitap idarisi 1958- yili neshri, jang jüen terjime qilghan nusxasi), 6-bap “Yawropagha bésip kirgen Hunlar”, 166 ~ 167-betler. Mékgowrin otturghan qoyghan 200 yil (170 ~ 370- yillar) shimaliy Hunlar chöllükning shimalidin chékin'gendin kéyin, quyan xan qowmining yenila hazirqi shijangning sheriqide miladiye 170- yilighche paaliyet élip barghanliqidin tartip 370- yilning aldi-keynide shimaliy tengriqut qowmilining alan dölitini yoqatqinighiche bolghan ariliqni körsitidu. Emma, Xenzuche matériyallar shimaliy Hunlarning quyan xan qowmining shijangning sheriqidiki paaliyiti heqqidiki eng axirqi xatire miladiye 151- yili körüldü. Shimaliy Hunlar toghrisidiki eng axirqi xatirimu 153- yili körüldü. Lékin, bu shimaliy Hunlar bilen gherbke köchken shimaliy Hunlar ottursida qandaq munasiwet barliqi téxi namelum.
- [43] Sén jungmiyen: “iran ghuzliri we Hun ghuzliri”, “heqiqet jhormili”ning 1944- yili 5-aydiki 1-toplam 3-sani.
- [44] Esli izahatta: “aorsi Junggo tarixnamiliridiki aorsi bolup, ular gherbiy asiya we sherqi yawrupaning jenubigha tarqalghan. Ularning yawrupadikiliri qarabaqan téghi bilen don deryasi ariliqidiki rayonlarda olturaqlashqan..... Alanlar aorsilarning bir tarmighi” diyilgen.
- [45] Chi sixé qatarliqlar terjime qilghan “dunya tarixi matériyalliri mexmuesining deslepki toplimi. Ottura esirning bashliridiki gherbiy yawrupa”, senlyen kitapxanisi 1958- yili neshri, 31 ~ 32-betler.
- [46] Shiyaw jingshingning maqalisida bumu delillen'gen.
- [47] Alim yaw sungwu “Yawropa alimlirining Hunlar heqqidiki tetqiqatiri” digen maqalisida (béyjing uniwérsitetining “dölet ilmi pesillik jhormili”ning 1930- yili 2-toplam 3-sanigha bésilghan) chi sixé “Hunlarning gherpke köchüshi we ularning Yawropadiki paaliyiti” digen maqalisida (“tarix tetqiqati” jhormilining 1977- yilliq 3-sanigha bésilghan) xata halda “wéyname” we “shimaliy sulaliler tarixi”diki xatirilerge ishinip qélip, soghdiyana bilen aorsi (alan) ning bir dep yekün chiqarghan. Shunga, Hunlar Yawropagha köchüsh jeryanida soghdiyana ötkén, dep qarighan.
- [48] Chi sixé qatarliqlar terjime qilghan “dunya tarixi” matériyalliri mejmuesining deslepli toplimi”, 34-bet.
- [49] “Kéyinnki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [50] “Kéyinnki xenname. Siyanpilar heqqide qisse”.
- [51] “Kéyinnki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [52] “Kéyinnki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [53] “Elni idare qilishqa paydiliq umumiy örneklar” (59- jild)ge xu senshéngning ihah bérishiche, jiyenwu yillirining otturlirida ong üken batis xan bi xen sulalisige el bolup shilolot tengriqut dep atalghan. Shilolar uning qowmining bir tarmiqli bolup, ong terepte tarqiip olturaqlashqanliqtin, uning qowmining nami bilen atalghan. Toghalarmu Hunlarning bir tarmiqli bolup, “jinname. Shimaliy dilardar we Hunlar heqqide qisse”de, shimaliy dilardin qorol ichige kirgenler togha qatarliq 19 qebile idi, diyilgen. Wéy jin sulalisi dewride toghalar arilashsa ghuzlarning bir tarmiqli bolghan bolghachqa, yene togha hunliri depmu atalghan.
- [54] “Kéyinki xenname. Lingdi heqqide xatire”, “shiyendi heqqide xatire” we “üch padishahliq tezkirisi. Wéy padishahliq tezkirisi. Wudi heqqide xatire”diki péy ju “wéyname”din alghan neqilge qarang.
- [55] “Kéyinnki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [56] “Üch padishahliq tezkirisi, wéy padishahliq tezkirisi, wudi heqqide xatire”, 8- jild “jang yangning terjimhali”, “kéyinki xenname. Shiyendi heqqide xatire”, 74- jild “yüen shawning terjimhali”, 75- jild “yüen shuning terjimhali”, 84- jild “ipetlik ayallarning terjimhali”.
- [57] “Üch padishahliq tezkirisi. Wéy padishahliq tezkirisi. Wudi heqqide xatire”, 15- jild “jang jining terjimhali”, “kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”.
- [58] “Jinname” 56- jild “jiyang tungninge terjimhali”.
- [59] “Jinname. Shimaliy dinlar we Hunlar heqqide qisse”.
- [60] “Jinname” 101- jild “lyu yüenxyening terjimhali”
- [61] “Üch padishahliq tezkirisi. Wéy padishahliq tezkirisi” 15- jild, “liyang shining terjimhali”.
- [62] “Jinname. Shimaliy dilardar we Hunlar heqqide qisse”.
- [63] “Jinname. Shilening terjimhali”da: “tey'en yillirining otturlirida, mingjuda qehetchilik yüz bérüp, shilé we bezi ghuzlar sersan bolup, yennémdin yininggha rayonigha qéchip keldi. Biyzé chéikchi bégi lyu jyen ularni sétiwalandin kéyin, qulluqtin azat qildi..... Kéyin heywetlk san'ghun yen süy bingju dorghayi, emir leshker téng jiggha shendungdin qoshun toluqlashni éytqanda, téng ji san'ghun goyang, jang lung qatarliqlarni ewetip, yijudin ghuzlarni tutup ikkidin qiip taqaq sélip heydep keldi. Shilé shu yii yigirime nechche yashta bolup, u shularning ichide bar idi. Kelgiche jang lung teripidin köp haqaretlendi... Kéyin rénpingliq shi xuen digen kishige qulluqqa sétiwétildi” dep xatirlen'gen.

Bap XIII Hunlarning Igiliki

1. Hunlarning tmr qorallar medeniyyiti

Markis: "alliqachan nesli qurup ketken haywanning ten tzlshini bilishte qalduq ustixanlarning tzlshini tetqiq qilish zrr. Alliqachan yoqalghan ijtimaiy igilik tzlmisini bilishtimu emgek wastilirining qalduqlirini tetqiq qilish oxshashla zrr... Emgek wastiliri oxshashla insaniyet emgek kchi tereqqiyati derijisining lchigchisi bolupla qalmay, yene emgek tewe bolghan ijtimaiy munasiwetning krsetkchidir" digen[1]. Shunga, Hunlarning emgek wastilirining qalduqlirini tetqiq qilish, Hunlarning ijtimaiy igilik tzlmisini bilishtiki achquch hsablınıdu.

Hunlar miladiyidin burunqi 3- esrdiki güllen'gen chaghlirida igiligen emgek wastiliri mis qorallar bolmastin, belki tmr qorallar bolghan yqinqi on nechche yildin boyanqi dölitimiz ichi –sirtida lip brilghan arxologiyilik qzishlar bizni bu jehettiki maddi matiriyallar bilen teminleydu.

Chet'eldiki arxologiyelik matiriyallar ichide Mongghuliye xelq jumhuriyiti tewesidiki her qaysi jaylardin (eyni waqtiki Hunlarning asastiq olturaqlashqan rayonliri) qzilghan Hunlarning eng deslepki chasa shekillik tash qbriliri we noyan tghidin (hazirqi ulanbaturning 70 mil shimolida, eyni waqıtta tengriqut ordisigha tewe idi) qzilghan Hunlarning qedimqi qewriliridin chiqqan nersiler bir qeder mol. Eng qedimqi dewirge bolghan arliqqa mensup bolghan chasa qbrilerdin chiqqan tmr palta, tmr xenjer we miladiyidin burunqi 4-esrning axiri 3-esrning bashlirigha mensup bolghan tmr ygendur. 1954- yili nopan tghidiki 3-, 8-, 9-nomurluq qedimqi qbrilerdin chiqqan miladiyidin burunqi 3- we 2- esrlerge mensup bolghan tmr qorallar ichide ch qirliq tmr bashaq, yoghan tmr ygen halqa (ygenning ikki chtidede halqisi bar), chong-kichik tmr halqa (beziliri atning qorsaq tasmsining halqisi bolup, tmr tili bar). Tmr yapraqche (beziliri at shekillik tmr yapraqche bolup, toshukchiliri bar). We tmr uwaqliri bar. Yumilaq tash qbrilerdin chiqqinimu miladiyidin burunqi 3-, 2- esrlerge mensup bolghan uch qirliq uzun neyze bashiqi, tmr shemsher, qilich (parchisi), tmr ygen we tömürdin yasalgan bashqa boyumlar dur[2].

1944- yilidin 1951- yilghiche sowt ittapaqi buriyat ittapaqdash aptonom jumhuriyitining merkizii ulan'od etrapidin miladiyididin burunqi 1-esrge mensup bolghan Hunlar ishletken tmr qorallar we tmr qoral qoyidighan qlip, tmr ritidighan ochaq, shundaqla yene tmr orghaq we tmr soqidin bir nechchisi qziwlinighan[3].

Uningdin bashqa, 1924- yili sowt ittapaqi arxologi P. K. Kozlow noyan téghidiki 6-nomurluq Hun qbrisidin miladiyidin burunqi 1- esrge,

mensup bolghan tömürdin yasalgan ygen we trluk mixlarni qéziwalghan[4].

Yéqinqi 20 yildin buyan élimiz arxologlirimu ichki Mongghulning her qaysi jayliridiki Hun qbriliridin Hunlarning xli kp tmr qorallarini qziwaldi. Mesilen:

1979- yili ikjaw aymiqi jungghar xoshunining shigupen digen yéridiki Hun qbrisidin yghiliq dewrining (miladiyidin burunqi 475- yilidin miladiyidin burunqi 221- yilighich) axirqi mezgilige tewe bolghan sget yopurmiqi shekillik uzun tmr xenjer, tmr yügen, tmr neyze, tmr bigiz, tmr ilmek qatarliq qziwlindi[5].

1974- yili jungghar xoshunining tylngtey digen yridiki Hun qbrisidin yghiliq we xen dewrige (miladiyidin burunqi 206- yilidin miladiye8- yilighiche) mensp bolghan turna tumshuq shekillik tmr joto (bir uchi tz bslıq, yene bir uchi turna tumshughi sheklide, otturisida yumulaq tshki bar), ikki boghumluq tmr ygen, tmr enduwa qatarliqlar qziwlindi[6].

1980- yili dungshng nahiyisining pudunggo digen yéridiki Hun qbrisidin xen dewrige tealluq halqa, yolluq tmr shemsher, bsi we qiri oyman yasalgan tmr xenjer, romba shekillik ch qirliq we yaypang ch qirliq tmr bashqa, ikki bughumluq tmr ygen (otturisida kiching halqisi, ikki teripide atning chulwurini baghlaydighan chong halqisi), tmr dangqan, tmr qazan, tmr halqa, chasa shekillik tmr tügmen we tmr zınnet boyumliri qziwlindi[7].

1969- yili bayin'ghol aymiqi chaxar ong arqa xushuni jawjyafang kentidiki Hun qbrisidin xen dewrige mensup bolghan tmr shemsher, tmr neyze we tmr xenjer qziwlindi[8].

limizning qedimqi kitablrıdimu Hunlarning tmr qorallarni ishletkenlikige ait xatiriler bar. Mesilen, "tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de, Hunlarning urush qilghanda yiraqqa oqya, yqin'gha qlich, neyze ishlitidighanliqi xatirilen'gen buningdin bashqa yene Hunlarning "jinglu" diyilidighan bir xil sil qlichı bolu, bu daim ishlitilidighan shemsher idi. Miladiyidin burunqi 116- yili xen sulalisining ulugh san'ghuni dng zun shimoliy Hunlarni meghlup qilghandimu 3000 shemsher, ikki ming dash qazan olja alghan[9].

Barliq qzilma we yazma matriyalar birge Hunlarning miladiyidin burunqi 3- esrdin ilgirila tmr qorallargha ige ikenliki, miladiyidin burunqi 3- esrdin kyin tmr qorallarni keng kölemde ishletkenliki, miladiyidin burunqi 2- esrdin kyin tömürchilik txnıkisining yenimu ilgirilep rawajlan'ghanliqini nmlk ispatlap béridu.

Qéziwélin'ghan buyumlar ichide tmr qorallar ichidin sirt, yene mis qorallarmu bar.

Chöllükning shimalidiki eng qedimqi chasa tash qebrilerdin miladiyidin burunqi 7- ~ 3- esrlerge mensup mis palta, mis pichaq, mis bashaq, mis yügen, mis körgü (mis eynek) we mis boyun bagh qatarliqlar qéziwélin'gha. 1954- yili noyan téghidiki 8-, 9- nomurluq qebriidin miladiyidin buruni 3- ~ 2- esrlerge tewe kiching mis qongghuraq (qongghuraq til tömürdin yasalgan), üç qirliq mis bashqa (besh tal), töt qirliq mis bashqa (ikki tal), qopal yasalgan mis qoshuq, qis tutquch, mis cheynek joghisi we nurghun mis eswab parchiliri chiqqan. Nepis yaslgan mis buyumlarning beziliri uzun boyunluq, yumulaq shekillik, bezilirini tegligi igiz, ikki terepige neqish chékileen, tutquchi bar, ularning sirtigha köp miqdarda qurum chapliship qalghanliqigha qarighanda, bu mis buyumlar chay qaynitidighan eswablur bolushi mumkin 3- nomurluq qebriidin miladiyidin burunqi 2- ~ 1- esrlirige teelluq ikki aqush mis körgü (birsining bir terepi siliq yene bir teripige köp qirliq neqish chékilgen tutquchi békitilgen, yene birsige “卍” xéti shekillik neqish chüshürülgen) qéziwélinighan. 24-Numurluq qebriidin töt qirliq, otturisida besh töshüki bar mis eswab, 26-numurluq qebriidin üç qulaqliq, tutquchi bar yumulaq mis eswab chiqqan.

Yumlaq shekillik tash qebriidin miladiyidin burunqi 3~2- esrlerge teelluq üç qirliq mis oq, mis xenjer, mis shemsher (parchisi), chasa shekilik mis dang, mis yügen, qongghuraq shekillik, üç töshüklük mis zinnet buyumi qéziwélighan.

Buningdin bashqa, 1924- yili lozlow noyan téghidiki Hun qebriliridin miladiyidin burunqi 3~1- esrge mensup bolghan mis dangqan we mis ochaq, mis halqa, mis dobulgha qatarliqlarni qézip chiqqan. 1928-, 1929- yillarda sosnowiskiymu Mongghuliyening yilim jilghisidiki Hun qebriidin mistin yasalgan at heykili qéziwalghan. Tekshürüp delilleshke asasan'ghanda, bu mistin yasalgan at heykili qéziwalghan, tekshürüp delilleshke asasan'ghanda, bu mis at heykili miladiyidin burunqi 1- esrge tewe iken[10]

Élimizning ichki Mongghulini her qaysi jayliridiki Hun qebriliridin qéziwélin'ghan buyumlar ichidimu xéli köp mis buyumlar bolup, ular asasen herbi qorallar, eswab-saymanliri, at jabduqliri we zinnet buyumlaridin ibaret. Mesilen, 1972-yii ikjaw aymiqi kangjin xoshuni tawxungbala kentidiki Hun qebriidin yéghiliq dewrige mensup bir Türküm medniyet yadikarliqliri bayqalghan bolup, asasiq mis buyumlar, jümilidin qaqira tumshighisiman qiss palta, msi bigiz, mis otughuch, mis üshke, mis pichaq, mis xenjer, mis tügmen, mis halqa, qush shekillik, haywanat béshi shekillik, ting töt bulung shekillik, silindir shekillik, tügmen shekillik msi zinnet buyumi, misi tügen, misi at jabduqi qatarliqlar bolghan, buningdin bashqa az sandiki altun halqa we qünggüzdin yasalgan buyumlar chiqqan[11]. 1974- yili jungghar xoshunining yülungtey digen yéridiki

yéghiliq dewri we xen sulalsii dewrige mensup Hun qebriliridinmu asasiq at jabduqliri qatarliq mis buyumlar chiqqan[12]. 1979- yili bayin'ghol aymiqi oytrat ottura arqa birleshme xoshunining qir ustay rayonidiki Hun qebriliridin chiqqan medeniyyet yadikarliqlirimu asasiq mis buyumlar bolup, ichide qaqira tumshighisiman msi palta, mis pichaq, mis xenjer, mis keke, mis bashaq, kirsit shekillik, silindir shekillik, bughr shekillik mis zinnet buyumi we harwa, at jabduqliridin 30 i bolghan[13]. Yene 1962- yili ikjaw aymiqi jungghar xoshuni sujigu kentidin bayqalghan xen sulalisi dewrige mensup Hun mis buyumliri ichidimu öre turghan uzun münggüzlük mis bugha, turna béshi, qoy béshi, böre béshi we shir béshi shekillik mis zinnet buyumi we mis qongghuraq qatarliqlar bolghan[14].

Yene noyan téghidiki her qaysi Hun qebriliridin qéziwélin'ghan miladiyidin burunqi 2~1-esrilerige teelluq medeniyyet yadikarliqliri ichide söngektin yasalgan ya parchiliri, söngék choka, haywanat süriti sizilghan söngék buyum qatarliqlar bolsimu, sani nahayti az bolup, tilgha alghuchiliki yoq[15]. Bu mis qorallar, bolupmu tömür qorallar barliqqa kelgendin kéyn söngék qorallarning shallinip ketkenlikini ispatlaydu.

Chong chöllükni shimalidiki her qaysi jayliridin tépilghan, miladiyidin burunqi 3- esrdin kéyin'ge mensup bolghan yuqiriqi tömürdin yasalgan herbi qorallar (qélich, shemsher, bashqaq), ishlepchiqirsh qoralliri (oghaq, suqa) we turmush eswabliri (yügen, halqa, tömür parchiliri, tömür miq) din qarighanda, eyni chaghda Hunlar tömür qorallarni herbi ishlardin emes, yene ijtimaiy ishlepchiqirsh we kündilik turmushtimu omumyuzluk ishletken, buningdin ularning tömür qorallarni ishletish dairsining keng ikenlikini körüwélishqa bolidu. Yene bu tömür qorallarning türi we sanidin, bolupmu tömür qoral quyidighan qélip we tömür éritish péchliriimu (ochaqlirini) bayqilishidin qarighanda tömür qorallirini yasash kölimi xélilar chong bolghan. Bü tömür rodishga bolghan éhtiyajining zor ikenlikini körsitidu. Yen ulargha töshük échilghanliqi, qélip we tömür bashaqlarning üç qirliqliqi, tömür halqilirigha til békitilgenlikige qarighanda, tömür qoralning shekili murekkepleshken, quymichiliq téxniki simu nepisleshken. Buningdin eyni chaghda tömürchilik we quymichiliq téxniki simining belgilik sewiyige yetkenlikini. Shunng bilen yene soqup yaplaqlaydighan, égip tüzleydighan, töshük achidighan we neqish chékidighan saymanlarningmu barliqini körüwélishqa bolidu. Eng axirida, yene asasiq herbiy qorallar (qilich, shemsher) we yügenning köpinche tömürdin yaslganliqi, orghaq soqa qatarliqlar ningmu tömürdin yasalganliqi, oq bashiqiningmu tömürdin yasalganliqi, turmush eswablirining (cheynek, qoshuq) we zinnet buyumlarining bolsa

köpinche mistin yasalganliqidin miladiyin burunqi 3- esrdin kéyn tömür qorallarning Hunlarnng ijtimaiy ishlepchiqirishida mis qorallarni bésip yétekchi orun'gha ötkenlikini körüwélissha bolidu. Tömürning oq bashiqi yasashqa ishilitilish uning eyni chaghda intayin omumlashqanliqi we tennerxiningmu töwen bolghanliqini chüshendüridu. Chünki, oq étilsila uni qayturup kelgili bolmaydu. "Hunlar oqyachilar éli" bolup, oqya ularnng asashq qorallirining bir bolghachqa, oqyaning xorishi tebiyki nahayti zor bolidu. Batur tengriqut dewride "oqyalig chewendaz"lar 300 mingdin köp bolghan bolup, miladiye 200- yili pingchéngda lyubangni qorshawgha alghan chaghda atliq eskerlerning sani 400 minggha yetken[16].

Eger her bir ademde birdin oqya bar dep hésaplasaq, uning sani nahayti köp bolghan bolidu. Shunga, eger yéterlik xam eshya menbesi we keng kölemde ishlepchiqirish bolmighanda, bundaq zor serpiyatni waqtida teminligili we toluqlighili, tennerxini eng töwen chekke chüshürmigende, bundaq zor chiqimgha berdashliq bergili bolmaydu.

Yene her qaysi jaylardin chiqqan herbi qorallar ichidin mistin yasalganliri bolsimu, buningliq bilen tömür qorallarning eyni chaghdaki ijtimaiy shishlepchiqirishitiki yéterlik ornini inkar qilishqa bolmaydu. Chünki, birinchidin, nughunlighan mis herbi qorallarn (mistin yasalgan shemsher, bashaq,) éhtimal burunqi ishlepchiqirishning yaldamisi bolushi mumkin, chünki tömür herbi qorallarning meydan'gha kélisshu hamanlar yoqulishidin dérek bermeydu. Ilghar qorallarning qalaq qorallarning ornini élishidiki tarixi qaidige asashan'ghanda, buninggha bir peydingey shallash jeryani kétidu. Ikkkinichidin, kündilik turmush buyumlrinda qisitini yasalmiining köp bolushi del mis qorallirinnng peydingey ishlepchiqirish sahési we herbi sahedin chékinip (tömür qorallargha orun boshitip), asashliqi kündülük turmush sahéside ishilitishke yüzlen'genlikini chüshendüridu. Üchinchidin, yene noya téghi we ichki Mongghuldin tépilghan mis qorallarning nepis yasilish téxnikiisidin qarighanda, eger eyni chaghda tömürdin yasalgan ötkür eswablar bolmisa bundaq yuqir téxnika sewiyige yetkili bolmaytti. Shunga, eyni chaghda msi qorallarning dawamlig tereqqiy qilishimu tömür qorallarning téxnika asasi üstige qurulghan.

Tarixiy qanunyetke asashan'ghanda, her bir xil medeniyet peyda bolghandin tartip güllen'giche chuqum bir uzaq mezgillik özgirish jeryanini bashtin kechüridu. Hergizmu toyuqsiz peyda bolup, birdinla güllinip ketmeydu. Miladiyin burunqi 7 ~ 3 – esirlerge teelluq bolghan ek qedimqi chasa shekillik tash qebililerdin tépilghan tömür qorallar, bolupmu miladiyin burunqi 4- esrning axiri 3- esrning bashlirigha mensup bolghan tömür yügen, shundaqla noyan téghi we ulan'udodin chiqqan tömür qorallarning sewiyisidin qarighanda, Hunlar chin shixuang dewridin burunla, yeni miladiyin

burunqi 5- esrning axiri, 4- esrning bashliridila tömür qorallarni ishilitishke bashlighan. Miladiyin burunqi 3- esrning aldi-keynide tömür qorallarni keng kölemde ishletken. Miladiyin burunqi 2- esrde tömür qorallarni ishilitish téximu omumlashqan. Shunga, ménngche Hunlar miladiyin burunqi 3- esrning aldi-keynidila tömür qorallar medenyiti dewrige kirgen. Uningdin burun bironza qorallar medenyiti dewride turghan.

Del Hunlar yéghiiq dewrining deslepki mezgilidila tömür qorallar medenyitini igelligeche ijtimaiy ishlepchiqirish küchi yüksilip, yekke ishlepchiqirish we xususiy mülükchilik uchqandek tereqqiy qilghan. Buning bilen iptidaiy uruqdashliq jamaesidiki ishlepchiqirish munasiwiti éghir derijide buzghunchiliqqa uchap, ular sinpi jem'iyetke qedem qoyghan hem ajayip kücheygen. Shunga, ular eyni chaghda tömür qilich, tömür shemsher, tömür oq we tömür yügen bilen atliq eskerlirini qorallandurup, "alabanlarning töwinigiche bésip kelgen[17]" hem jaw beglikining chégirlirini parakende qilghan. Buning bilen "chégirda tériqchiliq qilghili, mal baqqili bolmaydighan[18]" bolup qalghan. Chin sulalisi kücheygendimu amalsiz "seddichin sépili"ni yasap mudapie körüshke mejbur bolghan. Xen sulalisining deslepki mezgilidimu ular ajayip küchiyip, xen sulalisining shimalidiki asashliq tehdit salghuchi küch bolup qalghan.

2. Charwichiliqi, owchiliqi we déhqanchiliqi

Tömür qorallar medenyitini Hunlar jem'iyitining ishlepchiqirish küchlirini yéngi bir tarixi basquchqa kötirip charwichiliqnila zor derijide güllendurup qalmastin, yene dihqanchiliq we qol hunerwenchilikning tereqqiyatnimu zor derijide ilgiri sürgen.

(1) Charwichiliq

Hunlarning igiliki charwichiliqni asash qilghan, ular ot-su qoghlushup her tereplerde köchüp yürüp, köchmen charwichiliq turmushi kechürgen.

Hunlarning igiliki charwichiliqni asash qilghachqa, charwa ularning asashliq bayliqi, turmush wastisi we ishlepchiqirish wastisi idi. Charwilarning ichide at, kala, qoy asasi orunda turatti. Ularning yémek-ichmiki, kiyim-kéchiki we nughunlighan turmush buyumlrini charwidin kéletti. Tarixi eserlerde xatirilinishiche, "mal-charwilarning göshini ozuq, térisidin kiyim qilip, kigiz öylerde oltürghan".

Yene mal-charwilarning sütidin yasalgan qétiq we qurut istimal qilghan. Ular bu xil qétiq we qurutni "junglaw"[19], "mili"[20] dep atighan. Ular yene kön xurumdin chédir, tulum, sawut qatarliqlarnimu yasighan.

Chöllükning shimalidiki Hun qebriliridin

omumiylik zor miqdardiki haywanat (at, kala, qoy) söngeklirining bayqilishi, Hunlarning heqiqetenmu mal-charwilarning göshini ozuq qilganliqini ispatlaydu. Yene qebirlerdin bugha, yawa ishek, qushlarning söngekliri chiqqanliqidin[21] qarighanda, ular yawayi haywanlarnimu ozuq qilghan. Bu del Hunlarning yalghuz charwichiliq qilipla qalmastin, yene owchiliq qilghanliqiningmu maddi ispatidur.

Hunlarda atning türi nahayiti köp bolghan. Miladiyidin burunqi 200- yili batur tengriqut pingchingda (hazirqi senshidiki datungning sherqi) 400 ming kishlik atliq qoshun bilen Iyu bangni qorshwalghanda qoshunni atning renggige asasen topqa ayrighan. Gherb terepte pütünley aq atliqlar, sherq terepte pütünley kök atliqlar, shimal terepte pütünley qara atliqlar, jenub terepte toruq atliqlar turghan. Buningdin bashqa ularning yene töge, xéchir, duldul, qulan qatarliqesil charwiliri bolghan[22].

Hunlarda atning ishilitilish dairisi nahayiti keng bolghan, meyli iqtisadiy sahe bolsun yaki herbi sahe bolsun, at Hunlarning asasiq qorali bolghan. Hunlar kichikidin bashlapla at minish, oqya étishqa piship, chong bolghanda birdek atliq esker bolatti. Ular shimalning jughrapiyilik muhiti we turmush usuligha maslashqan bolup, adette”oqyaning kirichni boshatmaytti, igirini attin almaytti”[23], at minip oqya étish ularning artuqchiliqi idi. Gherbiy xen sulalisining deslepki mezgilidiki chawso ularning bu xil artuqchiliqini teswirlep: “Hunlarning mahariti ottura asiya tüzlengliktikiler bilen oxshimaydu, tagh-édirlarda chépip yürüş, derya-éqinlardin ötüште ottura tüzlengliktikilerning atliri ularningkige yetmeydu. Xeterlik jilgha-dawanlarda bir tereptin at chapturup, bir tereptin oqya étishta ottura tüzlenglik chewandazliri ulargha yétishelmeydu. Bu Hunlarning eng pishshiq maharettur”, digen[24].

Hunlarning charwichiliq ishlepchiqirishi nahayti güllen'gen. Tarixi eserlerde xatirlinishiche, miladiyidin burunqi 127- yili xen sulalisi serkerdisi wéy ching Hunlarga zerbe bergende, “deryaning jenubidiki yerler”de bir milyon tuyaqtin artuq kala, qoy olja alghan[25]. Yene miladiyidin burunqi 124- yili sufangdiki gaw chö arqiliq ong qol bilik xan'gha hujum qilghanda, nechche on milyon tuyaq charwa olja alghan[26]. Miladiyidin burunqi 71- yili xen sulalisi bilen uysunlar birliship Hunlarga hujum qilghanda, chérikchi beg changxuy qatarliqlar at, kala, qoy, xéchir, töge bolup 700 ming tuyaqtin artuq charwa olja alghan[27]. Miladiye 89- yili xen sulalisi serkerdisi du shiyen shimaliy tengriqutni sichübid köli (Mongghuliye xelq jumhuriyitidiki ubisu köli) boyida qattiq meghlup qilghanda, at, kala, qoy, tögidin bir milyon tuyaqtin artuq olja alghan[28]. Miladiye 134- yili arqa qosh emir leshkerliri chawul jilghisida (shinjangdiki bugha téghida) shimaliy Hunlarni

meghlup qilghanda, yüzming tuyaqtin aturq kala, qoy olja alghan[29]. Yuqarqilar peqet bir rayon, bir qétimlik urushta olja élin'ghan mal-charwilar bolup, bularning her qétimda köp bolghanda milyondin, az bolghanda yüzmingdin köp bolghinidin Hunlarning charwichiliqining qanchilik tereqqiy qilghanliqini körüwalghili bolidu. Yene Hunlarning dingling wéy lüning “at, kalilirining taqqa toshup ketkenliki”dek[30] ehwaldin Hun aqsökenglirining igidarchiliqi charwilarningmu az emeslikini körüwalghili bolidu.

Emma, Hunlarning charwichiliq igiligi, nahayti turaqsiz idi. Chünki charwilarni béqish we köpeytish mol ot-sugha we muwapiq kélimatqa éhtiyajliq bolghanliqtin, zor derijide teb'iy sharaitning cheklimisige uchraytti. Yene kélip ishlepchiqirish küchlrining sewiyisi bir qeder töwen bolghachqa, teb'iy apette taqabil turush iqtidarimu intayin ajiz idi. Boran-chapqun, qattiq soghuq, qurghaqchiliqqa uchrisila charwilar köplep ölüp kétép, ishlepchiqirish buzghunchiliqqa uchraytti. Buning bilen ijtimaiy igilik chékinip, xelq acharchiliqta qélip, qowm halaket girdabigha bérip qalatti. Meslen, miladiyidin burunqi 68- yili, 8- yili, 71- yili qishta, miladiyidin burunqi 68- yili we miladiye 46- yilning aldi-keynide mushundaq ehwallar yüz bergen[31]. Igilikning bu xil turaqsizliqi siyasiy jehette hakimiyetning tuyuqsiz güllinip, tuyuqsiz xarabilishishigha seweb bolatti.

Uningdin bashqa ot-su qoghliship köchüp, burunqi jeryan chong jehettin, tebietni özgertish jeryani emes. Peqet tebietin paydilinish jeryani bolghachqa, teb'iy sharaitini özgertish jeryani nahayti asta idi. Uning üstige muqim olturaqlashmay ot-su qoghliship köchüp yürüş ishlepchiqirish tejiribilirining toplanishi, ishlepchiqirish téxnikisining ösüshi we medeniyetning tereqqiy qilishighimu muéyyen derijide tosquanluq qilatti.

(2) Owchiliq

Hunlarning iqtisadiy turmushida owchiliqmu muhim orunni igelligen. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de, Hunlar kichigidinla qoygha minip qushqach, chashqan atatti. Sel chong bolghanda tülke, toshqan étip oljini uzuq qilatti, dep xatirlen'gen. Yene ular pada baqqanda haywanlarni owlap uzuq qilishni adet qilghan. Emeliyettimu tümen tengriqut, batur tengriqut we chetqu tengriqutlar daim qowmini bashlap owgha chiqip turghan. Chetqu tengriqutning inisi üken xanmu daim bayqal köli etirapigha owgha chiqip turghan. Miladiyidin burunqi 43- yil eslide qorulning ichige kirip makanlashqan qoghushar tengriqutning shimalgha qaytip ketmekchi bolushining bir sewebimu del “qorul ichide yawayi haywanlarning tügep, owlighudek bir nerse qalmighan”liqi[32] bolghan. Buningdin gherbi xen

sulalisi dewridimu, yeni miladiyidin burnqi 3-esrning axirliridin keyinmu ow ovlashning Hunlarning iqtisadiy turmushida texi oz ornini yoqitip qoymighanligini korivalghili bolidu. Emma, bu waqitta charwichiliqning tereqqiy qilishigha egiship ow gheniyetliri Hunlarning asastiq turmush wastisi bolmay, peqet qoshumche uzuqluqi bolup qalghan. Shunga, owchiliq anche muhim bolmighan orun'gha chüüshüp qélip, bezi chaghlarda eskerler ich pushuqini chiqirdighan we at üstide oqya étishni meshq qilidighan wastisige aylinip qalghan[33]. Bezi ehwallarda yene ow ovlash bilen yürüshke chiqish birleshturwétilip, ow qilish xalighan chaghda düshmen'ge qarishi urushqa aylاندurulghan[34].

(3) Déhqanchiliq

Axéologiyilik matéryallar Hunlarning xéli burunla déhqanchiliq bilen shughullan'ghanligini ispatlap béridu. Meslen, miladiyidin burunqi 3-esrdin ilgiriki waqitlarda mensup bolghan Hunlarning chasa shekillik qebililiridin déhqanchiliqqa baghlinishliq bolghan tash toghur (yaghunchaq)[35] bayqalghan. Miladiyidin burunqi 2~1-esilerge mensup bolghan noyan téghidiki 23-nomurluq Hun qebresidin ziraet uruqi[36] bayqalghan. Buningdin bashqa nurghunlighan Hun qebriliridin köpligen danliq ziraet, déhqanchiliq saymanliri we déhqanchiliqqa baghlinishliq bolghan chong sapal qachilar[37] bayqalghan. Hunlar adette danliq ziraetlerni chong sapal qachilargha salghan bolup, bayqalghan bu xil chong sapal qachilardin daim danliq ziraetler chiqqan (meslen, noyan téghidiki 12-, 23-we 25-nomurluq qebriler)[38].

Yazma matéryallardimu Hunlarning déhqanchiliqqa ait köpligen matéryallar bar. Meslen, "tarixiy xatiriler. Wéy ching we qiran chewandaz san'ghunning terjimhali" da xatirlinishiche, wudining yüenshu 4- yili (miladiyidin burunqi 119- yili) wéy ching Hunlarga qoyghan intayin köp tériqni qolgha chüshürgen. "Xename. Hunlar heqqide qisse" de xatirlinishiche, wudining xuyüen 1- yili (miladiyidin burunqi 88- yili) küzde, Hunlar rayonida uda bir nechcher ay qar-yamghur yaghmighachqa, "ziraetler pishmighan". Yene shu kitabning "gherbiy yurt tezkirisi" de xatirlinishiche, jawdi dewride uysun melikisi mektup sunup Hunlarning atliq qoshun ewetip qoshta tériqchiliq qiliwatqanligini melum qilghan. Yen shüendi texttiki waqtida besh san'ghunni qoshun bashlap qoshqa hujum qilishqa ewetkende, qoshta tériqchiliq qiliwatqan 4000 kishlik Hun qoshuni qorqup qéchip ketken. Bulardin körüwélishe boludiki, Hunlar heqiqetenmu nahayti burunla déhqanchiliq qilghan hem tömür déhqanchiliq qorallirining (meslen, yuqirida tilgha élin'ghan

tömür orghaq, tömür sapan) ishilitilishige egiship déhqanchiliq üzliksiz tereqqiy qilghan. Shunga, miladiyidin burunqi 2- esrdin keyin Hunlarning ashliq ambarlirida zor miqdarda ashliq saqlan'ghan. "Xename. Hunlar heqqide qisse" de xatirlinishiche, jawdining shiyüen 4- yili (miladiyidin burunqi 83- yili) wéylu tengriqutqa eqil körsitip, sheher qurup öy-imaretlerni sélip, ziraetlerni saqlashni, Xenzulardin paydilini chöllükning shimalini obdan saqlap, xen sulalisi bilen uzaqqiche qarishlishishqa jüret körüshni otturgha qoyghan. Buningdin shuni perez qilishqa boliduki, Hunlarning ijtimaiy igilikide déhqanchiliqmu mueyyen orunni igelligen. Emma orghaq, sapan (Xenzular ishlitip adetlen'gen déhqanchiliq qoralliri) larning bayqilishidin we öy-imaret sélip danliq ziraetlerni saqlashta Xenzularning ishilitilgenlikidin qarighanda, Hunlarning déhqanchiliq Xenzularning tesirige zor derijide uchrighan bolup, déhqanchiliq téxniki Xenzulardin tarqilip kirgen hem déhqanchiliq bilen shughullan'ghuchi emgekchilerning köp qismi Xenzular bolghan.

Yazman matéryallargha qarighanda, Hunlar miladiyidin burunqi 3- esrde bash kötürüp, miladiye 1- esrde zawaliqqa yüz tutqiche izchil köchmen charwichliq turmushi kechürgen bolup, muqim olturaqlashmighan. Déhqanchiliqni peqet köchmen charwichliq jeryanida qilghan. Halbuki, sowét ittipaqi, Mongghuliye arxéologliri 1960- yilghiche bayqal kölining yéqin etrapı yensey deryasi, sélin'ga deryasi, tuwa deryasi, orxun deryasi we qurulun deryasi wadilirida on nechche yerde Hunlarning sheher-qel'elirining xarabisini bayqighan bolup, uning ichide besh (birsı sowét ittipaqida, töti Mongghuliye) qismen halda qézilghan[39]. Sabiq sowét ittipaqidiki buryat ittipaqdash aptonom jumhuriyitining merkizi ulan'odudiki iwolge baziri, éytishlarga qarighanda, Hunlarning bir chong mudapie qel'esi bolup, bu qel'ede mudapiechi qosHunlar turupla qalmay, yene déhqanchiliq bilen shughullinidighan ahalilermu turghan. Qel'ede puqralarning kichik öyliri, aqsöngeklerning chong öylirimu bolup, chong öylerde uchaq, kang qatarliqlar bolghan. Dorji sorung buni yekke aililerdin terkibe tapqan Hunlar turalghusi dep qarighan. Bu yerdin yene nurghun sapal boyumlar tépilghan bolup, késléyéw buni Hunlarning tipik sapal boyumi dep qarighan. Tépilghan boyumlar ichide yene yip igirdighan chaq, tériqchiliqta ishilitidighan sapan, mis qedeh, miz qazan, tömür pichaq, tömür yapraqche, tömür mix, mi, tömür tawlighanda tashliwétilgen mis dashqili, mis parichisi we tömür dashqili, söngék bashaq we zinnet boyumi qatarliq nersiler bolghan. Késléyéw sapanni xen dewridiki déhqanchiliq saymini dep qarighan. Dorji sorung mis we tömür dashqallirigha asastlinip, bu Hunlarning mis we tömür tawlighanliqining ispati dep qarap, eyni chaghda mexsus tömür tawlaydighan ishchilar we

tömür éritidighan yuqiri hararetlik ochaq bolghan bolushi mumkin, dep perez qilghan. Sowét ittipaqi we Mongghuliye arxéologliri bu qel'ening sépil bilen qorshalghanliqi we üç qat xendek qézilghanliqigha qarap, bu Hunlarning bir chong mudapie qel'esi dep békitken. Yene bu qel'ening shimalidin bashqa Hun qel'eliri we qebrlirining tépilghanliqigha qarap, buni Hunlarning ek shimaldiki shehiri hep höküm qilghan. Bu sheherni miladiyidin burunqi 2- esrning axiridin miladiye 1-esrgiche bolghan arliqqa mensup, dep perez qilishqa bolidu.

Miladiyidin burunqi 2- esrning aldi-keynide Hunlar sheher-qel'e yasashni we déhqanchiliq qilishni bilgen. Buni yuqirida bayan qilduq. Uningdin bashqa yene “xenname. Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishiche, wudining jéngxé yillirida (miladyidin burunqi 92 ~ 89- yillar), xen sulalisi qoshunliri Hunlarga ghelbiséri qoghlap zerbe bérip, fen xanim qel'esigiche barghan yen shigu jang yenning sözidin neqil élip “fen xanim hunche epsun oquyalaytti” dep izahlighan. Bashta élin'ghan diyilgen Hunlar chöllükning shimalida qurghan jawshin qel'esi we wéyluning tekliwige asasen qurulghan qel'elarning hemmisi ziraet (ashliq) saqlash blen munasiwetlik bolsa, bu fen xanim qel'eside turidighan fen xanim bir qaman (baxshi) boghlan. Bu qel'eler ning xaraktéri we ishlitilish orni toghrisida élimiz alimliri téxiche tetqiqat élip barmighan. Nöwette sowét ittipaqi we Mongghuliye arxéologliri chöllükning shimalida bir nechche yerde Hunlarning sheher, qel'e xarabilirini qazdi hem ularning muqim turmush kechürgenlikini, sheherlerde muqim olturaqlashqanlirining tériqchiliq bilen shughullan'ghanliqini delillidi. Buni Hunlar arxéologiyiside otturigha chiqqan yéngi mesle yaki ilgirkiler tetqiq qilmighan mesle diyishke bolidu.

Ulan'oduning iwolga baziridiki Hun qel'esining xarabisini emeliy tekshürmigenlikimiz we qéziwélin'ghan nersilerni körmigenlikimiz üçhün bu toghrida höküm chiqirishqa amalsizmiz. Lékin, deslepki qedemde Xenzu yéziqidiki matériyallar bilen sélishtursaq, bir noqtidin shübhilinishke bolmaydu. Yeni tarixiy eserlerdiki xatirilerge asalan'ghanda, Hunlarning bashqa milletler bilen chégirlinidighan yéride daim “ottura” (xoshna qebililer yaki uluslar ottursidiki “biterep rayon” yaki “ariliq yer”ni körsitidu. Dep atalghan ariliq bolghan. Eyni chaghda sherqte tongguslar bilen chégirlinidighan yerdimu, jenupta Xenzular bilen chégirlinidighan yerdimu, ottura bolghan. Otturada chégra mudapie qoshunliri charlash we qoghdash wezipisini üstige alghan bolup, ulargha ottura xani bashchiliq qilghan. Jiddiy ehwallargha düch kelgende Hun hökümranini yene derhal zor Türkümdiki charwichilarni otturagha köchürüp, chégridiki boshluqni toldurghan[40]. Otturagha barghan charwichilar we

otturani qoghdash, charlash wezipisini üstige alghan chégra mudapie qoshunliri muhim olturaqlashmighan bolup, déhqanchiliq qilmighan. Gerche otturada turghan Hun charwichiliri her waqit déhqanchiliq qilalaydighan bolsimu, muqim olturaqlaship déhqanchiliq qilish bashqa bir gep. Shunga iwolga baziridiki qel'e xarabisini yenimu estayidil halda chongqurlap tekshürüshke erziydu.

3. Qol hünérwenchilik

Tömür qorallar medeniyiti teminligen ishlepchiqirish küchliri qol hünérwenchiliknimu rawajlandurghan. Qol hünérwenchilik ichide eng muhimi tömürchilik bolghan. Qéziwélin'ghan Hun yadikarliqliridin Hunlarning tömür qorallarni we ishlitishining miladiyidin burunqi 3- esrning aldi-keynide bashlinip, peydinpey ishlepchiqirish (meslen, tömür orghaq, tömür sapan), turmush (meslen, tömür yügen) we herbiy ishlar (meslen, tömür bashaq, tömür xenjer, tömür shemsher) saheside keng omumlashqanliqini körüwélishqa bolidu. Tömür qoral-saymanlarning meydan'gha kélishini Hunlarning qol hünérwenchilik ishlepchiqirishning tereqqiy qilishining téxnika asasi bolghan, herbiy qorallarning yasilishimu tömür qoral-saymanlarni aldinqi shert qilghan. Hunlarning tömür qorallarni özliri tawlishi (tömür tawlash ochiqining bayqilishi buning ispatini) we bayqalghan tömür qorallarning türü, sanidin qarighanda, Hunlarda eyni chaghda tömürchilik alliqachan bir musteqil qol hünérwenchilik tarmiqigha aylan'ghan. Yene nurghunlighan shemsher-qilichlarning shekilning xen sulalisiningkige bek oxshaydighanliqidin qarighanda, Hunlarning tömür qorallar medeniyiti Xenzu medeniyitining tesirige uchrapla qalmay, köpinche tömürchiler ottura tüzlenglikten kelgen.

Miskerliku bir muhim qol hünérwenchilik tarmiqi bolghan. Noyan téghi, ichki mongul we bashqa yerlerdin bayqalghan zor miqdaridki mis bashaq, mis bashaq, mis shemsher, mis palta, mis chögün, mis ochaq, mis qoshuq, mis cheynek, mis dangqan, mis dang, mis qongghuraq, mis eynek, mis halqa, mis dubulgha, mis at heykili we mis bugha heykili qatarliqlardin yene miskerklikning ishlepchiqirish kölimi we kölemde ishlepchiqirilishi we kündilik turmush boyumliri, zinnet boyumlrining omumen mistin yasilishi miskerklikning burundinla bir musteqil qol hünérwenchilik tarmiqi bolup shekillen'genlikini chüshendüridu. Kéyinche tömürchilikning barliqqa kélishige egiship, asasiq herbiy qorallar (meslen, qilich) we muhim saymanlar (meslen, pichaq), jabduqlar (meslen, yügen) bara-bara tömürdin yasilidighan bolghan. Buning bilen miskerklik kündilik turmush boyumliri (meslen, mis cheynek, mis qoshuq, mis qazan, mis dang, mis eynek) we bézek boyumliri (meslen, mis qongghuraq, mis at

heykili, mis bugha heykili) ni yasashqa yuzlen'gen.

Zergarchiliqmu bir musteqil qol hünervençilik tarmiqi bolup shekillen'gen. 1972-yili ichki Mongghulning ikjaw ayimiqi kangjin xoshunining alocheydeng digen yéridiki yghiliq dewrige mesnup Hun qebililiridin zor Türkümdiki altun-kömüsh boyumlar (altun boyum 218 dane, éghirliqi 4000 giramdin artuq, bürküt shekillik altan taj, altun kemer, yolwas bilen kalining élishiwatqan süriti chüshürülgen tik töt bulung shekillik altun bézek, yaqut qondurulghan altun bézek, népiz altun yapraqchisidin yasalghan yolwas, qush, qoy, kirpe shekillik, haywan béshi shekillik, mesh'el shekillik zinnet boyumi, altun tumar, aq kömüshtin yasalghan yolwas béshi shekillik zinnet boyumi, kömüsh yapraqchisidin soqulghan belge temtiki qatarliqlar bolghan[41].

Yene 1979-jungghar xoshinining shigupen digen yéridiki yéghiliq dewrining axirqi mezzillirige mensup 79. X M1. M2. M3. Nomurluq Hun qebriliridinmu xéli köp altun-kömüsh buyumlar bayqalghan bolup, altun buyumlar ichide altun zenjir, altun sizgha, altun yapraqchisidin soqulghan üzük, yatqan bogha, yatqan at, yatqan ghelite haywan neqishlik élishiwatqan jüp haywan, üç neqishlik zinnet buyumliri bolghan[42].

Buningdin bashqa, shigupendiki gherbiy xen sulalisining deslepki mezzilige mensup 794M. x. Nomurluq Hun qebresidin yene yasilishi murekkep altun zinnet buyumliri chiqqan bolup, ular, ichide bulut neqishlen'gen zinnet buyumliri 78 dane bolghan. Hemmisila népiz altun yapraqchisidin soqulup, üstige leylep turghan bulut neqishlinip, ikki teripige yaki ottursigha kiching töshük échilghan bolup, bular kiyimlarni zinnetlesh üçün yasalghan. Yene méyxua güli shekillik yumulaq altun yapraqche, chörisige altun yalutilghan sedep bézek, altun yalutilghan qashtéshi temtek, altun yapraqche bilen tutashuturulghan chasa shekillik zinnet boyumi qatarliqlar chiqqan[43].

Chöllükning shimalidiki Hun qebriliridinmu altun-kömüsh zinnet buyumliri omumyüzlük bayqalghan bolup, altun halqa (tash qebrilerdin), kömüsh halqa (adettiki qebrilerdin), ikki teripige töshük échilghan yumlaq zinnet buyumi, altun yalutilghan yingne, altun at heykili (noya téghidiki"barold" qebri we 1-mumurluq qebre), altundin yasalghan haywan heykili, kömüshtin yasalghan zinnet buyumi (6-nomurluq qebre), altun neyche (23-nomurluq qebre), kichik altun zinnet buyumi (24-nomurluq qebre), kömüsh yapraqche, gül chékilgen kömüsh zinnet buyumi, altun yalutilghan mis at heykili (40-nomurluq qebre), yingnisiman altun zinnet buyumliri (qum-tash qebriler) tépilghan. Altun yapraqche we altun parchiliri hemme qebrilerdin dégüdek bayqalghan[44].

Tépilghan altun kömüsh buyumlarning sani, türining köp bolushi, yasilishining murekkepligi,

layihilinishining nepislikidin zer gar chiliqining intayin keng dairliki körüwélishqa bolidu. Yene altun qaplash, altun yalitish, yaplaqlash, töshük échish, éghish kepsherlesh qatarliq téxnikalardin uning sewiyisining yuqiriliqini, eger mexsus mushu hünervençilik bilen shughullinidighan hünervençiler we tarqaqlar bolmisa, bundaq hünervençiler'et sewiyisige yétishning teslikini chüshünüwélishqa bolidu. Yene altun-kömüsh buyumlarning hemmisining zinnet buyumi we bézek buyum bolghanliqidin ularning adettiki charwichilarning emes, beliki köpünche aqsöngelarning ikenlikini, hökümlarning buninggha ehmiyet bergenlikini, jümilidin hökümet mexsuslashqan zergarchilik dukanlirini qurghanliqini körüwalghili bolidu.

Yene bir xil qol hünervençilik tarmiqi kulalchiliq bolghan. Nuya téghi qatarliq jaylardin hejimi, shekili we renggi oxshash bolmighan zor Türkümdiki xilmu-xil sapal buyumlar bayqalghan. Emma héchqaysisining qélipi yoq, milletshunasliq körsetmilerge asalan'ghanda, eng iptidai sapal buyumlarning qélipi bolghan bolup, insanlar eng deslepte sapal buyumlarni erex qowzaqliridin toqulghan qélipining üstige lay chaplap, andin uni otta pushurush arqiliq yasalghan. Bayqalghan Hun sapal buyumlarning héchqaysisining qélipi yoqliqidin qarighanda, bular hergizmu Hunlarning eng deslepki sapal buyumliri emes. Yen kélip miladiyidin burunqi3- esrdin kéyin'ge mensup bolghan sapal buyumlardin qarighanda, ularning sani we türü köp, shekili we neqishlimu murekkep, süpiti we pasonimu nahayti neps, yasilish usuli jehettimu qol bilen yasilishtin eswab arqiliq yasilishqa qarap tereqqiy qilghan. Téxniki belgilik sewiyisige yetken bolup, buningdin uzun muddet tejiribilerni toplighan mexsus sapal pushuridighan hünervençilarning bu ish bilen shughullan'ghanliqini körüwélishqa bolidu. Buningdin shundaq yekün chiqirishqa boliduki, miladiyidin burunqi 3- esrdin kéyin Hunlarning kulalchiliqi musteqil bir qol hünervençilik tarmiqi bolup shekillen'gen[45].

Hunlarning sapal buyumliri toghrisida yazma matéryallardimu xatirler uchraydu. "Xenname" 54-jild "suwuning terjimhali"da xatirlinishiche, chetqu tengriqutning inisi üken xan bayqal köli boyida ow owlighanda sowugha at, chédir we xumra hediye qilghan. Xumra del küpning özi idi. Bundaq küp uzun boyunluq, kichik éghizliq, sighimi chong, tüwi tüz bolup, sharap we qétiq saqlashqa ishletti. éytishlarga qarighanda, bu xil küp jenubiy chin padishahliqighimu tarqilip kirgen. "Jenubiy chiname" 39- jild "lu dingning terjimhali"da xatirlinishiche, jingling bégi shyaw zilyang bir qedimqi boyumgha érishken bolup, uning aghizi kichik, qorsiqi chong, tüwi tüz, sighimi yette-sekkiz kürege yétidiken. Shiyaw zilyang uni élip bérip lu dingdin nimilikini sorighanda, lu déng: bu xumra diyilidu, u eyni chaghda tengriqutning inisi su wugha teqdim qilghan'gha oxshash nerse digen.

Shiyaw zilyang keyin uning astigha zen selip qarap, astida tonughili bolidighan xerler barliqini, lu dingning diginidek ikenlikini korgen.

Yaghachchiliqmu bir musteqil hunerwenchilik tarmiqi bolghan. Buningda oqya yasash asaliq orunda turghan. Hunlar "oqyachi" millet bolup, oqya ularning asaliq qorallirining biri idi. Yene kelip ular daim sirtqa urush qozghap turidighanliqtin, oqyaning serpiyat miqdari nahayti zor bolatti (buni qeziwelin'ghan oq bashaqlirining koplugi ispatlaydu). Ya bilen oq sepi yaghachtin yasalgachqa, yaghach materyalliri mol rayon bolghandila yasashqa kapaletlik qilghili bolatti. Uning ustige oqya jiddiy ehtiyajliq, kemlitishke bolmaydighan herbiy qoral bolghanliqi, yasilishi belgilik texnika we tejiribe telep qilidighanliqi, belgilik olchemge mas kelgendila andin uning iqtidarini jari qildurghuli bolidighanliqi uchun, eger mushu ish bilen shughullindighan kopligen hunerwenler bolmisa ehtiyajni qandurghuli bolmaytti. Uningdin bashqa chedir, harwa, yaghach qalghan we tawut yasashmu yaghachqa ehtiyajliq idi. Gherbiy xen sulalisi dewride hazirqi ichki Mongghuldiki dachingshen teghi(qedimqi choghay teghining bir boliki) we gensudiki xeshi karidori etrapi Hunlarning muhim yaghachliq bazisi bolghan. "Xenname. Hunlar heqqide qisse"de xatirlinishche emir noker xuying yuendigha mektup sunu-p choghay teghida ot-choplarning mol ikenlikini, batur tengriqut u yerde "oqya yasaydighan"liqini melum qilghan. Yene Hunlar xen sulalisi chegrisigha sozulup kirgen, jangye aymiqigha udul kelidighan, oqya yasashqa lazimliq esil yaghach we taz qara peyi kop chiqidighan bir parche yeri bolup, xen sulalisining diwan begi wang gen elchi ewetip tengriqut bu yerni sorighanda, tengriqut gherbtiki her qaysi xanlarning chedir we harwa yasaydighan yaghachlarni mushu yerdin alidighanliqini hem bu ata miras zemin ikenlikini, shunga bu yerdin ayrilip qelishni jabduqlarni yasaydighan dukanlarning mewjutluqini hem yaghachchiliqning alliqachan bir musteqil qol hunerwenchilik tarmiqigha aylan'ghanliqini koruwelishqa bolidu.

Harwa yasashmu yaghachchiliqning muhim bir terkibiy qisimi bolghan. Hunlar nahayti burunla harwa yasashni bilgen bolup, harwini herbi ishlarda we kundilik turmushta keng ishletken. Bu yazma materyallarda eniqi xatirilen'gen. "Tuz we tomur heqqide" 6- jildta: "hunlarning harwisi mangghanda awaz chiqiratti" diyilgen. "Xenname" 87- jild "yang shyungning terjimhali"da: "qangqilarni pachaqlap, chedirlarni buzduq" eyilgen. Bu yerdiki qangqa del Hunlarning harwisi idi. Yuqirda tilgha elin'ghan Hunlarning jangye aymiqigha udul kelidighan yeri del Hunlarning harwa yasaydighan yeri bolghan. Miladiye 109- yili xen sulalisi qoshunliri changshen, jungshende jenubiy tengriqutni meghlup qilghanda, mingdin artuq

chedir we harwa ghenimet alghan[37]. Buningdin jenubi Hunlar we shimaliy Hunlarning harwa yasashni bilidighanliqini, shundaqla harwilarning koplep yasalghanliqini koruwalghili bolidu.

Chedirning kerige we changghiraqlirini yasashmu yaghachchiliqning yene bir tarqiqi bolghan. Hunlar chedirlarda olturghachqa, chedirning kerige we changghiraqlirini yasash nahayiti omumlashqan. Yene yaghach qalqan[48], iger we tawut[49]qatarliqlarni yasashmu yaghachchiliqning terkibiy qisimi bolghan bolup, bu yerde kop mulahize qilinmidi.

Hunlar "mal-charwilarning goshini ozuq, terisini kiyim qilidighanliqi, juwa kiyidighanliqi", chedirlirini kegizdin yasaydighanliqi uchun, ularning yung toqumchiliq we konchilikimu nahayiti tereqqiy qilghan. "Xueyenzhi"1- jild "pendi-nesihetler"de: "Hunlar seperge chiqsa juwilirini eliwalatti" diyilgen. "Keyinki xenname" 80- jild"wen yuen, dudrlarning terjimhali"da Hunlarning "chedir"liri barliqi eytilghan. Yene "jenubiy Hunlar heqqide qisse"de, jyenwu 28- yili (miladiye 52- yili)shimaliy Hunlar'elchisi xen sulalisining paytexti loyanggha kelgende at we juwa sowgha qilin'ghanliqi sozlen'gen. Juwa sowgha qilghanken, uning toqulishi nahayti sipta we esil bolghan, buningdin Hunlarning yung, toqumchiliq hunirining xeli yuqiri sewiyige yetkenlikini koruwalghili bolidu. Hunlar yene kondin sawut yasashnimu bulgenbolup, uni "ges" dep atighan. Yene at terisidin qolwaq yasighan bolup, uni "tulum[50]" dep atighan. Buningdin Hunlarning xeli yuqiri sewiyidiki konchilik huniri (mesilen, chidamliqliqi, qilich-neyze, su otmesliki)barliqini koruwelishqa bolidu. Hunlar yene sheher qel'esini yasash, kowruk selish, quduq qezish, xendek kolash qatarliq binakarliq texnikilirinimu igelligen[51]. Emma, yuqiriqi saheler musteqil qol hunerwenchilik tarmiqi bolup shekillinelmigen.

4. Her qaysi milletler bilen bolghan soda alaqsisi

Hunlar kochmen charwichiliqni asas qilghan, dehqanchiliq texi yetekchi orun'gha otmigen, qol hunerwenchiliki belgilik derijide tereqqiy qilghan bolsimu, texi ishlepchiqirish we turmushini toluq qamda derjisige berip yetmigen bolghachqa, ular ozlirining charwiliri we yung, terilirini Xenzularning dehqanchiliq we qol honerwenchilik mehsulatliri buyumliri bilen almashturushqa jiddi ehtiyajliq bolghan. Shuning uchun ular Xenzular bilen oz ara"bazar" echishta alahide ehmiyet bergen. Xen sulalisining padishahi wendi dewrid, jyayi: Hunlar bazar echishqa nahayiti ehtiyajliq, eger elchi ewetip ular bilen qudiliship, ularning bazar sodisi qilishqa ruxset qilsaq, Hunlarning hemmisila seddichining jenubigha kelishni xalaydu. Digen[52].

Emeliyettimu jingdi dewridin wudi dewrining deslepki mezigiliche, Hunlar dawamliq türde Xenzular bilen bazar sodisi qilip turghan. Bazar Hun aqsöngekliiri we charwichilirini özige jeliip qilghan, shunga tarixi eserlerde “Hunlarning tengriquttin töwendikilirining hemmisi xen sulalisi bilen yéqin ötüshüp, seddichinning jenubigha kélip turatti”dep xatirlen’gen, kéyin xen sulalisi bilen Hunlar ottursida urush partilighan bolsimu, Hunlar yene bazardin waz kéchishni xalimighan. “Tarixiy xatirler. Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishche, wudining yüen’guang 2- yili (miladiyidin burunqi 133- yili)urush partilighandin kéyin, Hunlar qudilishishni toxtiitp, qorullargha hujum qilghan bolsimu, emma yenila bazar mehsulatlirini yaqturidighanliqini uzaq muddetkiche keng kölemlik’almashturush bolup turghan. Hun qebriliridin qéziwélin’ghan zor miqdardiki Xenzu medeniyet yadikarliqliri Hunlar bien Xenzular ottursidiki almashturushning köplükini hem almashturulghan buyumlarning türü we saniningmu nahayiti köplükini, jümlidin ularning tömür qoral, mis qoral, sapal buyum, yaghach buyum, sirlan’ghan esweb-jabduqlar, tash saymanlar, at bézekliri, altun, kiyim-kécheq we yipek toqulma qatarliq ishlep chiqirish, urush, turmush buyumlrini öz ichige alidighanliqini ispatlaydu. [52].

Hunlar Xenzular rayonidin tömür, mis qorallarni kirgüzüpla qalmay, yene mis, tömür rodilirinimu kirgüzüp, özlirimu tömür we mis qorallarni yasighan. Shunga, jyayi buni közde tutup wéndigha msi, tömürlerni qoruldin chiqirishni cheklep, Hunlarni qisish toghrisida messlihet bergen. [53]. Buningdin Hunlarning tömürge nahayiti éhtiyajliq ikenlikini köriwalghili bolidu.

Hunlar Xenzular bilen almashturush qilip qalmastin, yene oghanlar bilenmu almashturush qilghan. “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishche, wang mang dewride oghanlarni qoghdighuchi elchi (bir xil emel) oghanlarga emdi Hunlarga rexit, tére séliqni tapshurmasliqini uqturghan, halbuki Hun hökümransiliri kona qaide boyiche elchi ewetip oghanlardin séliqni süyligen hem “soda-sétiq” qilishni xalaydighan Hun ayallirining billen bérishigha ruxset qilghan. Buningdin qarighanda, Hun oghanlardin baj-séliq yighiwélishstin sirt, yene ular bilen soda-sétiq qilghan.

Hunlar chyanglar bilenmu daim soda alaqsisi qilghan. “Kéyinki xenname” 31- jild (miladiye 36- yil) ottura tüzlenglik qalaymiqanliship, xéshi rayonilar birqeder tinich bolghan. Guzak (hazirqi gensudiki wuwéy nahiyisi)nahayti awatliship, chyanglar we Hunlar soda-sétiq qilishqan, her küni töt qétim bazar bolghan. Shunga, bu yerning hakimliri wezipige olturup bir nechche ay bolmayla nahayiti nurgun mal-mülükke ige bolghan. Buningdin sherqi xen sulalisining deslepki

mezigilide guzangda Hunlar bilen chyanglar, Xenzularning qoyuq soa alaqsisi qilghanliqini köriwélishqa bolidu. Undaqa Hunlar bilen chyanglar némilerni almashturghan? élip-sétish choqumki buning bir türü bolghan. “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishiche, endining yungchu 4- yili (miladiye 101- yili) jenubiy tengriqut özi bulap kelgen we chyanglar bulap kétép Hunlarga sétip bergen Xenzu er-ayallardin on mingdin artuq kishini xen sulalisige qayturup bergen. Buningdin chyanglarning daim bulap kegen Xenzularni Hunlarga qulluqqa sétip bérighanliqini hem ularning sanining az emeslikini köriwélishqa bolidu. Xenubi tengriqut qayturup bergen on mingdin artuq kishining yérimini u özi bulap kelgenler dep hésaplasaq, u halda ular yenila nechche mingdin köp bolghan bolidu. Hunlar yene gherbi yurttiki her qaysi milletler bilenmu almashturush qilghan, shundaqa hemme gherbiy yut arqiliq wastilik halda yunanliqlar we gherbtiki bashqa xelqler bilenmu almashturush qilghan, nuyan téghidiki 6- nomurluq Hun qebrisidin yunanliqlar toqughan nurgun yipek buyumlar chiqqan hem Hunlarning gherbtik her qaysi xelqler bilen soda we medeniyet alaqsisi qilghanliqini tolluq ekis etturidighan üç parche keshte chiqqan.

1-, 2- keshtining chong kichiklik oxshash bolup, tashqi tawutning ichige mixlan’ghan. Birsige palma derixige oxshap kétédighan derex, derexning yénigha boynini sozup, quyruqini dinggaytip, aldigha qarap yügürüp kétéwatqan qanatliq yolwas shekillik bir haywan keshtilen’gen. Yene birsige birtüp gül, gülning üstige bir penjisi échilghan, ong penjisi tügülge, aghizigha bir yilan chishliwalghan, uchushqa temshiliwatqan bir qush keshtilen’gen. Bular aq yipning asas qilip bashqa renglik yiplar bilen qéniq qongur reklik yung toqulmigha keshtilen’gen.

3- keshte yuqurqi ikki keshtining yénida bolup, qizil, sériq, aq, yéshil, qongur renglik yiplar bilen qéniq qongur renglik we yung toqulmigha keshtilenen. Epsuski uning sol, ong we üstünki burjekliri chala, resimlarning teswirimu anche mukemmel emes. Uninggha aq at min’gen bir adem keshtilen’gen bolup, at qolaqlirini dinggaytip, boyunlirini sozup sol terepke qarap turghan. Üstidiki adem aldigha qarap turghan, béshigha qulaqcha, uchisigha kök jiyek tutulghan ton, putigha toghra yolluq yumshaq chemlik xurum ayagh kiygen atning chulwura we yüginini nahayiti éliq bolup, peqet yügürgendiki tömür halqini periq etkili bolmaydu. Atning köksige gül chékilgen, nokcha ésilghan. Aq at min’gen ademning sol yénida bir adem (bash qisimi kam) bolup, uning yénida bir ade aldigha qarap turghan. Ong terepte béshini kötürüp turghan we béshini sanggilitip turghan ikki aq qara ikki at bolup, yene bir at hushyarliq bilen aq at qaraep turghan terpke qarap

tughan. Bu keshte shu chaghdiki huner sen'etning nahayti nepislikini chüshendüridu.

Sowét ittapaqi arxéologi borowka yuqurigi 1-, 2-, 3-keshtidiki adem, menzire süretliri qara déngizning shimaliy qirghiqidin tépilghan saklarning altun-kümüş buyumliri we sapal buyumlaridiki adem, menzire süretlirige pütünley oxshaydu dep qaraydighan bolup, bu saklar we saklarga mensup sarmatlarning yunanche we baktériyiche[55] hüner sen'et buyumlarini merkeziy asiya arqiliq Hunlarga tarqatqanliqini chüshendüridu.

Yene noyan téghidiki 12-nomurluq Hun qebrisidinmu xéli köp yipek buyumlar chiqqan. Ularning ichidiki ikki keshtimu Hunlarning gherb xelqliri bilen soda we medeniyet alaqlisi qilghanliqini eks ettürüp béridu.

Buning biri “bolut, tagh keshtisi” dep atashqa bolidu. Bu keshtige kichik tagh we aq bulut chüshürülgen bolup, uzunliqi 1. 92 Métir, kengliki 0. 38 Métir'u eslidiki qizil, sériq, qungur yiplar bilen qungur renglik tawargha keshtilen'ge bolsimu, tawar öngüp qéniq külrengge ögirip qalghan. Keshtining ikki teripide ikki kichik tagh, ottursida yene bir pakar tagh bolup, pakartaghqa shaxliri nahayti baraqsan bir tüp derex, ikki tereptiki kichik taghqa béshi sirtqa, quyruqi derexke qarighan, peyliri toluq kelgen ikki qush chüshürülgen. Uchila taghning üstige birdin aq bulut chiqirilghan. Bu xil bulut, tagh chüshürülgen keshte éytishlarga qarighanda bir-birige ulap keshtilindiken. Lékin bu keshtining ikki teripi chala bolghachqa, buni bilish imkaniyiti yoq, boruwka bu keshtini yunanche uslubtiki keshte, dep qarighan.

Yene birini “perwaz qiliwatqan ejdiha

keshtisi” dep atashqa bolidu. Bu keshtige bir ejdiha chüshürülgen bolup, umu tawargha keshtilen'gen. Ejdiha quyruqini dinggaytip, béshini arqisigha burap, aldigha qarap intiliwatqan halette turghan. Gerche uning töt puti bolsimu, lékin u ottura tüzlengliktikilerning neziridiki yilansiman ejdihaga oxshimaydu hem bashqa haywanlarchimu oxshimaydu. Ejdihaning ikki müriside bir jüp qisqa qaniti bolup, qanatning kichikligi ténige mas kelmigen. Shunga, uni uchar ejdiha diyishke bolmaydu. Uning etirapigha üç bürjek neqis chüshürülgen. Keshtining töt teripigimu üç bürjek, chamber shekillik neqishler chiqirilghan. S. Dorji sorung bu xil neqs kishige ixtiyarsiz hazirqi qazaqlarning chédirliridki neqishlerni eslitidu, digen[56].

Undaqa, Hunlarning qedimi eng gherbte negiche yétip barghan?”Xenname” 96- jild “gherbiy yurt tezkirisi”de “uysunning gherbidin arsakiche(hazirqi kaspiy déngizining sherqi jenubida) bolghan ellerning hemmisi Hunlar bilen yéqin ötetti. Hunlar ilgiri yawchilarni tarmar qilghanliqi üçün, Hun elchiliri tengriqutning xétini kötürüp barsila, u eller texirsiz uzuq-tülük yetküzüp bérüp, ularni qiyinchiliqta qaldurmaytti” dep xatirlen'genlikige qarighanda, Hunlar eyni chaghdanda ottura asiyadiki her qaysi eller we rayonlar bilen siyasiy alaqlide bolup, taki kaspi déngizi qirghaqlirighiche barghan hem siyasiy alaqlide asasida soda alaqlisi qilghan yaki mal-mülük shüliwalghan. Shunga, yuqiridiki Hun qebriliridin gherbiy yurt we ottura asiyadiki her qaysi milletlarning keshte buyumlarining tépilishi hergizmu tasaddipiyliq emes.

Izahlar:

[1] Markis: “kapital”, xelq neshiriyati 1958- yili Xenzuche neshiri, 1-tom, 194 ~ 195-betler.

[2] S. Dorji sorung: “shimaliy Hunlar qebriliri”, ulanbatur penler komitéti neshir qilghan “akadimiye ilmiy tetqiqat netijiliri”, 1956- yilliq 1-san.

[3] N. Yéshi jamusning “Hunlarning étnik menbesi we jem'iyet tüzümi” digen maqalisidin élin'ghan Hunlarning arxéologiyisige ait matériyallar. Ulanbatur penler komitéti neshir qilghan “akadémiye ilmiy tetqiqat netijiliri”, 1956-yiliq 1-san.

[4] S. Dorji sorung: “shimaliy Hunlar”, 1-bap “shimaliy Hunlarning qebriliri”. 1961- yili ulanbatur neshri.

[5] Kijaw aymaqliq medeniyet yadikarliqliri xizmet ponkiti élan qilghan “shigupendiki Hun qebriliri”, “medeniyet yadikarliqliri” jhormili 1980- yilliq 7-san.

[6] Ichki Mongghul muzéyi élan qilghan “ichki Mongghul jungghar xoshuni yuluteydiki Hun qebriliri”, “arxéologiyeye” jhormili 1977- yilliq 2-san.

[7] Kjaw aymaqliq medeniyet yadikarliqliri xizmet ponkiti élan qilghan “kijaw aymiqi budung jilghisidiki Hun qebriliri retlesh doklati”, “ichki mungghul medeniyet yadikarliqliri arxéologiyisi” jhormili 1981- yilliq 1-san.

[8] Gey shenlin: “ichki mungghul chaxar ong arqa xoshuni jaw jiyafang kentidin bayqalghan Hun qebristanliqi”, “arxéologiyeye” jhormili 1977- yilliq 2-san.

[9] “Xenname. Hunlar heqqide qisse” we 54- jild “suwuning terjimhali”, “sherqiy esirdiki xen xatirliri” 8- jild “déng zuning terjimhali”.

[10] S. Dorji sorung: “shimaliy Hunlarning qebriliri”.

[11] Tyen guangjin: “tawxungbaladiki Hun qebriliri”, “Arxéologiyeye ilmiy jhormili” 1976- yilliq 1-san.

[12] “Yülüngteydiki Hun qebriliri”.

[13] Tala, lyang jingming “qir ustaydiki Hun qebriliri”, “medeniyet yadikarliqliri” jhormili 1980- yilliq 7-san.

[14] Gey shenlin: “ikchi Mongghul aptonum rayoni jungghar xoshuni suji jilghisidin chiqqan bir qisim mis boyumlar”, “medeniyet yadikarliqliri, jhormili 1965- yilliq 2-san.

[15] “Tuz we tömür heqqide” 9- jild “töhpe heqqide”dimu Hunlarning “tülke söngikidin yasalghan bashaq” ishletkenliki

tilghan élin'ghan.

[16] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse".

[17] Lyu shyang yazghan "pendi-nesihetler"ning 1- jildida, yen bégi jawwangning 1- yili (miladiyidin burunqi 312- yili) jawwang go kuy bilen hakimiyet ishliri üstide sözlishe wétip, uningdin: "péqiriming yérim tar, adimim az, chi begliki sekkiz sehirimni tartiwaldi, Hunlarning alobanlarning jenubigha bésip keldi, ulargha yalghuz taqabil turmaq tes. Buningdin qandaq qutulmaq kérek?", dep sorighanliqi xatirlen'gen.

[18] "Tarixiy xatiriler" 81- jild "li muning terjimhali".

[19] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse".

[20] "Xenname" 87- jild "yang shyuning terjimhali".

[21] S. Dorji sorung: "shimaliy Hunlar", 1-bap "shimaliy Hunlarning qebriliri".

[22] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse".

[23] "Xueyenzhi" 1- jild "pendi-nesihetler".

[24] "Xenname" 49- jild "chawsuning terjimhali".

[25] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse".

[26] "Tarixiy xatiriler. Wéy ching we qiran chewardazlar san'ghunning terjimhali".

[27] "Xenname. Hunlar heqqide qisse".

[28] "Kéyinki xanname" 23- jild "du shiyenning terjimhali".

[29] "Xenname. Gherbiy yurt tezkirisi".

[30] "Xenname" 54- jild "suwuning terjimhali".

[31] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse", "xenname. Hunlar heqqide qisse" we "kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse".

[32] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse" we "xenname. Suwuning terjimhali", "Hunlar heqqide qisse".

[33] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de miladiyidin burunqi 110- yili uwi tengriqutning "jengchilerni aram aldurup, at üstide oq étishni meshiq qildurghan"liqi xatirlen'gen.

[34] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de miladiyidin burunqi 78- yili, 68- yili we 60- yili Hunlarning nechche on ming chewardazining qorulning jenubigha owgha chiqqanliqi, shuning bilen bille qoruldiki her qaysi tur-qel'elerge hujum qilghanliqi xatirlen'gen. "Kéyinki xenname. Hunlar heqqide qisse"dimu, miladiye 85- yili jenubiy tengriqutning jushyé téghida ow qiliwatqanda, shimaliy Hunlarning oniot xani bilen toqunushup qalghanliqi xatirlen'gen.

[35][36][37] S. Dorji sorungning "shimaliy Hunlar qebrisi"digén maqalisige qarang.

[38] S. Sorji sorung: "shimaliy Hunlar" 1-bap "shimaliy Hunlarning qebriliri".

[39] Hunlarning sheher, qel'e xarabiliri heqqidiki töwendiki arxéologiyilik doklatlirigha qarang.

(A) X. Perle: "hunlanring üç shehirining xarabisi", ulanbatur penler komitéti 1957- yili neshri, esli nusxisi yéngi Mongghul yéziqida yézilghan.

(B) S. Dorji sorung: "shimaliy Hunlar", 2-bap "shimaliy Hunlarning yéza-kentliri".

(C) S. W. Késléyw: "Mongghuliyidiki qedimqi sheherler", béngjingda neshr qilin'ghan. "Tarixiy terjimiler" jhörniling 1957- yilliq 6-san.

(D) "Akdémik s. W. Kéléywning béngjingda bergen ilmiy doklati(I) jenubiy sibiriye we tashqi bayqaldiki qedimqi sheher turmushigha ait yéngi matériyallar", "béyjingda neshir qilin'ghan "arxéologiyé" jhörniling 1960- yilliq 2-sani.

(E) X. Sayr utjap: "Mongghuliyé xelq jumhuriyitining arxéologiyé tépilmiliri heqqide qisqiche bayan", béngjingda neshir qilin'ghan. "Arxéologiyé" jhörniling 1961- yilliq 3-sani.

[40] 9-Bap "Hunlarning irqi we tili"niki "ottura"ning izahigha qarang.

[41] Tyen guangjin. Gosushin: "ichki Mongghuldiki alocheydéngdin tépilghan Hun yadikarliqliri", "arxéologiyé" jhörnili 1980- yilliq 4-san.

[42] Kjaw aymaqliq medeniyet yadikarliqliri xizmet ponkiti élan qilghan. "Shugupendiki Hun qebriliri", "medeniyet yadikarliqliri" jhörnili 1980- yilliq 7-san.

[43] Kjaw aymaqliq medeniyet yadikarliqliri xizmet ponkiti élan qilghan. "Shigupenkiki xen sulalisi dewrige mensup Hun qebrilirini tekshürüsh xatirisi", "ichki Mongghul medeniyet yadikarliqliri arxéologiyisi" jhörnili 1981- yilliq 1-san.

[44] S. Dorji sorung: "shimaliy Hunlar" 1-bap "shimaliy Hunlarning qebriliri".

[45] Nöwette ichki Mongghulning her qaysi jayliridiki Hun qebriliridin qéziwélin'ghan sapal boyumlarning sani az hem köpi parchilinip ketken bolghachqa, bu yerde köp muhakime qilinmidi.

[46] "Kéyinki xenname" 19- jild "géng yénning terjimhali".

[47] "Kéyinki xenname" 88- jild "gherbiy yurt tezkirisi".

[48] "Xenname" 49- jild: chaw soning terjimhali".

[49] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de Hunlar ölgende tawutqa sélindighanliqi éytilghan. Chöllükning shimalidiki Hun qebrilirining köpinchisidinmu yaghach tawut we kötek tawut (derek gholini uyup yasighan tawut) chiqqan.

[50] "Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse".

[51] "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse", "xenname. Hunlar heqqide qisse", 70- jild "chén tangning terjimhali".

[52] "Shinname" 4- jild "Hunlar".

[53] S. Dorji sorung: "shimaliy Hunlar" 1-bap "shimaliy Hunlarning qebriliri".

[54] "Shinname" 3- jild "mis we rext".

[55] Baktiriye merkizi asiyadiki qedimqi dölet bolup, élimiz tarix eserliridiki "arsak"tur. Uning zémini hindiqush téghi bilen amu deryasining yuqiri éqinining arliqida (hazirqi afghanistanning shimalida) bolghan.

[56] Yuqarqi besh parche keshte toghrisida s. Dorji sorungning "shimaliy Hunlar" 1-bap "shimaliy Hunlarning qebriliri"ge qarang.

Bap IX - Hunlarning Irqi we Tili

Hunlarning irqi memliket ichi-sirtidiki alimlar bekrak munazire qiliwatqan mesililarning biri. Yéqinqi 200 yildin buyanqi tetqiqatlar netijiside Hunlar Türk irqigha mensup we Hunlar Mongghul irqigha mensup deydighan ikki xil köz qarash öz-ara tirkiship turmaqta. Bu mesilini hel qilishqa yenila arxéologiyeye, iriqshunasliq we folklor qatarliq ilimlerge taynishqa toghra kélidu.

Arxéologiyelik qézishlar jeryanida, chöllükning shimalidiki Noyan téghidiki 25-nomurluq Hun qebirisidin bir Hunning sür'iti chüshürülgen keshte tépilghan [1]. Keshtidiki ademning chéchi qoyuq, arqigha taralghan, pishanisi kengri, közi yoghan, burutluq, chirayi sürlük bolup, nahayiti heywetlik, Mongghuliye arxéologi S. Dorji Sorung bu edem del qebirining igisi, u Hun dep qarighan. Bashqa alimlarmu Mongghullarning saqal-buruti yoq, shunga, u Mongghul irqigha mensup emes, dep qarighan. Diqqet qilishqa erziydighini shuki, bu ademning köz qarchuqi qara rengde bolsimu, köz göhiri kök rengde bolghan. Bu Hunlarning Türk irqigha mensup ikenlikini küchlük maddiy ispat bilen temin étidu. Chünki, Türklerning chiray alahidiliklirining biri ular kök köz, saqalliq bolup, bu qebiridin chiqqan keshtidiki Hunmu del kök köz we qoyuq saqalliq, yene kélip chirayi sürlük hem nahayiti heywetlik. Bu “xenname” 68- jild “jin mitining terjimhali”diki “jin mitining boyi sekkiz chi ikki sung kéletti. Chirayi sürlük idi” diyilgini bilen oxshash. Jin miti Hun bolup, “terjimhal”da: “jin mitining texellusi wéng shu, Hunlarning shutuq xanining oghli” diyilgen.

Junggo penler akadémiyisi arxéologiyeye tetqiqat ornining féngshi qézish etriti 1935- ~ 1957-yilliri shenshi ölkisi chang'e nahiyisi féngshi yéizisining keshéngxuang kentide ikki hepte qebre qézip, bir alahide qebrini bayqighan (140-nomurluq qebre). Arxéologlar bu qebrining mushu waqtqiche élimiz teweside bayqalghan birdin bir Hun qebirisi ikenlikini, ölgüchining éhtimal Hunlarning elchisi yaki elchining hemrahi ikenlikini, qebiridin chiqqan buyumlarning köpinchisining Hunlarning buyumliri ikenlikini muéyyenleshtürigen. Qebiridiki hemdepne buyumlar ichide ikki dane tiktötbulung shekillik neqishlik mis bézek alahide diqqet qilishqa erziydu[2].

Bézekning ikki teripide bir tüptin shaxliri qoyuq derek bolup, derekning astida birdin igerlen'gen xéchir bar. Otturida ikki kishi bolup, ikkilisi qangsharliq kelgen, uzun chach qoyghan, puchqiqi boghmaq ishtan kiygen. Ular bir-birining béli we putidin tutushup chélishiwatqan halette turghan. Qangsharliq bolush Türklerning alahidiliklirining biri bolup, bu ikki mis bézeknimu hunlanring Türk irqigha mensup ikenlikige höküm

qilishtiki maddiy ispat qilishqa bolidu.

140-nomurluq qebiridin tépilghan mis bézek

Biraq, S. Dorji Sorung yuqirida tilgha élin'ghan héliqi Hunning sür'iti chüshürülgen keshtige bashqiche qarashqa bolghan. U keshtidiki Hunning köz göhirini kök rengde qilish uni köz almisidin perqendürüsh we közni téximu sürlük qilishtin bashqa nerse emes. Gerche qoyuq burti bolsimu, ingikide saqili yoq. Mongghullar saqalsizrak kelsimu, emma Mongghullarning hemmisiningla saqili yoq diyishke bolmaydu. Yawrupaliqlardek qoyuq saqalliq kélidighanlarmu Mongghullar ichide xéli bar. Shunga saqalgha asasinila keshtidiki Hunni Mongghul irqigha kirmeydu hem hazirqi Mongghullargha oxshimaydu diyishning neziriyewiy asasi toluq emes, dep qarighan[3]. Yene bir Mongghuliye alimi N. Yishi Jamsumu Türkler paxma chach kélidu (yeni uzun chach qoyup, chéchini qoyuwétidu), lékin Hunlar Mongghullargha oxshash qisqa chach qoyup, chéchi azraq ösüp kétép bolghuche kestürwéidu, digen[4]. Emma, yuqirida tilgha élin'ghan keshtidiki Hunning chéchi quyuq bolup, arqigha taralghan. 140- nomurluq qebiridin tépilghan mis bézeklerdiki ikki Hunmu uzun paxma chachluq bolup, chéchini kestürmigen. Eger N. Yishi Jamsuning qarishi boyiche Mongghullar qisqa chachliq, Türkler uzun chachliq boldighan bolsa, u halda Hunlarning Mongghul irqigha emes, Türk irqigha mensup ikenlikini ispatlighan bolidu[5].

Mongghullar bilen Hunlar bir iriqqa mensup bolmayla qalmastin, bir millet séstimisighimu mensup emes. Ularning tilimu anche oxshiship ketmeydu. Tarixii eserlerdiki xatirilerge asalan'ghanda, Mongghullarning asaliq gewdisi bolghan - Mongghul bolup, shirwi qebilisidin tereqqiy qilip kelgen. “Mongghul” digen bu nam eng awal “kona tangname” 199- jild “shirwilar heqqide qisse”de körüldighan bolup, uningda “Mongghul shirwiliri” diyilgen. “Yéngi tangname” 219- jild “shirwilar heqqide qisse”dimu ular “méngwa qebilisi” diyilgen hem shijyen deryasining (“kona tangname”, “wangjiye deryasi” diyilgen. Hazirqi Érg'huna deryasi) jenubida makanlashqan shirwi qebililer ittitaqining bir ezasi,

dep xatirlen'gen. 14- esrdiki ilxanlar xanliqidiki tarixchi Rashidin özining meshhur esiri “jamiul tawarix” (1- jild)dimu 13-, 14- esrlerde Mongghullar arisida öz ejdatlirini “Érghunaqun” (qun igiz choqqa digen menide) din kelgen hem, kéyin ahalingning köpiyishi we charwichiliqning tereqqiy qilishigha egiship gherbke köchüp, chöllükning shimaligha kelgen, deydighan qarashning barliqini tilgha alghan. Buningdin Mongghullarning asasliq gewdisining ana makanining Érghuna deryasining yuqiri éqini etirapi ikenlikini, buning Hunlarning ana makani bolghan chöllükning jenubidiki Choghay téghi bilen birdek emeslikini körüwélishe bolidu.

Miladiye 1- esrning axirlirida Hunlar chong chöllükning jenup, shimalidin chékinip chiqqandin tartip, taki 12- esrning axirlirida Mongghullar bash kötürüp chiqqan'gha qeder bolghan ariliqta ming yildin köprek waqti ötkén. Bu ming yildin köprek waqit ichide chong chöllükning jenup, shimalida ilgiri-kéyin bolup siyanpi, jorjan, Türk, sir-tardush, Uyghur, qirghiz, qitan qatarliq milletler dewr sürgen. Undaqa Mongghullar yuqiridiki qaysi milletni “köwrük” qilip, Hunlar bilen millet qandashliqi munasiwitini shekillendürgen? Aldida tilgha élip ötkinimizdek, shimaliy Hunlar gherpke köchkendin kéyin chöllükning shimalida qélip qalghan Hunlardin texminen on nechche tümen tütün, nechche yüz ming adem pütünley siyanpilargha qoshulup, bara-bara siyanpiliship ketken (axirda pütünley siyanpilargha singip kirgen). Chöllükning jenubida qélip qalghan Hunlarmu 4- esrning axiri 5- esrning bashlirida jurjanlar teripidin qushiwélin'ghan. Undaqa Mongghullar burun chöllükning shimalida paaliyet qilghan Hunlar bilen qaysi waqitt, qandaq shekilde millet qandashliq munasiwitini shekillendürgen? Tarixi eserlerdiki xatirilerge asasan'ghanda, texminen miladiye 2- esrning axirlirida (sherqiy xen sulalisining axirqi yilliri) siyanpilarning aqsaqili tan shixuy rehberlikidiki qebililer herbiy ittipaqi parchilan'ghanda, toghbat siyanpilirining 7-ejdadi ikkinchi qétim chöllükning shimalidin gherpke köchüp, arqidin yene jenupqa köchüp “Hunlarning burunqi yéri”ge kelgen. Netijide bir qisim Hunlar bilen siyanpilar öz-ara nikahlinip, yéngidin ikki tarmaq millet--toba hunliri (hun erliri bilen siyanpi ayallirining nikahlinishidin peyda bolghan) we toghbat siyanpiliri (hun ayalliri bilen siyanpi erlirining nikahlinishidin peyda bolghan) ni peyda qilghan[6]. Siyanpilarning (jümlidin toghbat siyanpilirining) wastisi bilen bundaq qandashliq kéyin siyanpilargha oxshash tonggus séstimisigha mensup bolghan qitan, shirwi qebililirige tarqalghan. Andin kéyin Mongghullargha tarqilip, Mongghullarning Hunlar bilen intayin wastilik hem intayin sus qandashliq munasiwitini shekillendürgen. Shunga, Mongghullarning siyanpilar bilen bolghan

qandashliq munasiwiti Hunlara qarighanda téximu biwaste we téximu yéqin. Shu seweptin Mongghullar tunggus séstimisigha mensup. Mongghul tilimu siyanpi tiligha pütünley digüdek oxshash.

Buningdin bashqa, yene tarixiy matériyallarda Mongghul shirwiliri mensup bolghan shirwilarning qitan séstimisigha mensup ikenliki, tilining qitanlarga oxshash ikenliki, kéyinishi, örüme chach qoyushi we “egri ya” ishliitish adetlirining siyanpilar bilen oxshashliqi qeyt qilin'ghan. “On alte padishahliq yilnamisi” we “wéyname”de xatirlen'gen siyanpi tili bilen Mongghul tilini sélishtursaq, adem isimliri wealmashlar, isimlar pütünley oxshaydu. “Liyaw sulalisi tarixi”da xatirlen'gen qitan tilimu Mongghul tili bilen anche parqlinip ketmeydu. Shunga, ching sulalisining axirliridiki Mongghul tarixshunas shén zchnggining Mongghul tili bilen siyanpi tili “anche perqlenmeydu” diyishningmu asasi bar[7]. Bezi alimlar yene “siyanpi” we “shirwi” digen nam bilen oxshash bir namning oxshimighan ahang terjimisi, dep qaraydu. Rayon jehettin tetqiq qilghandimu siyanpilarning ana makani hazirqi érghuna deryasining sherqiy jenubidiki chong siyanpi téghi bolghan[8]. Kéyinki shirwilarning paaliyet rayonimu del érghuna deryasining sherqiy jenubida bolghan. Buningdin Mongghullarning asasliq qisimining étnik menbesi tunggus — siyanpi — qitan — shirwi ikenlikini, buning tarixiy pakitlarga uyghun kélidighanliqini körüwalghili bolidu.

Mongghul tilining terkiyimü nahayti murekkep bolup, uninggha az miqdarda Hun tili arilashqan. Shunga, bezi alimlar mushuninggha asasinip Mongghullarning étnik menbesi Hunlar, dep qarighan. Emelyette miladiye 1- esrning axirida shimaliy Hunlar gherpke köchkendin kéyin, chöllükning shimalida qélip qalghan nechche on tümen Hun siyanpilargha qoshulup ketken. Buning bilen siyanpi tiligha belgilik miqdarda Hun tili arilashqan hem u siyanpilarning wastisi arqiliq, Mongghul tiligha kirgen bolup, buning hichqandaq ejeplen'güdek yéri yoq. Hazir dölet ichi-sirtidiki tilshunaslarning köpinchisi Hun tili Türkiy tillar ailisige mensup dep qarimaqta. Shunga, yuqirqi noqtigha asasnilipla (Mongghul tilida az miqdardiki Hun tilining barliqigha qarap) Hunlarni Mongghullarning étnik menbesi, dep qarashqa bolmaydu.

Mongghul tiligha yene zor miqdardiki Türk tili arilashqan. Bu shirwilarning uzun muddet Türkler hem Türkiy tilliq millet Uyghurlarning hökümraniqida bolghanliqi we Mongghul qebilisining 9- esride érghuna deryasidin gherpke köchüp, chöllükning shimalidiki yaylaqlargha kelgendin kéyin, burundin tartip shu yerlerde yashaydighan Türkiy tilliq qebililer bilen arilash olturaqliship, Türk tilining zor tesirige

uchirghanliqining netijisidir (dölet ichi-sirtidiki köpinche alimlar Türk tili bilen Mongghul tilining zor perqi bar dep qaraydu). Meslen, keyin Mongghullarning terkiy qisimi bolup qalghan nayman, keyin, onighut qatarliq qebililer Türk tili qollan'ghan.

Hunlar Türk irqigha, Hun tili Türk tillar ailisige mensup bolghaniken, undaqa Türkler bilen Hunlarning zadi qandaq munasiwiti bar? Tarixiy eserler we Türk yéziqtiki "költégin menggü téshi", "bilge qaghan menggü téshi"diki xatirilerge asalan'ghanda, Türkler bilen turarlar (téllilar) bir millet bolup, Türkler turalarning bir tarmiqi bolghan. Turlar xen sulalisi dewride dingling dep atalghan. Dinglinglar jenubiy-shimaliy sulaliler dewride qangqil dep atalghan. Süy, tang sulaliri dewride kelgende, Türkler küchiyishke bashlap, nami peydinpey jahan'gha taralghan. Hunlar Türkler irqigha mensup bolsimu, emma yéghiliq dewri we chin, xen sulaliliri dewridila ular we dinglinglar aytim millet bolup shekillinip bolghan. Shunga, Hunlar Türklerning étnik menbesi bolmastin, belki Türk irqining bir tarmiqidir. "Shimaliy sulaliler tarixiy" 99- jild "Türkler heqqide qisse"de "Türkle.....Hunlarning bashqa bir uruqi" dep xatirlen'gen. 98- jild "qangqilar heqqide qisse"dimu "qangqilar qedimqi qizil dilarning qalduq uruqi, deslepte dili dep atalghan, keyin shimaldikiler chéli, ottura tüzlengliklikiler gawché (qangqil, igiz harwiliqlar), dingling dep atighan. Tili Hunlarning tili bilen xélila oxshash bolup, azraq perqi bar. éytishlarga qarighanda ularning ejdadi Hunlarning jiyeni iken" dep xatirlen'gen. Bu ikki xatire Hunlar bilen Türklerning munasiwitini nahayti éniq bayan qilip bérleydu.

Hunlarning tili elimiz ichi-sirtidiki alimlar omumen altay tilliri séstimisigha mensup dep qarisiimu, lékin uning mushu til séstimisidiki Mongghul tilliri ailisi yaki Turki tillar ailisining zadi qaysisigha mensupliqi heqqide hazirghiche talash-tatish mewjut. Emma, Türk tillar ailisige mensup digüchiler yenila ikki köp sanliqni teshkil qilidu[9].

Hazir saqlinip qalghan Hun sözlemliri nahayti az bolup, ular'ing ichide ikki xen sulalisi dewridiki kishlarning matériyallargha asalinip menisini bilishke bolidighanliridin töwendikiler bar:

(1) Hun we ghuz

Yazma matériyallardiki xatirilerge asalan'ghanda, Hunlar özini "Hun" dep atighan. Shuning bilen bille yene "ghuz" depmu atighan.

"Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de xatirlinishiche, Hun tengriquti xen padishahigha yazghan mektubida özini "hunlarning ulugh tengriquti" dep atighan. Batur tengriqut xen wéndigha yazghan mektubidimu, "hazir kiroran, uysun, oghush we ularning etrapidiki milletlarning

hemmesi tinjitildi hem Hunlarga qaram boldi" digen. Yene "xenname. Hunlar heqqide qisse"de xatirlinishiche qoghushar tengriqut ölgende, jüenchu alchi yéngidin textke chiqqan dataw buqigha nesihet qilip "Hunlar on nechche yilliq qalaymiqanchiliqni bashtin ötküzdi. Emdi hergiz undaq qilishqa bolmaydu" digen. Bu xatiriler Hunlarning özini "Hun" dep atighanliqini chüshendürüp béréleydu.

Yene "xenname. Hunlar heqqide qisse"de xatirlinishiche, quliqu tengriqut xen wudigha yazghan mektubida: "jenupta büyük xen sulalisi, shimalda qudretlik ghuzlar (Hunlar) bar. Ghuzlar (Hunlar) tengrining meghrur ogli" digen. Yene Hunlarning dingling xani wéylü xen sulalisining teslim bolghan serkerdisi Li-Guangligha ziyankeslik qilish üçün, qesten ghuz baxshisini küshkürtup "merhum tengriqut ghuzlar burun eskerlerge atap qurbanliq qilip turatti (qoshun tartqanda at-ulagh we jengchilerni qurbanliq qilinatti). Men sutrishna san'ghunni (Li-Guanglini) qurbanliqqa atap qoyghanidim. Nime üçün téxiche ijra qilinmaydu dep ghezepliniwatidu" digüzgen. Buningdin Hunlarning özini yene "ghuz" dep atighanliqinimu körüwalghili bolidu.

Hunlarning özini ghuz dep ataydighanliqini etiraptiki qoshna milletlermu bilgen. Shunga ular Hunlarni daim "ghuz" depmu atighan. "Xenname" 96- jild "gherbiy yurt heqqide qisse"de xatirlinishiche, Pishamshan, Sulé, Küsen, Lopnur, Ushaq, Agni, Qosh qatarliq "beglik"larning hemmisi "ghuzlardin qoghdan'ghuchi beg", "ghuzlarga zerbe bergüchi kahbeg", "ghulardin qoghdan'ghuchi inanchixan", "ghuzlarga zerbe bergüchi inanchixan" qatarliq emeller tesis qilin'ghan. Chünki bu "beglikler"ning hemmisi Hunlarga qoshna bolghachqa, hem dawamliq ularning tajawuzigha uchrup turghachqa, "ghuzlar" (Hunlar)din mudapie körüsh üçün mexsus mushundaq emellerni tesis qilghan. Xenzular Hunlarning özlirini "ghuz" dep ataydighanliqini nahayiti éniq bilgen. Shunga ular Hunlarning sherqide paaliyet qilidighan qebililerni "sherqiy ghuz" (tonggus) dep atighan. "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de Fu-chyenning sözidin neqil élinip: "tongguslar oghanlarning ejdadi, keyin siyanpi dep atalghan. Ular Hunlarning gherbide bolghachqa, sherqiy ghuz dep atalghan" diyilgen. Hunlarning gherbide paaliyet qilghan gherbiy yurtteki her qaysi milletler bolsa "gherbiy ghuz"[10] dep atalghan. Omumen ikki xen sulalisi dewride "ghuz" Hunlarning mexsus nami bolup, "ghuz" diyilgende Hunlar közde tutulghan. Tilshunaslarmu "Hun" bilen "ghuz" bir sözning ahang özgirishi bolushi mumkin, dep qaraydu. Emma, "Hun" bilen "ghuz"ning nime menide ikenliki téxi hazirghiche éniq emes.

(2) Tengriqut, tengri, qut, jut, tugh

“Xenname. Hunlar heqqide qisse”de, tengriqut landi uruqidin bolup, élidikiler uni “tengriqut” dep ataytti. Hunlar kök (asman) ni “tengri”[11], oghlini “qut” diyishetti. “Tengriqut” tengrige oxshash büyük digenlik bolatti, dep xatirlen’gen. Tengriqut qedimde Xenzuche chenüyü (单于) dep telepuz qilin’ghan bolup, Hun tilida eng aliy hökümran digen menini bildürgen. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de “shüenyen yilnamisi”din neqil élinip: “shi en <xenname> ni oquwétip, bu sözning (tengriqut digen sözning) menisini tüşinelmgende, yanda turughan Hun quli bu hunche tengriqutning oghli digenlik bolidu, digen” diyilgen. “Tengriqut” digen sözning mensini yighinchaqlighanda, u Hun tengriqutlirining özlirini dawamliq “tengri tikligen ulugh Hun tengriquti” yaki “asman – zémindin türelgen. Quyash – ay teripidin qoyulghan ulugh Hun tengriquti” dep maxtighinidek “intayin ulugh we yüksek” digen menilerge ige bolghan.

Kéyin xen sulalisi féodal hökümranlirining tesirige uchrash sewebidin “tengriqut” digen namning arqisigha yene “jut” digen söz qoshulghan. “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de Hunlar wapadarliqini “jut” deytti. Xen sulalisi bilen qudilashqandin kéyin, xen padishahlirining wapadar digen namni qollindighanliqini körüp uninggha meptun boldi. Shunga, özlirini “jut” dep atidi dep xatirlen’gen. Qoghushar tengriqutning oghli fujurjut tengriquttin bashlap tengriqutlar özlirini “jut” dep atashqa bashlighan. Meslen, fujurjut tengriqut, sushijut tengriqut digendek. Jenubiy tengriqut bidin bashlap biwaste “t” dep atashqan. Meslen shiloshiyut tengriqut, kiofuyut tengriqut digendek.

Buningdin bashqa “tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de: “Hunlar aqil kishlerni, tugh, dep ataytti. Shunga shahzadiler dawamliq sol tugh xanliqqa teyinlinetti” dep xatirlen’gen. Sol tugh xan sol qol bilik xanni körsitettti.

(3) Alchi, qunchuy

Hunlar xotuni we toqqallirini alchi, anisini ana alchi digen.

“Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishiche, shi zawchi yewanggha yazghan xétiide: “tagh baghrida <kartam güli(bir xil zemburughluq ösümlük) bar. Sili uni bilemla? Shimaldikiler (Hunlar) uning gülini élip uningdin englik yasaydu, qiz-ayalliri uni ishlitip perdez qilidu, Hunlar ayalini <alchi> dep ataydu. Eger bilmekchi bolsila <xenname> ni oqup baqsila” digen.

Hunlar köpinche bir er köp xotunluq turmush kechürgen. Yene kélip atisi ölse oghli ögey anisini alidighan, akisi ölse xotunini inisi, inisi ölse xotunini akisi alidighan bolghachqa, köp xotun

élish ehwali nahaytti omumlashqan. Bolupmu hökümran siniptiki yuqiri qatlamdikilerning nahyti nurghun alchiliri bolghan. Meslen, batur téxi tengriqut bolmighan waqtida “awazliq oqyani özining amraq alchisigha qaritip atqan”, bu uning birinchi alchisi idi; Tengriqut bolghandin kéyin “yaxshi köridighan alchisini tongguslarga bériwetken”, bu ikkinchi alchisi idi; Miladidin burunqi 200- yili lyubang pingchéngda qorshawgha chüshüp qalghanda, elchi arqiliq baturning alchisigha nurghun para bergen. Bu üçinchi alchisi idi; Miladidin burunqi 199- yili lyubang lyuchingni Hunlarga ewetip qudilishish ehdimasını tüzgandin kéyin, “ordidiki qizlardin melike tallap, Hun tengriqutqa yatliq qilghan”, bu tötinchi alchisi idi[12]; Miladidin burunqi 192- yili lü xanish yene “ordidiki qizlardin melike tallap, Hun tengriqutqa yatliq qilghan”, bu beshinchi alchisi bolghan. Bularning birinchisi jüenchu alchi, ikkinchisi chong alchi idi[13]. Yene üçinchi, tötinchi we beshinchi alchisimu bar idi. Bularning ichide eng axirqi Hunlarni temin qilghuchi alchi wang jawjün idi[14]. Buningdin bashqa qoghushar xanning akisi qutiushningmu nurghun alchiliri bolup, “nechche ondin ashatti[15]”. Buningdin alchilarning ularning xotunlirini körsitipla qalmastin, yene toqallarnimu öz ichige alidighanliqini köruwalghili bolidu. Shunga, xen sulalisidiki bezi sherhishunamlarning (meslen, “xenname”ni izahlighuchiyen shigu) alchi “Hunlarning xanishi” dep izahlishi xata bolup qalghan.

Undaqt, qoghushar tengriqutning alchiliridin jüenchu alchi bilen chong alchining orni, salahiyiti qandaq bolghan? “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de: “deslepte qoghushar tengriqut sol ijizxanning akisi quyan xanning ikki qizini bekmu yaxshi köretti. Chong qiiz jüenchu alchidin ikki oghul körgen bolup, chongining isimi jümüch idi. Kichik qizi chong alchidin töt oghul körgen bolup, chongining isimi datawbuqa idi. U jümüchtin chong idi. Jüenchu alchi ésilzade idi. Hem qoghushar tengriqutmu jümüchni yaxshi köretti. Qoghushar tengriqut késelge muptila bolup ölüsh aldida, jümüchni öziye waris qilmaqchi bolghan bolsimu, jüenchu alchi: <jümüch téxi kichik, puqralar uninggha boysunup keymeydu, u tengriqut bolsa elde yene qalaymiqanchiliq chiqip qalarmikin. Chong alchi ikkimiz acha-singil, eng yaxshisi datawbuqa waris bolghini tüzük, dédi. Chong alchi: <jümüch kichik bolsimu, dölet ishiringha wezirler yadrem qildiu. Hazir ésilzade oghul tashlap qoyulup, adettiki oghul waris bolsa, kéyin chuqum qalaymiqanchiliq chiqidu, didi. Qoghushar tengriqut oylinip axiri jüenchu alchining pikiri boyiche datawbuqini waris qildi” dep xatirlen’gen. Bu xatire jüenchu alchi bilen chong alchining orni we salahiyiti nahayti éniq ipadilen’gen bolup, jüenchu alchi birinchi alchi, chong alchi ikkinchi alchi, jüenchu alchining ésilzade, chong alchining

oghli pes dep qaralghan. Buningdin jüen chu alchining resmîy xotun, chong alchining toqal ikenlikini körüwêlishqa bolidu. Shunga, xu shenshêngning “elni idare qilishqa paydiliq umumiy örnekle” (23- jild)ni izahlighanda “jüen chu alchi tengriqutning resmîy xotuni bolup, chong alchidin yuqiri orunda turatti” diyishi toghra. Wang shyenchenning “xennamige toluqlima. Hunlar heqqide qisse”de shén chinxenning sözidin neqil élip “Hunlarning resmîy xotuni chong alchi diyiletti” diyishi bolsa xata[16].

“Xenname. Hunlar heqqide qisse”de yene daim “ana alchi” digen isim tilgha élin’ghan. Meslen, “ana alchi quluqu tengriqutning öz oghlini tengriqut qilmay sol qol büyük kabbegni tengriqut qilishidin ensirep, adem ewetip uni öltürwetken”, “quyanki tengriqutning yéshi kichik bolup, deslepte textke chiqqan chaghda ana alchining peziliti durus bolmighan” digendek. Yene shu kitaning 68- jild “jin mitining terjimhali”dimu: “jin mitining dadisi (shutuq xan) xen sulalisige el bolushqa unmighachqa qunshar xan teripidin öltürülgen. Jin miti ana alchi we inisi lun bilen ordigha kirishtin qorqup, shighawul mehkimisinde at baqqan. Jin mitining anisi ikki oghlini nahayti qaidilik terbiyligechke, xen wudi anglighandin kéyin uni maxtighan. U késel bolup ölgende, uning resimini sizdurup, resimini genchüen qesirige asturup, uninggha, shutuq xanning elchisi, dep nam bergen. Jin miti her qétim bu resimni körgende yighlighiniche kétip qalghan” dep xatirlen’gen. Buningdin Hun tilidiki “ana alchi”ning ana xanish digen menide ikenlikini körüwêlishqa bolidu.

Hun tilida melidke “qunchuy” dep atalghan. “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de: “fujurut tengriqut wang jawjünni emrige alghandin kéyin, uningdin ikki qiz kördi. Chong qizi yüen shübu qunchuy, kichik qizi dangyü qunchuy dep ataldi” diyilgen. Yene: “Hunlarning hoquqluq weziri ong qol qutqu shubu tan wang jawjünni qizi yimu qunchuy yünning éri idi”, dep xatirlen’gen., Yen shigu li chining sözidin neqil élip “qunchuy qizlarga bérildighan nam bolup, Xenzu tilidiki melike bilen oxshash”, “shubu, dangyu uruqliri ularning erlirining uruqliri idi” digen. Yüenning deslepte shübu qunchuy diyilip, kéyin yimu qunchuy diyilishidiki sewep shuki, Hunlar uruqning sirtin nikahlinish tüzümini yolgha qoyghachqa, yüen atisining landi uruqidin shübu uruqigha yatliq qilin’ghanda, Hunlarning uruqining nami boyiche shübu qunchuy dep atalghan. Xen melikilirining jyé yü we shijünlarning ilgiri kéyin bolup, uysunlarga yatliq qilin’ghandin kéyin, “uysun melikisi” dep atilishimu mushuninggha oxshash. Shunga, ching sulalisi dewridiki alim chiyen dajawning “yün eslide yimu qunchuy idi, kéyin shübu uruqia yatliq qilin’ghachqa, shubu qunchuy dep atalghan” diyishi toghra.

(4) Ottura

“Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de: “tongguslar xani barghanséri körenglep gherbke hujum qildi. Tongguslar bilen hunlarning ariliqida ming chaqirimdin ushuq kélidighan bir tashlanduq qaqs yer bolup, her ikki terep mushu yerni ottura (pasil) qilip belgiligenidi. Tongguslar batur tengriqutqa elchi ewetip <siler Hunlar otturadiki tashlanduq yerge ayaq basquchi bolmanglar, u yerni biz igellimekchimiz> didi. Batur tengriqut buningdin derghezep bolup, sherqqe yürüş qilip, tongguslarga zerbe bérîp, tonggus xanini tarmar qilip, ahalisini we mal-mülkini olja aldi” dep xatirlen’gen.

Bu yerdiki “ottura” digen sözi her qaysi dewrlerdiki féodal alimlar oxshash bolmighan halda izahlan’ghan. Beziliri uni “chégridiki mudapie rayoni” yaki “chégridiki qarawulxan” yaki “chégridiki küzitish orni” dep izahlighan. Yene beziliri bolsa “Xenzularning oghrliqche kiriwêlishini paylaydighan orun” yaki “lexme” yaki “yer nami” dep izahlighan[17].

Méningche, yuqiridiki alimlarning izahatirining hemmisi toghra bolmighan. Ching sulalisi dewridiki ding chyen buninggha reddiye bérîp, yene <qissede tashlanduq qaqs yer> dep éniq éytilghan. Yene <her ikki terep mushu yerni ottura (pasil) qilip belgiligen, diyilgen. Shundaq iken, otturaning tashlanduq yeni körsitidighanliqi éniq. Tékestte bu yerning mudapie qilinidighanliqi toghrisda gep yoq. Yer shundaq keng tursa qandaqmu qoghdap bolghili bolsun? Yene kélip insi-jin yoq qaqs tursa qoghdashning nime hajiti? Bilishimiz kérekki, <ottura> digen söz eyni chaghdiki shiwe, hazir uning toghra menisini bilish tes. Lékin, mene jehettin éytqanda, adem olturaqlashmighan taqir yer digenlik bolsa kérek. Shundaq turuqluq uni qandaqmu <Xenzularning oghrliqche kirishini paylaydighan orun> yaki <chégridiki küzitish orni> dégili bolsun?” digen[18].

Déng chyen gerche yuqirqi qarashlarga reddiye bergen bolsimu, emma “ottura” ibarisige éniq tebir bérelmigen. Emeliyette, ottura Hun tilida chégra digen menide bolup, bu “tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de nahayti éniq chüshendürülgen. Atalmish “otturadiki tashlanduq yer” del én’gélis “aile, xususiy mülük we döletning kélip chiqishi”da otturigha qoyghan iptidai qebililer arisidiki “biterep rayon”dur.

Tongguslar we Hunlar miladidin burunqi 3- esrning aldi-keinde, memilkitiminzing shimalida birla waqitta bash kötürüp chiqqan. Öz-ara qarimu qarishi ikki qudretlik qebililer ittipaqi we ulus bolup, tongguslar hazirqi liyawxé deryasining yuqiri éqinidiki lawxa we shiramuren deryaliri wadisida charwichiliq qilip, gherb terepte Hunlar bilen chégrlan’ghan. Shunga, ikki terep sürkilishni peseytidighan”biterep rayon” otturani belgiligen.

én'gélis “til jehettin yéqinraq bolghan qebililer arisida bundaq biterep rayon bir qeder tar hem kichik, til jehettin yiraqraq bolghan qebililer otturisida bundaq biterep rayon bir qeder chong bolghan” dep otturigha qoyghan. Hunlar bilen toguslarning tili oxshimighachqa, ularning arisidiki “ottura” (pasil) ming nechche chaqirim kenglikte bolghan én'gélis yene: “bundaq éniq belgilenmigen chégra ayrip turghan jaylar, yenila qebilining jamaet yéri bolsimu, lékin xshna qebililer étirap qilghandila hem qebile özi qoghdighandila andin u dexli-teruzdin saqlinalaytti[19]”digen. Shunga, tongguslar bu yerni igellimekchi bolghanda, aldi bilen elchi ewetip, bu yerni igellesh üstide sözleshken. Emma, igelliwélishesti batur tengriqutning qattiq ghezzipige we qayturma zerbisige uchrighan.

Hunlar sherqte tongguslar bilen sürkilishni peseytidighan ottura igellepla qalmay, jenupta xen sulalisi bilen chégirlinidighan yerlerdimu “ottura” belgiligen“xename” 54- jild “sowuning terjimhalida”da li ling bayqal kölige bérrip suwugha “otturida Hunlar tutulghan yünjungluqlarning diyishiche yünjungning waliysidin tartip emeldar we puqralarning hemmisi qariliq tutuptu. Anglashlarga qarighanda xan (xen wudi) ölgen oxshaydu” dep xatirlen'gen. Li ling meghlup bolup Hunlarga teslim bolghan xen sulalisi serkerdisi bolup, shu chaghda suwu Hunlarga elchilikke bolup barghanda, tengriqut teripidin tutup qélinip, bayqal köliq boyigha apirwétilgen. Li ling bu gépida chégrida tutuwélin'ghan yünjungluqlardin xen wudining ölgenlik xewirini biliwalghanliqini dimekchi bolghan. Buningdin Hunlar bilen xen sulalisiining chégidiki yerlerdimu “ottura”ning barliqni, tutqunlarning yünjungda tutuwélin'ghanliqidin bu “ottura”ning hazirqi ichki Mongghulni toqtu nahiyisi (xen sulalisi dewridiki yünjung wilayitining merkizi) etirapida ikenlikini biliwalghili bolidu.

“Xename. Hunlar heqqide qisse”de yene, shüendining diyyé 2- yili “miladidin burunqi 68- yili) küzde “Hunlar gherbiy rularning sol teripini bésiwalghandin kéyin, ularning qebile bashliq qol astidiki nechche ming ademni bashlap, mal-charwilirini heydep jenuppa yürüp, otturada (chégra) jeng qilip, nurghun ademlerni öltürüp we yaridar qilip, jenuppa bérrip xen sulalisige el boldi” dep xatirlen'gen. Gherbiy rular Hun quldarliri boysundurwalghan bir kichik qebile bolup, mejburi halda Hunlarning sherqiy qismida (sol teripide) charwichiliq qilghan. Bu chaghda ularning qebile bashliq Hunlar ajzlashqan, béqindi eller parchilan'ghan pursettin paydilinip, qebilidiki nechcheming ademni bashlap jenuppa bérrip, xen sulalisige el bolghan. Halbuki, Hunlar bilen xen sulalisiining chégrisidiki otturada yene chégrani charlaydighan we saqlaydighan chégra mudapie qoshunliri bolghachqa, gherbiy rular jenuppa

mangghanda, ularning tosquqliqigha uchrighan. Shunglashqa, ikki terep otturisida urush bolghan. Netijide gherbiy rular chégra mudapie qoshunlirini meghlup qilip, bixeter halda xen sulalisige bériwalgha.

Undaqa, rular bésip ötkén ottura zadi qeyerder? “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”diki xatirige asastan'ghanda, Hunlarning sol tereptiki xanliri sherqiy qisimgha jaylashqan bolup, shanggu aymiqining sherqige toghra kelgen. Ong tereptiki xanliri gherbiy qisimgha jaylashqan bolup, shangjün we yünjung aymiqining uduligha toghra kelgen. Mushu orunlar boyiche qarighanda sol terep shangguning (hazirqi xébiy ölkisi xueyley nahiyisi) sherqidiki rayonigha toghra kélidu. Emma, bu Hunlarning deslepki mezgilidiki jaylishish ehwali bolup, kéyin ular xen wudi teriidin arqa-arqidin meghlup qilinip, chöllükning shimalida put tirep turushqa amalsiz qalghachqa, yüen'geng 6- yili (miladidin burunqi 105- yili) din kéyin tengriqut téximu gherbiy shimalgha yötkilip, sol tereptiki qowmlar aymaqlirigha toghra kélidighan bolup, jümlidin bashqurush rayoni téximu gherbke sürülgen. Shunga, gherbiy rularmu bu chaghda sol tereptin jenuppa sürülgende del yünjung aymiqigha toghra kelgen. Buningdin gherbiy rular bu qétim bérrip ötkén “ottura”ning yünjung etirapidiki “ottura” ikenlikini körüwélishesti bolidu.

Yünjung xen sulalisi bilen Hunlar dawamliq urush qildighan jay bolup, Hunlarning bu yerde “ottura” belgilesh hem chégra charlaydighan we qoghdaydighan qoshun turghuzushi nahayti teb'iy. Undaqa, Hunlar xen sulalisi bilen chégirlinidighan bashqa jaylarda yene “ottura” tesis qilghanmu, yoq? “Xename. Hunlar heqqide qisse”de: yüendining chuyüen 5- yili, xen sulalisi gu jini elchi qilip qutiush tengriqutning barimtayliqta turiwatqan oghlini apirip bérishke ewetkende, qutiush tengriqut uni öltürwetti. Xen sulalisi gu jining dérikini alalmay turghanda el bolghan Hunlar uning otturada öltürülgenlikini éytti. Qoghushar tengriqutning elchisi kelgende, xen sulalisi uningdin gu jining öltürülüş sewebini qattiq sürüshtürdi” dep xatirlen'gen. Shu chaghda Hun hökümlerlar goruhi qutiush we qoghushar wekillikidiki ikki qisimgha parchilan'ghan bolup, qutiush chöllükning shimalidiki tengriqut ordisini igelligén. Qoghushar jenuppa kélip xen sulalisige el bolup, sufangdiki jilu qoruli (hazirqi ichki Mongghulning xétawdiki kangjin arqa xoshunining gheribide) gha orunlashqan. Tarixiy eserlerde gu jining mangghan yoli éniq yézilmighan. Shunga, bu yerdiki “ottura”ning nede ikenlikini bilgili bolmaydu. Emma, xen sulalisiining xata halda uni qoghushar tengriqutning ademliri öltürdi dep oylighinidin qarighanda, sufang etirapidiki chégra yerlerdimu “ottura” bolghan. Bolmisa gu ji “ottura”diki chégra charlighuchi qoshun teripidin

öltürülgende, xen sulalisi sufangda turiwatqan qoghushadin gumanlanmighan bolatti. Sufangmu Hunlar bilen xen sulalisi dawamliq urush qilidighan rayon idi. Shunga, xen sulalisi u yerde nurughn yür, qarawulxana, qurul we qel'elerni quran. Hunlarmu sürkilishni peseytidighan we mudapie körüdighan ottura belgiligen. Emeliyette, Hunlar bilen xen sulalisi eserlerde éniq xatirlenmigechke, téximu chongqurlap tetqiq qilish imkanyiti yoq.

“Ottura” Hunlar bilen tongguslar yaki Xenzular ottursidiki “biterep” rayon bolghaniken hem uni chégra mudapie qoshunliri saqlighaniken, undaqa bu qosHunlarni chuqum muhim emeldarlar bashqurghan. “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de: “jawdining yüenféng 1- yili (miladidin burunqi 80-yili) xen qoshunliri hunlarning ottura xanini tutiwalghanda, Hunlar ottura xanining xen sulalisining qoligha chüshüp qalghanliqini körüp, uning xen sulalisi qoshunlirigha yol bashlap hujum qilishidin qorqup, gherbiy shimalgha ketti hem jenupqa kélip charwichiliq qilishqa jür'et qilalmay, xelqni yötkep otturada boz yer achi” dep xatirlen'gen. Buningdin Hunlarning otturadiki chégra mudapie qoshunlirigha “ottura xani”ning bashchiliq qilidighanliqini körüwélishqa bolidu. Ottura xani chégra rayonlarda uzun muddet turghan. Chégra mudapie ehwalini pishiq bilidighan bolghachqa, ottura xani esirge chüshkende Hun hökümrani uning xen sulalisi qoshunlirigha yol bashlap hujm qilishidin qorqup, tézlikte gherbiy shimalgha qéchip ketken hem jenupqa chüshüp charwichiliq qilishqa jür'et qilalmighan. “Xelqni yötkep otturada boz yer achi” digen jümlidin qarighanda “ottura”da chégra mudapie qoshunliri turupla qalmay, yene charwichilarmu turghan bolup, bu qétim Hun hökümrani uning xen sulalisining hujum qilishidin qorqup qéchip ketken bolsimu, bu yerge téximu köp charwilarni yötkech arqiliq chégridiki küchlirini toluqlighan. Halbuki, Hun jem'iyitide herbiy teshkil bilen ishlepchiqirish teshkili birleshtürülgenliktin, “xelqni yötkep otturada boz yer échish” yalghuz chégridiki küchlerni toluqlash bolupla qalmay, yene chégra mudapie qoshunlirining kü chi we jenggiwarliqini kücheytish bolghan.

Yuqiridiki bayanlardin “ottura”ning Hun tilida chégra digen menide ikenlikini, Hunlarning tongguslar bilen bolghan ariliqtiki “ottura” belgileple qalmay, xen sulalisi bilen bolghan ariliqtimu “ottura”din tarixiy matéryallardin bilishke bolidighanliri yünjung hem sufang etirapida ikenliki, “ottura”ni chégra mudapie qoshunliri charlaydighanliqi we qoghdaydighanliqini, ularni ottura xani bashqurdighanliqini körüwalghili bolidu.

(5) Törü

“Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de:

“Hunlar jesetni depne qilishda ich-tash ikki qat tawut yasap, jesetni altun-kömüş, kiyim-kéchék bilen bille salatti. Ularda qebre üstige derex sanchish, haza kiyimi kiyish aditi yoq idi” dep xatirlen'gen. “Sherhiname”de jang xuaning sözidin neqil élinip, “Hunlar qebristanliqini törü deytti” diyilgen.

(6) Jinglu, funi

Hunlar qilichni “jinglu” dep atighan. “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de: “qoghushar tengriqut jinglusi bilen altunni qirip sharabqa arlashturghandin kéyin, xen elchisi bilen bille ichip qesem bérip ittapaqlashti” dep xatirlen'gen. Yen shigu ying chawning sözidin neqil élip: “jinglu, Hunlarning qilichidur” dep izahlighan. 1958- yili ichki Mongghulning xolin'gir nahiyisi fenjiyayaw kentidin bayqalan yéghiliq dewrige mensup bir qebirdin bir dane képinek qaniti shekillik qisqa mis qilich qéziwélin'ghan[21] bolup, arxéologlar bundaq mistin yasalgan qisqa qilich del Hunlarning shemshiri, dep qarighan.

Hunlar xumrini “funi” digen. “Xenname. Su wuning terjimhali”da: “s wu bayqal kölide turiwatqanda, tengriqutning inisi üken xan su wugha xumra teqdim qildi” dep xatirlen'gen. Yen shigu méng kangning sözidin neqil élip: “funi shishige oxshaydu. Aghizi kichk, qorsiqi chong, tengliki tüz, haraq, qétiq qachilashqa ishli tilidu” dep izahlighan. Yene jén shuning bayanidin neqil élip: “xédungning shimalidikler ikki küre etrapida bir nerse sighidighan sapal kümzekni funi deydu” dep izahlighan. Yéqinqi nechche on yildin béri chöllükning shimalidiki Hun qebriliridin bu xil xumrilar nahayti köp tépilghan.

(7) Mili, jungli

Hunlar pishlaqni “mili”, qaymaqni “junglu” dep atighan. “Xenname” 87- jild “yang shiyungning terjimhali”da “tögilerni qoghlap pishlaqlarni köydürduq” diyilgen. Yen shigu jang yenning sözidin neqil élip: “mili pishlaq digenlik bolidu, u süzümdür, uni köydürwétish Hunlarning uzuqini yoq qilghanliq bolidu” dep izahlighan.

“Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de, jung xayngyö tengriqutqa: öz nersilirini tashlap xen sulalisining nersilirige héris qilmasliq” toghrisida nesihet qilghanda, “xenning yimeklikliri süt-qaymaqlardek temlik emes” didi, dep xatirlen'gen. “Sherhiname”de yen'ning sözidin neqil élinip: “jonglu qaymaq digenlik bolidu, u sütning shirnisi” diyilgen.

Yuqirqi Hun sözlemliri yazma matéryallargha asasinip menisini bilgili bolidighan sözler bolup, yene “modu”, “tümen” (tümen, baturday atisi), “jiyu” (kiok, baturday oghli), “lu li” (sol qol, ong qol xanlardiki qol).....Digendek oqulushi alahidirek,

menisi éniqraq sözlerni bar. Bu yerde köp mulahize qilimidi[22]. Nöwette Junggo we chetellerdiki nurghunlighan alimlar sélishurma télshunasliqtin paydilinip, Hun tilining til séstimisi üstide izdiniwatidu. Bu nahayti muhim usul. Emma, Hunlardin qalghan sözler bek az. Yene kélip Hunlar ölgendin kéyin, ilgiri-kéyin bolup tonggus, dingling, yawchi, uysun, ughuz, qirghiz we gherbi yurttiki milletlerni boysundurghan. Bu qebile yaki uluslarning hemmisila Hunlar bilen bir til ailisige mensup emes. Nöwette, tilshunaslar omumen tongguslarning tili mungghul tili ailisige, dingling, ughuz qirghizlarning tili Türkiy tillar ailisige mensup, dep qarashmaqta. Yawchi, uysun we gherbiy yurttiki milletlarning tilimu öz-ara oxshimaydu. Shunga, Hunlar bilen bashqa milletler ottursidiki til jehettiki arilishish we tesir körsitish nahayti roshen. Uning üstige Hunlarning asasiy qismi gherbke köchkende, qélip qalan on tümen tütündin aruq Hun siyanpilrgha qoshulup ketken. Yene bir qisim Hunlar izchil chong chöllükning gherbiy shimalidiki orxun deryasi wadisida qélip,

miladiye 5- esrge kelgende, tonggus séstimisigha mensup bolghan jorjanlar teripidin qushiwélin'ghan. Jorjanlar hökümleridiki rayonlarda yene Türkiy tillar ailisige mensup nechche on tümen qangqilar bolghan. Kéyin jorjanlarnu Türkler teripidin yoqitilghan. Shunga, buningdin Hunlar chöllükning shimalining tarix sehnisidin chékin'gendin kéyinmu ularning tilining yenila her qaysi köchmen charwichi milletlerge tesir körssetkenlikini perez qilghili bolidu. Shu sewebtin Hun tilidiki nurghun sözlemlerning kéyinki Mongghul tili yaki Türk tiligha oxshapla qalmay, yene tonggus tiligha oxshishmu ejeplinerlik emes. Eger bu amillarni hisapqa almay, peqet nöwette saqlinip qalghan nechche on Hun sözlemlirige اساسlinipla, ularning tilining qaysi til Türkümge mensupliqigha hökümler qilsaq, bundaqa chuqum ilgirki bezi chet'el alimlirigha oxshash (meslen, yaponiyilik beynyaw kuji bularning biri) Hunlarni bir dem Türkiy tilidiki millet dise, bir dem Mongghul tili Türkümdiki millet deydighan ehwal kélip chiqidu[23].

Izahlar:

- [1] S. Dorji sorung: “shimaliy Hunlar”, 1-bap “shimaliy Hunlarning qebriliri”. Yene nongayn téghidiki 5-nomurluq Hun qebrisidin bir hunning mukemmel bash söngiki chiqan. Bu Hunlarning irqini iriqshunasliq jehettin tetqiq qilishtiki nahayti qimmatlik maddiy matériyal hésablinidu. Lékin, anglashlarga qarighanda, bu bash söngiki obdan qoghdalmighanliqi üçün, Mongghuliyé merkiziy muzéyda parchilinip ketken.
- [2] Junggo penler akadémiyisi arxéologiyé tetqiqat orni tüzgen “féngshidiki qézish doklati” (medeniyyet yadikarliqliri neshiryati 1963- yili neshir), 138 ~ 140-betler.
- [3] S. Dorji sorung: “shimaliy Hunlar”, 1-bap “shimaliy Hunlarning qebriliri”.
- [4] N. Yishi jamsu: “Hunlarning étnik menbesi we jem'iyet tüzümi”, 196- yili ulanbator penler komitéti neshir qilghan “akadémiyining ilmiy tetqiqat netijiliri”, 1-san.
- [5] Amérika alimi w. M. Mékgowérinning gherbke köchken Hunlarning étnik terkiyiy toghrisidiki mundaq bir abzas sözi paydilinshqa erziydu. U: “Hunlar ilgiri yiraq sherqte uzaq olturaqlashqachqa hem dawamlıq Junggoluqlar we Mongghul érqidikiler bilen nikahlan'ghan bolghachqa, ularning qénigha Mongghul érqidikilerning qéni köp arilashqan bolushi mumkin. Shunglashqa, gotlar we rimliqlar ularning chirayini körüp heyran qalghan. Lékin, ular hergizmu sap Mongghul érqidikiler emes. Hunlar Mongghuliyéde makanlashqan chaghda, hindi-Yawropa irqidiki arianlar we fin-oghurlar bilen nikahlan'ghanliqtin, ularning mungghul érqining amilliri aziyishqa yüzlen'gen. Bu qarash wén'gériye we Yawropaning bashqa jayliridiki Hunlarning qedimqi qebriliridin tépilghan iskitilar arqiliq ispatlandi. Bu iskitilargha اساسlinip yenimu ilgirlep hökümler qilghanda, 4-5- esrlerde Yawropagha bésip kirgen Hunlarning nahayti arilash qanliq ikenlikini, buningdiki Mongghul qan séstimisining peqet bir nechche muhim amilning biri ikenlikini biliwalghili bolidu” digen (“ottura asiyadiki qedimqi döletler tarixiy”, 6- bap “Yawropagha bésip kirgen Hunlar”, jang jüen terjimisi, junggu kitap idarisi 1958- yili neshri, 169-bet).
- [6] “Wéyname” 95- jild “toba lyuxuning terjimhali”.
- [7] Shén zéngx: “xeyri rawiqidiki pütükler toplimi”, 2- jild “siyanpi tili we Mongghul tili”.
- [8] “Nur géziti. Tarixshunasliq sehpisi” 1980- yili 11-ayning 25-künidii 202 sanidiki mi wénping yazghan “chong hin'gan téghining shimalidin tépilghan siyanpilarning tash öyining xarabisi” digen maqalige qarang.
- [9] W. M. Mékgowérin “her qaysi el alimlirining uzun yil keskin talash-tartish qilishi netijiside...Nöwette köp qétim mutexassisler Junggo tarixnamiliridiki hökümler qoshulup, Hunlarning tilining bir xil Türk tili ikenlikini étirap qildi. Emeliyyette köpincheylen shuninggha ishinidurki, Hun impériyisi yimirilgendin (miladiye 91- yili) kéyinki nurghun esirler jeryanidila Mongghuliyidiki milletler arisida Mongghul tili andin üstünlükni igelligen. Bu yekün nuqul halda tilshunasliq noqtisidin chiqirilghan bolsimu, emma u Hunlarning biz bilidighan érqiy alahidilikigimu mas kélidu. Biz shuninggha ishineleymizki, bu qedimqi Hunlar érq we til qatarliq jehetlerning hemmiside Türk érqigha mensup bolghan” digen (“ottura asiyadiki qedimqi döletler tarixiy”, 4-bap “hun impériyisining deslepki mezgili”, jang jüen terjimisi). Yene awstiriye

alimi maénchéin xélfén “taki 20- esrning 49- yillirigha kelgiche nahayti az kishlerla Yawropadiki Hunlar bilen Junggodiki Hunlarning birdeklikidin gumanlinip kelgen”, “qebile namiridin höküm qilghanda, Yawropadiki köpinche Hunlar muqerrerki Türkiy tilida sözleshken” digen (“Hunlar dunyasi”, 8-bap “irqiy”, 9-bap “tili”, en'giliye london klifornye neshiryatchiliq cheklik shirkiti 1973- yili neshri).

[10] Wang gowéy: “guentang toplimi” 13- jild “gherbiy ghuzlar heqqide tehsil”.

[11] “Xenname” 55- jild “xu chübingning terjimhali”da: “yüenshu 2- yili yazda xu chübing shimalgha yürüş qilip taki tilen téghighiche (chilyenshen téghi, yene tengri téghi depmu atlgan. Emma, hazirqi shinjangdiki tengri téghi emes) bardı” dep xatrlen'gen. Yen shigu buni izahlap: “tilen téghi tengri téghi digenlik bolidu, Hunlar tengrini tilen deydu” digen. Buninggha asaslan'ghanda, “tilen” bilen “tengri” bir sözning oxshimighan ahang terjimisi dur.

[12] “Tarixiy xatirler, Hunlar heqqide qisse”.

[13] “Xenname” 2- jild “xuydi heqqide xatire”.

[14] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”.

[15] “Xenname” 70- jild “chén tangning terjimhali”.

[16] “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de: “uljut tengriqut shan textke chiqqandin kéyin, tugh alchidin tughulghan inisi ruqunni ong qol bilik xan qildi” dep xatirlen'gen. Bu yerdiki tugh alchi tugh xanning alchisi digen menide bolup, bashqa menisi yoq.

[17] Yuqirlarni ayrim-ayrim halda sherhshunaslarning “tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”ge bergen izahliridin we yen shigungning “xenname. Hunlar heqqide qisse”ge bergen izahidin körüng,

[18] “<Xenname. Hunlar heqqide qisse> ning jughrapiyilik tehsili”, jéjiyang kütüpxanisi mejmuesi.

[19] “Arkis-én'gélés tallanma eserliri”, 4-tom, xelq neshryati 1972- yili 5-ay 1-neshri.

[20] Hunlarning ottura tüzlenglik merkiziy hakimiyitining bir tutash bashqurushini qubul qilishtin ilgiri xen sulalisi bilen chégirlinidighan jaylarda mudapie köridighan we sürkilishni peseytidighan “biterep rayon” belgilishi, én'gélisning yuqirqi bayanigha uyghun kélidu.

[21] 1963- yili medeniyet yadikarliqliri neshryati neshir qilghan (ichki Mongghul medeniyet yadikarliqliridin tallanma” 40-süret.

[22] Hun tilidiki bezi sözlerning menisini Türkiy tilida sözlishidighan milletlarning en'eniwi til adetliri boyiche bilish mumkin (terjimandin). “Tarixiy xatiriler”, Uyghurche neshri 12 ~ 13 betler. Shinjang xelq neshryati 1987- yili 9-ay 1-neshir.

[23] 1923- yili yaponiyide chiqqan “tarixshunasliq jhormili”ning 18-sanidiki beyniyaw küchining “Mongghullarning étnik menbesi” digen maqalge qarang.

Bap X Hunlarning Medeniyati

1. Yéziq, Qoshaq, Muzika, Sen'et

Hunlarning özining yéziqi barmu-yoq? Yazma matéryallargha asalan'ghanda, Hunlarning yéziqi bolmighan. Arxéologiyilik matiryallardimu hazirghiche mueyyen maddiy ispat tépilmidi. “Tarixi xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de, Hunlarning “yéziqi yoq, söz bilenla ehdilishidu” dep xatirlen'gen. “Kéyinki xenname. Jenubi Hunlar heqqide qisse”dimu. Quyan uruqi qatarliq chong uruqlar “dewalargha höküm chiqarghanda, hökümning netijiisni tengriqutqa aghizaki melum qilip qoyidu. Yazidighan we xatirleydighan ishlarni qilmaydu” dep xatirlen'gen. Shundaq iken, Hun tengriqutlirining lu xanish we xen padishahlirigha yazghan xetlirini shübbisizki Xenzular Xenzuche yéziqta yézip bergen. “Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de: “Hunlarning ong üken batis xani bi xen sulalisigha el bolush aldida go xéng isimlik Xenzu kishini mexpi ewetip, Hunlar rayonlirining xeritisini xen sulalisining emir nökirli maawgha teqdim qildi” dep xatirlen'gen. Tebiyiki, bu xeritinimu Xenzular (yaki go xéng) sizghan. Halbuki, “xenname. Gherbiy yurt tezkirisi”de: “uysunlarning gherbidin arsaqqiche bolghan ellerning hemmisi Hunlar bilen yéqin ötetti. Shunga, Hun elchiliri tengriqutning xétini kötürüp barsila, her qaysi eller texirsiz uzuq-tülük yetküzüp bérrip, ularni qiyinchiliqta qaldurmaytti” dep xatirlen'gen. Undaqa, tengriqut uysunlarga we gherptiki her qaysi ellerge yazghan xet zadi qaysi yéziqa yézilghan? Nöwette dölet ichi-sirtidiki alimlar bu mesilini téxi yéshelmidi.

Hunlarning kéynichirek öz yéziqi yaki yéziq belgisi bolghanmu, yoq? Bu toghriqlimu yazma matéryallardin hichqandaq xatire tépilmaydu. Lékin, arxéologiyilik matéryallardiki intayin tutuq bezi yaldamilar bizning diqqitimizni tartidu. 1941-yili we 1944 ~ 1945- yilliri sabiq sowét ittipaqi arxéologi késliyéw qazaq aptonom ölkisining merkizi abaqanning jenubigha sekkiz kilométir kélidighan jaydin ilgiri-kéyin bolup ikki qétim nurghunlighan medeniyet yadikarliqlirini qéziwalghan. Bezi medeniyet yadikarliqlirining üstide “Y”, “P”, “S”, “” digendek yéziq belgilirini bayqighan. Lékin, bu yéziq belgilirining hichqaysisi élimizning tarix eserliride uchrinmaydu. Yene kélip bu medeniyet yadikarliqlirining Hunlarning ikenliki yaki emeslikini yenimu chongqur tetqiq qilishqa toghra kélidu. 1924 ~ 1925- yilliri yene arxéolo kozlow noyan téghidiki 16-nomurluq Hun qebrisidin “M” belgisi bar bir chine hem tégide “” Belgisi bar bir sirlan'ghan koza qéziwalghan. 1955- yili Mongghuliye arxéologi perle balongdorodiki Hun shehiri

xarabisidin tégide “” Belgisi bar bir sapal tawaq qéziwalghan. Noyan téghidiki bashqa Hun qebriliridinmu tégide “” Belgisi bar bir qisim sapal tawaqlar qéziwélin'ghan[1]. Undaqa, bu yéziq belgilirini Hunlar özi keshp qilghanmu, emesmu? Nöwette, qéziwélin'ghan cheklik matéryallargha tayinip, buninggha mueyyen yekün chiqirish sel tes kélidu[2].

Hunlarning gerche yéziqi bolmighan bolsimu, lékin nahayti yéqimliq hem tesirlik qoshaqliri bolghan. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de “shixédiki burunqi ishlar”din neqil élinip: “tilen téghi (chilyishen téghi) jangyé, jyuchüen ikki aymaqqing chégrisida bolup, gherbtin sheriqqiche ikki yüz chaqirim, jenuptin shimalghiche yüz chaqirim kéletti. Qarighay qatarliq derexler ösetti. Ot-süyi mol, qishta illiq, yazda salqin bolup, charwilarning köpiyishige nahayti bap kéletti. Hunlar bu ikki taghdin (yene alchi téghi bar) ayrilip qalghandin kéyin:

Ayrilip qalghanda tilen téghidin,
Awumas bolup qaldi charwa-mélimiz.
Ayrilip qalghanda alchi téghidin,
Munglinip sarghaydi qiz-ayalimiz.

dep qoshaq toqushti” bu Hunlar miladiydiin burunqi 121- yili (xen wudining yüenshu 2- yili) xen sulalisi teripidin teripidin meghlup qilinip, tilen téghi we alchi téghidin (bu ikki tagh bir qoshaq bolup, qoshaqta asaliqi Hunlarning öz hökümranliri qozghighan bulangchiliq urushliridin we urushta meghlup bolghandin kéyin kélip chiqqan iqtisadiy hem siyasiy chékinishtin cheksiz hesretlen'genliki roshen ipadilen'gen. Qoshaq gerche mungluq bolsimu, emma nahayti chongqur mezmunluq bolup, quyuq köchmen charwichiliq turmush tüsige we réal chinliq puriqigha ige bolghan. Bu xil alahidilik Hunlarning xelq qoshaqlirining bir xil idéologiyining ipadisi süpitide eks ettürügenlikini chüshendüridu.

Bu qoshaqtiki “alchi téghi” blen “munglinip sarghaydi qiz-ayallirimiz” digen misallarning birleshtürülüşining intayin chongqur menisi bar. Chünki, alchi téghidiki alchi englik digen menide idi. Qoshaqta, alchi téghi alchi we tenglikke simowul qilin'ghan bolup, Hunlarning ayalliri “qizghuch” gül chéngidin yasaydighan englik idi. Qoshaqta, alchi téghidin ayrilip qélip güzel alchilardin bolalmighanliqini, “qiz-ayallarning munglinip sarghayghanliqi” Hunlarning qoshna milletler aldida abroyi we shöhriti qalmighanliqini bildürgen. Qoshaqning mezmuni pasahetlik, menisi chongqur bolup, buningdin qoshaqchining özgiche maharitinini körüwalghili bolidu. Epsuski, Hunlardin qalghan xelq qoshaqliri köp emes. Bu peqet ularning ichidiki birila xalas.

Hunlar jenup, shimal ikkige bölünishtin ilgiri, ularning öz muzikisining bar-yoqliqi heqqide yazma matériyallar we arxéologiyilik matériyallarda hazirche hichqandaq melumat yoq. Jenup, shimalga bölün'gendin kéyinki ehwaldimu, peqet “kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”de, jiyenwu 26- yili (miladiye 50- yili) guangwudining jenubi tengriqut bigha bergen sowghatliri ichide chalghu eswablarning barliqi hem jyenwu 28- yili shimaliy Hunlar qayta elchi ewetip qudilishishni telep qilip chalghu eswabliri bérishni iltimas qilghanda, guangwudining shimaliy tengriqutqa yazghan jawap xétide: “tengriqut aldinqi mektuplirida merhum xanning waqtida qoghushar tengriqutqa teqdim qilin'ghan baliman, chang, ghungqa qatarliq chalghularning hemmisi chirip buzulup ketkenliki üçün yéngini bérishni telep qiliptikenla, men tengriqutning hakimiyiti téxi mustehkemlinip ketmidi. Herbiy ishlarni kücheyp, jengni asasiy wezipe qiliwatqanda, chang, qungqa, balimanning roli ésil oqta, qilichningkige yetmeydu dep qarap ewetmidim” digenlii tilgha élin'ghan. Buningdin gherbiy xen sulalisi waqtida Hun tengriqutlirining xen sulalisi merkiziy hökümiti sowgha qilghan bir Türküm chalghu eswablarni qubul qilghanliqini biliwalghili bolidu. Emma, bu hergizmu Hunlarning özining muzikisining bar-yoqluq ehwalini chüshendürüp bérelmeydu.

Shundaqtimu, kéyinkilerning shéir-qoshaqliri Hunlarning özining muzikisi barliqini yenila azdur-köptur eks ettürüp béreleydu. Hunlarda eng keng tarqalghan chalghu eswabi chöri (neyge oxshash bir xil chalghu eswab--terjimandin) we dumbaq bolghan. Sey wénji (texellusi den) “chörining on sekkiz udari”[3] digen, yene: “dumbaqning yéqimliq sadasi kéchiche yangrap turidu” dep yazghan. Sey wénji sherqiy xen sulalisining axirlirida yashighan bolup, “hun chewendazliri” teripidin bulap kétélgendin kéyin, Hunlar arisida on ikki yil yashighan[4].

Buningdin u tilgha alghan chöri bilen dumbaqning Hunlar arisida tarqalghan chalghu eswab ikenlikini, ularning jenubiy Hunlar keshp qilghan chalghu eswabi bolmastin, belki Hunlar jenup, shimal ikkige bölünishtin burunla bar ikenlikini qiyas qilghili bolidu. Shunga, “kéynki xenname. Du shyenning terjimhali”da; “Du shyen qoshun bashlap altun taghqiche bérrip, tengriqut ordisida chöri anglidi” dep xatirlen'gen.

Hunlarning chörisi kéyin ottura tüzlenglikke tarqilip Xenzularning yaqturushigha muýesser bolghan. Jin sulalisi dewridiki lyu shaw we jingju ayimiqining bégi lyu kün ikkilisi yaghach chöri chélishni bilidighan hem “qurul ichi-sirtidiki muzikilarning hemmisini chalalaydighan” bolup, éytishlarga qarighanda, Hunlar buni anglighanda “yurtini séghinip”, intayin tesirlen'gen[5].

Hunlarning sen'iti téma jehettin ularning uzaq muddetlik charwichiliq we owchiliq turmushini

rushen ekis ettürüp bergen. Shunga, ularning sen'et buyumlririda haywanat shekli yaki haywanat sür'iti eng omumlashqan. Noyan téghidiki we chöllükning shimalidiki Hun qebriliridin at, kala, bughining béshi yaki téni hem yawayi haywanlarning öz-ara élishiwatqan süriti chüshürülgen bezi palaz, mis bézek, altun we kümüsh yapraqchilar tépilghan. Yene bezi söngek buyumlarghimu nepis haywanat sür'iti sizilghan. Mesilen, noyan yéghidiki “barold qebrisi”din laydin yasalghan at we töge, altundin yasalghan yatqan at, haywanat shekli oyulghan kehriwa sharche; 1- nomurluq qebridin mistin yasalghan haywanat béshi; 6- nomurluq qebridin yaghachtin oyulghan at we bugha heykili, qashtéshidin oyulghan at, kala, we bogha heykili, altundin yasalghan haywanat heykili; 12- nomurluq qebridin kala süriti chüshürülgen tawat ötü; 23- nomurluq qebridin haywanat béshi neqishlik mis tawaq, tashtin oyup yasalghan kal béshi qatarliqlar qéziwélin'ghan.

Tépilghan palazlarning köpünchisining gülliri murekkep, renggi körkem bolup, bezilirining gülliri yene her xil renglik yiplar bilen keshtilen'gen. Mesilen, yuqurida bayan qilin'ghan noyan téghidiki 6- nomurluq qebridin tépilghan bir parche palazning uzunluqi 2.6 métir, kengliki 1.59 métir, üsti toq qongür renglik tawar jiyeklik qizil renglik tawar bilen qaplan'ghan bolup, toq qongur renglik jiyekning chörisi yéshil, sériq, qizil renglik yiplar bilen keshtilen'gen. Jiyekni boylap etrapigha kengliki 24 ~ 28 cm kélidighan kichik katekchilik keshte tikilgen. Keshtide yéshil renglik yip bile toqquz tüp derex, derexlarning arqisigha her xil renglik yiplar bilen bir jüptin bolghan qoghliship oynawatqan haywanlar chüshürülgen. Ularning töt jüpi bugha blen qush, besh jüpi yolwas bilen öküz, keshtining etrapigha yene yéshil, sériq, béghirreng we toq qizil renglik yiplar bilen töt chasa, yumilaq we kirsit shekillik güller chüshürülgen. Tawarning ottursigha yip bilen bulut keshtilen'gen.

Miladidin burunqi 3- esrdin kéyin, Hunlarda uruq aqsökengliri meydan'gha kelgen we tengriqutning eng aliy hökümraniq orni tiklen'genliktin, sen'et buyumlririning yene shexsi obrazlirimu eks etken. Meslen, boyan téghidiki 6- we 23- nomurluq chong tiptiki aqsöngekliri qebrisidin qashtéshidin uyulghan adem heykili, külreng qashtéshidin uyulghan we yaghach adem heykili qatarliqlar tépilghan. Alahide diqqet qilishqa erziydighini, 25- nomurluq qebridin tépilghan chéchi quyuq, közi yoghan we ötkür, chirayi sürlük hunning süriti chüshürülgen keste bolup, uningda aliy hökümranning heywisi ipadilen'gen[6].

élimiz arxéologliri 1958- yili ichki Mongghulning xélin'gir nahiyisi fenjiyayaw kentdidiki yéghiliq dewride mensup bolghan Hun qebrisidin haywanat shekillik we halqisman, silindirsiman mis bézeklerni bayqighan. Haywanat

shekillik bézeklarning beziliri zongziyip olturghan haywanatning shekilide bolup, keynide ikki topchisi bar. Beziliri tügüliwalghan ikki haywanatning shekilide bolup, keynide bir topchisi bar. Halqisman bézeklarning bezisining bir teripige zir gireliship ketken egme shekiller chiqirilghan. Silindirsiman bézeklarning beziliri yumilaq neychisman bolup, bir teripide géométriyilik neqishler bar. Halqisman we silindirsiman bézeklerni burun kishler “chatqut” dep qarighan bolup, atni zinnetydighan we yanda élip yüridighan zinnety boyumi bolghan[7].

Yene 1962- yili ikjaw aymiqi jungghar xoshunining süji jilghisidin xen dewrige mensup bir Türküm Hun mis buyumliri qéziwélin'ghan. Ularning ichide mistin yasalghan tik turghan uzun münggüzlük bir bugha bolup, béshini sel kötürgen. Udulgha qarighan, jüm münggüzi keynige qayrilghan hem shaxchilargha bölün'gen, qiyapiti bölekche janliq, igizliki 16.7 cm, uzunliqi 9.5 cm, yene yatqan halettiki uzun münggüzlük bir bugha bolup, béshini sel kötürüp yiraqqa tikilgen. Qulaqliri ding, kökriki we saghrisi tolghan, igizliki 12.4 Santimétr, , uzunliqi 10. 3 Santimétr, buningdin bashqa, qoy béshi shekillik, böre béshi shekillik, arslan shekillik we putini igip turghan at shekillik bézeklermu qéziwélin'ghan[8].

Buningdin bashqa, 1950- yili ichki mungghulning chaxar ong arqa xoshuni erlenxo jilghisidiki Hun qebrisidin sherqiy xen sulalisi dewrige mensup jüm bugha, üç bugha, qosh ejdiha neqishlik we torsiman neqishlik mis bézekler qéziwélin'ghan. Haywanat shekillik mis bézekler tik tötblung shekilide bolup, neqishler téship chiqirilghan. Bular éhtimal jenubiy Hunlarning sen'et buyumi bolushi mumkin[9].

2. Iptidaiy Étiqadi we Daxanliq

“Tarixiy xenname. Hunlar heqqide qisse”de: “Hunlar her yili üç qétim yéghiliq ötküzidu. 1- ayda her qaysi qebile bashliqliri tengriqut ordisigha yighilip, etiyazliq nezir-chiragh ötküzidu. 5- ayda hemmisi ejder baliq shehirige yighilip, ejdatliri, asman-zimin, jin-erwahlargha atap nezir-chiragh ötküzidu. Küzde atlar we charwa-mallarning sanini alidighan bir qétimliq yighilishtin bashqa qalghan ikki qétimliq nezir-chiragh yighilishi bolghan. Lékin, “sherqiy qesirdiki xen xatirliri. Jenubiy Hun tengriqutlirining terjimhali”da: “tengriqut her yili üç qétim yighilish ötküzüp, nezir-chiragh qilatti hem at, töge beygisi qilip, köngül achatti” dep xatirlen'gen. “Kéyinki xenname. Jenubiy Hunlar heqqide qisse”dimu: “Hunlar aditi boyiche her yili 1- ay we 5- we 9- aylarda üç qétim yighilish ötküzüp, kök tengrige atap nezir-chirad qilatti. Jenubiy tengriqut xen sulalisige el bolghandin kéyin, xen sulalisi padishahlirigha atap nezir-chiragh qilidighan boldi. Hem her qaysi

qebililerni yighip siyasiy ishlarni kengiship, at we töge beygisi qilip köngül achatti” dep xatirlen'gen. Hunlarning her yildiki üç qétimliq yighilishining hemmisidila nezir-chiragh ötküzülgen bolup, nezir-chiraghning obyékti ejdatlar, asman-zimin we jin-erwahlar bolghan. Hunlarda ejdatlarga téwinish uqumi bolghanliqi ularning jesetni depne qilishi we ejdatlar qebrisige ehmiyet bérishidimu eks étidu. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de: “Hunlar jesetni depne qilishda ich-tash qosh qewet tawut yasap, uninggha ülükni altun-kümüsh, kéyim-kéчек bilen bille salatti. Ularda qebre üstige derex sanjish, haza kiyimi kiyish aditi yoq idi. Ölgüchi bilen uning yéqin qul-dédekliiri bille kömületti. Mundaq bille kölümgüchiler nechche on, hetta nechche yüzge yétetti” dep xatirlen'gen. Noyan téghidiki hemme chöllükning shimali we ichki Mongghuldiki Hun qebriliridin qéziwélin'ghan qoshup kömülgen altun-kümüsh, kéyim-kéчек, örüme chach we tawutlar yuqirdiki xatirlarning rastliqini ispatlaydu. Qoshup kömülgen nurghunlighan kéyim-kéчек we qoral-saymanlardin bilishke boliduki, Hunlar rohning yoqalmaydighanliqigha ishen'gen. Ejdatlirigha téwinish del rohning yoqalmasliqigha ishinishning bir xil ipadisi bolghan. Hunlar adem ölgendin kéyinmu burunqigha oxshash yashap, kéyim-kéчек we qoral-saymanlarga éhtiyajliq bolidu. Aqsöngékler yene qul-dédeklerge éhtiyajliq bolidu dep qarighachqa, kéyim-kéчек, qoral-sayman we yéqin qul-dédekleri qoshup depne qilidu. “Kéyinki xenname. Oghanlar we siyanpilar heqqide qisse”de yene: “xen jawdi dewride oghanlar Hun tengriqutlirining qebrilirini qéziwetkenliki üçün, Hunlar qattiq ghezeplinip, qoshun chiqirip oghanlarga zerbe berdi” dep xatirlen'gen. Buningdimu ularning ejdatlirining qebrisige alahide ehmiyet bérighanliqini körüwalghili bolidu.

Ijtimaiy ishlepchiqirish küchlirining sewiyisining töwenliki sewebidin, shunglashqa kündilik turmushta we herbi, siyasiy ishlarda kainattiki hadisilerge choqun'ghan. Hetta jin-erwahlardin medet tiligen. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de: “tengriqut her etigini qaraghtin chiqip kün'ge qarap tezim qilatti. Axshimi aygha qarap tezim qilatti” dep xatirlen'gen. Yene: “qoshun chiqarghanda yultuz we aygha qarap ish köreti. Ay tolghanda hujumgha ötetti. Ay tutulghanda qoshunni chékindüretti” diyilgen. Omumen, Hunlar asman-ziminni nahayti hörmet qilghan. Jin-erwahlardin intayin qorqqan. Hun tengriqutliri xen padishahlirigha xet yazghanda, özini “tengri tikligen ulugh Hun tengriquti” yaki “asman-zimindin törilip, kün-ay teripidin textke chiqirilghan ulugh Hun tengriquti” dep atighan. Batur tengriqut yawchilar we gherbiy yurttiki her qaysi qewmlerni boysundurghandimu “bu tengrining bext-saaditidin boldi” digen. Xen wudi

dewride, mayi shehiride Hun tengriqutiga bōktürme qoyup zerbe bérish pilanlan'ghan. Tengriqut qiltaqqa chūshey dep qalghan bolsimu, emma xen sulalisining kōzetchi bēgi sirmi éytip qoyghachqa, xeterdin qutulup qalghan. Shuning bilen u “kōzetchi begke érishkinim tengrining shapaitidin boldi. Tengri uninggha rastin éytquzdi”, digen hem kōzetchi begke “tengri bergen beg” dep nam bergen. Yene “tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de, batur tengriqut pingchéda lyu bangni qorshiwalganda, alchi baturgha “ikki hōkūmdarlar boghushmanlar, bŭgŭn xen zéminini alsingizmu, u jayti makan tutup turalmaysiz, uning ŭstigen xen xanningmu tengrisi bar, tengriqut obdan oylinip kōrŭng” digen, buninggha qoshup bashqa sewepler bilen batur tengriqut alchisining digini boyiche muhasir burjikini échiwetken, shuning bilen lyu bang muhasiridin qutulghan, dep xatirlen'gen. “Tarixiy xatiriler” 123- jild “perghane tezkirisi”de: “uysun kŭn bēgi tughulup uzun ötmey daligha tashliwétilgen, gösh chishligen bir qagha kélip uning bēshi ŭstide aylinip yŭrgen, bir chishi bōre kélip uni émitken, buni anglap tengriqut heyran qalghan we <uninggha tengri yar boptu> dep qarap, uni ōzi bēqip chong qilghan. Kéyin kŭnbeg chong bolup quramigha yetkende, élini bashlap yiraqqa kōchŭp ketken we Hunlarga boysunmighan, tekriqut qoshun ewetip hujum qilghan bolsimu yéngelmigen, shuning bilen Hunlar <kŭnbegni tengr yōlewétiptu>, dep qarighan” dep xatirlen'gen.

“Xenname” 54- jild “su wuning terjimhali”da: “tengriqut yémek-ichmek bermigen, su wu qarning süyini ichip, kigizning yungini yep nechche kŭn'giche ölmigen, tengriqut uni ewliya oxshaydu dep qarap, bayqal kōlige apiriwetken” dep xatirlen'gen. “Kéyinki xenname”19- jild “géng gungning terjimhali”da: “géng gung gherbi yurtta Hunlar bilen jeng qilghanda, qattiq judun-chapqun bolghan, géng gung öltŭrgen we yarilandurghan, Hunlar buningdin qattiq chōchŭp sarasimige chŭshken, ularning weziri <xen leshkerliri ewliya iken, ulardin qorqmay bolmaydu> “dep qarap qoshunlirini chékindŭrŭp ketken” dep xatirlen'gen.

Hunlarning xurapiyliqi bezi chaghlarda ularning ijtimaiy ishlepchiqirishtin kŭtken ŭmidi we balayiapettin saqlinish arzusidin peyda bolghan. Mesilen, xen sulalisining sutrishina san'ghuni li guangli Hunlarga teslim bolghandin kéyin ding xani wéylŭ uning arzulini kétéwatqanliqigha heset qilip, qamanlar bilen til biriktŭrŭp, “merhum tengriqut sutrishina san'ghunni qurbanliq qilinglar digen” dep uni öltŭrmekchi bolghan. Tengriqut sutrishina san'ghunni qolgha alghanda sutrishani san'ghun tillap turup “men ölse Hunlarmu halek bolidu” digen, digendekla uda nechche ay qar yamghur yéghip, charwilar ölüp, ademlerge késel tégip ziraetler pishmighan. Shuning bilen tengriqut qorqup kētip, sutrishina san'ghun ŭchŭn ibadetxana saldurghan[10].

Yuqirqilardin asman zémin jin erwah uqumining Hunlarning kŭndŭlŭk turmushini we herbiy, siyasiy paaliyetliridiki tesirini kōrŭwalghili bolidu. Hunlarning nezir-chiragh ötkŭzidighan ornı we murasim qaidiliri toghrisida tarixy matiriyallarda éniq xatire yoq. Tengriqut ordising tengriqut bargahi orunlashqan jay, Hunlarning siyasiy merkiziy ikenlikidin bashqa ejderbaliq we deylinning qeyere ikenliki éniq emes. “Tarixy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”, de: “mayi weqesidin kéyinki 5- yili etiyazda, wéy ching shanggudin yolgha chiqip ejderbaliqqa bardi” dep xatirlen'gen. Bu ejder baliq shehiri hazirqi ichki Mongghulning shilin'ghul aymiqining sherqi, gherbi wujumushin xoshunining yéqin etirapida bolup, uning Hunlar her yili 5-ayda nezir-chiragh ötkŭzidighan yer ikenlikini yaki emeslikini bilgili bolmaydu. Yen shigo “xenname. Hunlar heqqide qisse”ge bergen izahida: “deylin, nezir-chiragh qilidighan qoyuq derexlik yer, siyanpilarning aditide qedimdin tartip kŭzde nezir-chiragh ötkŭzgende, del-dere bolmisa shax-shumbilarni tiklep, at bilen ŭch qétim aylinip toxtayti, bu ularning besliship deylin'ge yŭzlendŭq” diyilgen[11]. Mushuninggha asalan'ghanda, deylin ormanchiliq yer bolup, Hunlar ormanliqlarda nezir-chiragh ötkŭzgen.

Undaqa, Hunlarning ibadetxanisigha oxshap kétédighan nezir-chiragh soruni bolghanmu, yoq? Ularning keng dalida, ormalıqlarda nezir-chiragh qilghanliqi bizge melum. Lékin, yuqirida tilgha élin'ghan Hunlarning sutrishina san'ghunni qurbanliq qilghaniqi we kéyin sutrishina san'ghunni qurbanliq qilghanliqi we kéyin sutrishina san'ghun'gha atap ibadetxana salghanliqidin qarighanda, Hunlarning éhtimal ibadetxanigha oxshash nezir-chiragh soruni bolghan.

1952- yili we 1955- yili Mongghuliye arxéolog X. Perle ilgiri-kéyin bolup, Mongghuliyening merkizi ölkisige yéqin qurulun deryasining ong qirghiqidiki jiyadob, dérchin, borxoy deryasining ong qirghiqidiki borxon we ulanbatur, choba téghi ariliqidiki baronduro töt jaydin Hunlarning sheher-bazarlirining xarabiisni qazghan. Jiyadob we dérchindin öy-imaretlerdin bashqa, iqtisadiy tumurshqa ait hichqandaq yadikarliqlar bayqalmighan (hetta kŭndilik turmushta ishilitidighan saymanlarmu chiqimighan). Peqet nezir-chiragh supisigha oxshap kétédighan bir lay shire (nezir-chiragh shiresi) bayqalghan. Perle bu ikki jaydiki chong imaretlerning hemmisini Hunlar her yili qerellik nezir-chiragh ötkŭzidighan ibadetxana, dep qarighan. Kéyinki ikki jaydiki imaretlerning nōkesh kahishliridiki neqishlerge asalinip, bu töt jaydiki sheher-bazar Junggoning chin, xen dewrilirige mensup dep hōkŭm qilghan[12].

Hunlar asman-zimin, jin-erwahlargha xurapiylarcho ishen'genliktin, ulargha atap mebud

yasap uninggha chuqun'ghan. "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse" we "xenname" 68- jild "jin mitining terjimhali"da, xen wudi dewride xu chubing alchi téghidin ötüp, Hunlarga zerbe begende, "shutuq xanning altundin yasalghan kök tengri mebudı"ni qolgha chüshürdi, dep xatirlen'gen. Hunlar mushundaq mebudlarni yasap, uninggha "tengri" dep chuqun'ghan. Shunga, "jin mitining terjimhali"da "shutuq xan altundin mebud yasap, tengri dep chuqun'ghachqa, uninggha jin (金) familisi in'am qilin'ghan" diyilgen. "Wéyname" 111- jild "budda-toyin dinliri tezkirisi"ge asatlan'ghanda, bu altun mebud bir jangdin igizrek bolup, xen wudi uni enchüen qesirge qoyup, uninga atap nezir-chiragh qilmay, peqet küje köydürüp qilishqila yol qoyghan. Noyan Hun qebresidin chiqqan yaghach heykelmu Hunlarning heqiqeten mebudqa choqun'ghanliqini ispatlaydu.

Hunlar asman-zimin, jin-erwahlar nahayti yiraqta, admler ular bilen alaqlishalmaydu dep qarighanliqtin, ularda yene "tengri bilen ademlerning arisi"ni baghlap turidighan "qaman" (pire arqiliq erwahlarni chillaydighan ayal daxan) lar peyda bolghan. Tarixiy eserlerde Hunlarning qamanliri, yeni baxshilirining köpliki tilgha élin'ghan wéyluning sutrishina san'ghunda ziyankeshlik qilish üçün qamanlar bilen til biriktürgindin bashqa, "xenname. Gherbiy yurt tezkirisi"dimu Hunlarning xen qoshunlirini tosush üçün her qaysi yol we deryalargha qamanlar epsun oqughan kala, qoylarni kömidighanliqi (xurapiy usul arqiliq xen qoshunlirining aldigha ilgirlishini tosimaqchi bolghanliqi), tengriqut xen padishahligigha sowgha qilghan at we keyim-kéçeklerge awal qamanlarning dua qilidighanliqi xatirlen'gen. Buningdin qamanlarning Hunlarning herbiy, siyasiy ishliridiki tesirining nahayti zorliqini körüwalghili bolidu. Hun qamanlirining jadugerliki adette epsun oqush, yeni "qarghash" yaki "yamanliq tileshe" bolghan bolup, eyni chaghda bundaq jadugerlik nahayti keng tarqalghan. "Tarixiy xatiriler" 19- jild "xuydi, jingdi zamanidiki törilerning yilnamisi"de, xen sulalisige el bolghan Hun chyu törisi lungjanning oghli we rungching törisi wéshluning newrisining Hun qamanliridin paydilini, xen padishahigha yamanliq tiligenliki üçün, törilik mertiwisi élip tashlan'ghanliqi xatirlen'gen. "Xenname. Hunlar heqqide qisse"de xen wudining jéngxé yillirida (miladiyidin burunqi 92 ~ 89- yillar) xen qoshunlirining Hun eskerlirige qoghlap zerbe bérip, taki chöllükning shimalidiki fen xanim qel'elsigiche barghanliqi xatirlen'gen. Yen shigu jang yening sözidin neqil élip: "bu fen xanim <Hunlar qamani> bolush mumkin" digen. Buningdin bu qel'eldning igisi fen xanimning Hunlarning qamani ikenlikini körüwalghili bolidu.

Bu Hun qamanliri keyin Hunlarning üzlüksiz xen sulalisige el bolush netijiside ottura

tüzlenglikke kélip olturaqlashqan. Shunga, xen sulalisining ending aymiqigha (wudining yüending 3- yili tesis qilin'ghan) tewe chawna nahiyisidila 15 ibadetxana qurulup, bu ibadetxanilarda Hun qamanliri turghan[13]. Xen sulalisi ordisidimu Hun qamanliri xéli köp bolghan. "Xenname" 45- jild "jyang chungning terjimhali"da: "jyang chung wudining permani boyiche daxanliq weqesini bir terep qilishqa teyinlen'gen. U Hun qamanlirini ordigha bashlap kirip, yerge kömülgen yaghach heykellerni qézip, kéchisi epsun oqup yamanliq tiligenlerni tutmaqchi bolghan. Hun qamanlirining jyang chnggha hemdem bolup, suyqest qilishidin li shahzade qattiq ghezeplen'gen. Shuning bilen u jyang chungni öltürüp, Hun qamanlirini liyüen baghchisida tirik köydürwetken"[14] dep xatirlen'gen. Yen shigu "xenname" 63- jild "li shahzadining terjimhali"ni izahlighanda, fujyening sözidin neqil élip: "hun qamanliri jyang chungning körsetmisige asasen suyqest qilghachqa, shahzade nahayti ghezeplinip, Hun qamanlirini tirik köydürwetken" digen.

Hun qamanliri jadugerlik qilipla qalmay, yene késellerni dawalap adem qutquzghan. Tarixiy eserlerde Hunlarning "tiwipi" barliqi xatirlen'gen. Bu tiwip del qaman idi. "Xenname. Suwuning terjimhali"da: "suwu Hunlarning qoligha chüshüp qélip pichaq bilen özini öltürwalmaqchi bolghanda, wéylu tézlikte chaparmen ewetip tiwip chaqirtqan. Tiwip yerge örek kolap, örekke chogh sélip, suwuni örek üstige düm yatquzup, uning dümbisidin dessep qan uyup qélishning aldini alghan. Suwu buningdin Hun qamanlirining jiddiy qutquzush we tashqi késel opiratisiyisi qilalaydighanliqini biliwalghili bolidu. Qamanlar Hunlarning tiwipi, shundaqla Hunlarning tibabetchlik medeniyitining wekilidur.

3. Nikah we Bashqa Örp-adetler

"Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de: "Hunlarning aditi boyiche dadisi ölse oghli ögey ansini, akisi ölse uning inisi xotunini, inisi ölse uning xotunini akisi alidu" dep xatirlen'gen. Bu Hunlarning nikah aditi bolup, bu xil örp-adetni Hunlar turiwatqan tarixiy basquch we jem'iyet alahidiliki boyiche chüshinish kérek.

Hunlar tarix sehnisige qedem qoyghan chaghda (miladidin burunqi 3- esrde) del iptidaiy uruqdashliq jem'iyitidin qulluq jem'iyetke ötiwatqan bolup, uruqdashliq jem'iyettiki xilmu-xil örp-adetler yenila xéli saqlinip qalghan. Yuqirqidek ögey anisi we yenggisini alidighan adet Hunlarning ichidiki biridur.

Hun jem'iyetide uruqning sirttin nikahlinish tüzümi keng tarqalghan. Uruqning sirttin nikahlinish tüzümi eng deslepte jüp nikahliq aililer tarixiy basquchida barliqqa kelgen. Jüp nikahlinish tüzümide oxshash bir uruqtiki er-ayalning öz-ara nikahlinishigha yol qoyulmighan. Ular peqet öz

uruqining sirtidin öz jüptini tapqan. Bu xil nikah munasiwiti shexsi bilen shexskila qaritilghan bolmastin, belki uruq bilen uruqqimu qaritilghn. Yeni yatliq qilin'ghan er (u chaghda ayallar yatliq qilinmighan) öz uruqining bir ezasi süpitide, xotunining uruqidikiler bilen alaqe qilghan.

Hunlar resmiiy tarix sehnisige qedem qoyghan waqitta, aile, nikah tüzümide qulluq tüzümige maslashqan halda atiliq aile bashliqliq tüzümidiki aililer barliqqa kelgen. Atiliq aile bashliqliq tüzümidiki aile jüp nikahliq ailidin bir er, bir xotunluq ailge ötüstiki ariliq basquch bolup, ariliqta ötken waqit qisqa bolghachqa, jüp nikahliq aile mezgilide yürgüzülgen uruqning sirtin nikahlinish tüzümining adet we qarishi saqlinip qalghan. Bu chaghdiki Hunlarning qarishida, uruqqa yatliq bolup kelgen ayal bilen bolghan munasiwet yenila uruq bilen uruqning munasiwiti bolghan. Ayal érinig öyige yatliq bolup kelgende, u érinig ailisigila mensup bolup, érinig ailisining bir ezasi bolupla qalmastin, yene érinig uruqigha mensup bolup, érinig uruqning bir ezasi bolghan. Eger éri ülüp kétip, qayta yatliq bolmaqchi bolsa, érinig ailisidinla ayrilip qalmastin, yene érinig uruqidinmu ayrilip qalghan. Shunga, ularni uruqta élip qélish üçün, érinig bashqa xotunidin bolghan oghulliri yaki aka-ukiliri ularni nikahigha alghan. Xen wénde dewride, yatliq qilin'ghan melikige hemrah bolup tengriqut ordisigha barghan jung xangyu: "Hunlarda atisi ölse oghli ögey ansini élishi, akisi ölse xotunini inisi, inisi ölse uning xotunini akisi élishi, ularning öz nesebining buzulishidin qorqqanliqidur. Hunlarda adet qalaymiqan bolsimu, lékin neseb saqlap qélin'ghan[15] digen. Bu del Hunlarning bu xil nikahlinish aditining ijtimaïy arqa körünüshi we tarixiy mezmunini chüshendürüp béridu.

Uningdin qalsa, atiliq aile bashliqliq tüzümidiki aile jüp nikahliq ailidin kélip chiqqan, jüp nikahlinish iptidaïy top nikahlinishning rawaji bolghachqa, atisi ölse ögey ansini xotun qilish, akisi ölse inisi, inisi ölse xotunini akisi xotun qilish aditimu iptidaïy top nikahlinishning bir xil qalduqi hésablinidu.

Buningdin bashqa, miladidin burunqi 3- esrdin bashlap Hunlarning ishlepchiqirish küchlirini tereqqiy qildurghanliqtin, uruqdashliq jamaesining ichki qisimida shexsiy charwisi bar yekke aililerning kichik igiliki barliqqa kélip, uruqdashliq jamaesi peydinpey rawajilinishqa qarap yüzlen'gen. Bay-kembeghellikke bölünüshning peydinpey keskinlishishke egiship, yekke aililerning jem'iyettiki roli peydinpey uruqning rolidin éship ketken. Bu chaghda tul qalghan ansini we yenggisini ailide élip qélish, ilgiriki qedimidin saqlinip qalghan adetni chiqish qilishtin bir jemettiki yekke aililerning emgek küchini saqlap qélish yaki ailining ishlepchiqirish küchini ashurushtek menige özgergen. "Xenname. Hunlar heqqide qisse"de:

"xen pingdi dewide (miladiye 1- ~ 5- yillar), Hunlar kona qaide boyiche oghanlardin séliq yighish üçün elchi ewetkende, Hunlarning ayallirimu soda qilish üçün ulargha egiship bille barghan" dep xatirlen'gen. Buningdin Hun ayallirining atiliq aile bashliqliq tüzümidiki aile sharaitida ailining bir ezasi bolsimu, lékin ata huquqchiliqidiki aile bashliqining yéteklishide ishlepchiqirish we bashqa emgeklerge qatnishidighanliqini körüwalghili bolidu. Jümlidin yuqirida bayan qilin'ghan nikah jehettiki kona örp-adetler tayinidighan tarixiy shert-sharaiti (top nikahlinish we uruqning mewjutliqi) yoqalghan yaki künséri tewrining qalghan bolismu, yéngi shert-sharait (aile we jemetning barliqqa kélishi) uning ornini élip, bu xil örp-adetni saqlap qalghan. Bu del Hunlarda bu xil nikah tüzümining uzaqqiche saqlinip qélishining sewebidur.

Atisi ölse oghli ögey ansini, akisi ölse xotunini inisi, inisi ölse xotunini akisi élish netijiside Hunlarda bir er, köp xotunluq tüzüm téximu omumlashqan. Yazma matéryallardiki xatirilerdin biz Hunlarning ögey ansini we yenggisini xotun qilishigha ait konkirit misallarni körsitip béreleymiz. Meslen, miladidin burunqi 31- yili (chéngdining jyenshi 2- yili) qoghushar tengriqut ölgende, oghli dataw buqa tengriqutluq ornigha warisliq qilip, fujurjut tengriqut dep atalghan we ögey ansini wang jawjunni xotunluqqa alghan. Yene miladidin burunqi 68- yili (shüendingin dijé 2- yili) uyanjut tengriqut ölgende, ornigha inisi shuruchanchu tengriqut chiqip, m ong qol büyük serkerdining qizini chong alchi qilghan. Emma ilgirki tengriqutning alchisi jüenchu alchini emeldin qaldurwetken. Uning yéngidin xotun élip tul qalghan yenggisini tashliwétishi akisi ölse xotunini inisi alidighan adetke xilap bolghachqa, u jüenchu alining dadisi sol qolbüyük jorchining nepritige uchrighan[16].

Ögey ansini xotun qilish bir xil nikah aditila bolup qalmastin, yene bir xil nikah tüzümidur. U ilmiy sahede adette "nikahqa warisliq qilish" diyilidu. Nikahqa warisliq qilish tüzümi Hunlarda bolup qalmastin, shimaldiki bashqa nurghunlighan köchken charwichi milletlerdimu bolghan bolup, peqet shekil jehettin sel oxshimaydu. Meslen: miladidin burunqi 2- esrning aldi-keynide, hazirqi gensudiki xéshi karidori etrapida charwichiliq qilip, kéyin hazirqi ili deryasi etrapida charwichiliq qilip, kéyin hazirqi ili deryasi wadisigha köchüp kelgen uysunlarda, shekil jehettin Hunlarningkige oxshmaydighan nikahqa warisliq qilish tüzümi we akisi ölse xotunini inisi, inisi ölse xotunini akisi alidighan adet saqlan'ghan. "Xenname. Hunlar heqqide qisse"de uysunlarning künbégige yatliq qilghan. Künbeg qérip qalghanda newrisi senjurgha shijünni xotun qilishni buyrighan. Shijün ölgendin kéyin xen sulalisi jyéyü melikini senjurgha yatliq qilghan. Senjur ölgende, taghisi daluning oghli

un'ghumi jiyéyüni xotun qilgan. Un'ghumi ölgende senjurning Hun ayaldin bolghan oghli nimi (un'ghumining jiyeni) jiyéyüni yene xotun qilgan. Buningdin uysunlardiki nikahqa warisliq qilish tüzümi we akisi ölse xotunini inisi, inisi ölse xotunini akisi alidighan adet Hunlarningkige qarighanda bir qeder murekkep ikenlikini körüwalghili bolidu: (1) oghli ögey anisini xotun qilipla qalmastin, newrisimu ögey anisini xotun qilghan; (2) Bowisi ölmisimu ögey chon anisini yenila xotun qilalighan; (3) Taghisi ölgende jiyeni taghisining ayalini xotun qilalighan; (4) Akisi ölse xotunini inisi, inisi ölse xotunini akisi xotun qilipla qalmay, newre aka-iniler mushundaq qilghan. Bu xil nikah tüzümi we adet téximu bek iptidaiy xaraktérni saqlap qalghan bolup, uysunlarning shu waqittiki iptidaiy uruqdashliq jamaesining axirqi mezgilidiki iptidaiy tarixiy basquchi bilen öz-ara maslashqan.

Miladiye 4- esrning axirida chong chöllükning jenup-shimalida bash kötürgen jurjanlardimu nikahqa warisliq qilish we akisi ölse xotunini inisi, inisi ölse xotunini akisi xotun qilish aditi saqlan'ghan. "Shimaliy sulaliler tarixi" 13- jild "xanishlarning terjimhali"da: "shénwu (sheriqiy wéy xani gawxuen) jurqan qaghan anaghaning melikisini emirige alghan. Shénwu ölgendin kéyin wénrung (gaw xuening oghli gachéng) jurjanlarning qaidisi boyiche melikini emirige élip, bir qiz körgen" dep xatirlen'gen. Wénrang jurjan melikisini jurjanlarning qaidisige (ögey anisini xotun qilishning adetke) asasen emirige alghaniken. Dimek ögey anisini xotun qilish aditi jurjanlarda nahayti keng tarqalghan. Yene "wéyname" 103- jild "jurjanlar heqqide qisse"de: "tolun ölgende naghay uning ornigha chiqqan. Futu (tolunning newre inisi) tolunning xotuni lu lingshini emrige élip, chunu, anaghay qatarliq alte perzent körgen" dep xatirlen'gen. Buningdin aka-ini, hetta newre aka-iniler yenggisini xotun qilidighan adetning jurjanlardimu saqlan'ghanliqini körüwalghili bolidu.

Miladiye 6- esrning otturilirida chong chöllükning jenubi we shimalida bash kötürgen Türklerdimu nikahqa warisliq qilish tüzümi bolghan. "Shimaliy sulaliler tarixiy" 99- jild "Türkler heqqide qisise" we "omumiy qamus" 197- jild "Türkler"de xatirilinishiche, süy sulalisining yiching melikisi ilgiri-kéyin bolup chimen qaghan, chimen qaghaning oghli shibi qaghan, shibi qaghaning inisi chuluq qaghan, chuluq qaghaning inisi il qaghan'gha yatliq bolghan. Bu Türklerning nikah aditide ata-bala we aka-inining nikahqa warisliq qilishining teng saqlan'ghanliqini ispatalaydu.

Hunlarning nikah munasiwitidiki diqqet qilishqa erziydighan yene bir xil ehwal shuki, eng aliy hökümran bolghan tengriqut köpinche öz perzentlirini bashqilargha nikahlap bérish arqiliq,

buni ularni siyasiy jehettin özi tartishning wastisi qilghan. Meslen, xen wudi "Hunlarning ong qolini késip tashlash" üçün melike jiyéyüni uysun künbégige yatliq qilghanda, künbeg uni ong xanish qilghan. Hun tengriqutimu uysunlar bilen xen sulalisining ittipaqini buzush üçün özining qizini künbegke yatliq qilghanda, künbeg uni sol xanish qilghan[17]. Yene yüendi dewride qutiush tengriqut chöllükning shimalida put tirep turushqa amalsiz qélip gherbke köchüp kan'giyige barghanda, kan'giye xani uning abroyidin paydilinip gherbiy yurttiki her qaysi ellerge tehdit sélish üçün qizini uninggha yatliq qilghan. Qutiush tengriqutmu qizini kan'giyige xanigha yatliq qilghan[18]. Shundaq qilip ikki terep öz-ara birleshken. Yene xen wudi dewride, xen sulalisining öngkü törisi jaw shin (Hunlarning xen sulalisige el bolghan kichik xani) Hunlarga teslim bolghanda, tengriqut u xen sulalide uzaq muddet turghan. Xen sulalisining herbiy, siyasiy ehwalini pishshiq bilidu dep qarap, uni naib xan qilip, achisini uninga yatliq qilip, uningdin paydilanmaqchi bolghan[19]. Kéyin sutrishina san'ghun li guangli Hunlarga teslim bolghandimu, tengriqut sutrishina san'ghunning xen sulalisining dangliq serkerdisi we muhim weziri ikenlikini bilgenliktin, qizini uninggha yatliq qilip, uni wéyludinmu bek etiwarlighan[20]. Yuqirdiki ehwallar éhtimal xen sulalisi féodal hökümranlirining qudilishish siyasiti we tézginlesh siyasitining tesirige uchrighanliqining netijisi bolsa kérek.

Hunlarning uruqdashliq jem'iyitidin qélip qalghan örp-adetliri ichide, düshmenni öltürgenlerni mukapatlashmu bir xil adet bolghan. "Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse"de: "Hunlar urush qilghanda düshmendin birni öltürse bir apqur sharap mukapat bériletti" dep xatirlen'gen. Bu del düshmenni öltürgenlerni mukapatlashidiki ipadisi bolghan. Bu xil adet burun jamaening düshmenni qirishta xizmet körsetken uruq ezalirini mukapatlashtiki bir xil usul bolghan. Kéyinmu xususiy mülükchilikning barliqqa kélishi, sinipning peyda bolushi we uruq aqsöngelirining uruq ezalirini bashqa millet xelqlirini bulang-talang qilish urushigha qatnishishqa qiziqturishi we mejburlishigha egiship, eslidiki bir apqur sharab mukapat bérish, qolgha chüshürgen esirler we mal-mülüklerni in'am qilip bérishke özgergen. Kéyin ishlepchiqirish küchlirining yenimu tereqqiy qilishi we qulluq tüzümning shekillinishi bilen u esirlerni qul-didek qilishqa özgergen. Bu xil menpeetning qiziqturishi we esirlerni qul qilip emgek küchlirini toluqlash éhtiyajining türtkiside, Hunlar jeng qilghanda, her bir jengchi imkaniyetning bérice köprek esir élip ularni özining quli qiliwalghan. Bu xil adet del Hun jem'iyitining uruqdashliq jamaesidin sinipi jem'iyetke ötüstiki tereqqiyat jeryanining bir xil inkasidur.

Uruq ezaliri arisidiki öz-ara yordam bérish Hunlar jem'iyitidiki yene bir xil ésil adet bolghan. Bolupmu urush waqtida bu xil öz-ara yordam téximu zórür bolghan. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de xatirlen'gen jengde qurban bolghanlarning jesitini qayturup kélish del mushu xil öz-ara yordamning ipadilirining biridir. Kéyin, Hun jem'iyitide umumiy mülükchilikning tereqqiy qilishigha tedirji qurban bolghuchining jesitini qayturup kélip, uning tealluqatigha érishishning wastisi bolup qalghan.

Hunlar “quramigha yétip oqya tartqudek bolghandila hemmisi atliq esker bolidighan”, herbiy teshkil bilen ishlepchiqirish teshkiliy birléshtürülgen. Ishlepchiqirish emgiki bilen herbiy yürüş turmushining barliq mezmunini teshkil qilghanliqtin, Hunlar jem'iyitide bir ademge baha bérishimu, uning emgek we urushta (bolupmu urushta) oynighan rolini ölchem qilghan. Zerberdes yashlar, bolupmu emgek we urushta xizmet körsetkenler jem'iyetning qedirlishige érishken. Qéri-ajizlar del uning eksiche muamilige uchrighan. Jung xangyö: “Hunlar urushni kesp qilghan. Ularning qéri-ajizliri urushqa barmighanliqtin, özlirini qoghdash üçün yémekiliklarning yaxshilirini newqiranligha béridu. Bu emeliyette öz qowmini qoghdighanliq. Bu xuddi atining balini asrighinigha oxshash ish” digen. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse” diyilgen Hunlarda malning sémizini qawul-qiranliri, ashqanlirini qéri-ajizliri yéyishi, saghlam yashlarning etiwarlinip, qéri-ajizlarning kemsitilishining sewbi del mushuningdidur. Hunlar baturluqni qedirliqen. Lékin baturlarning muddiasi we ünümining qandaqliqi bilen anche bek hésablaship ketmigen. “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”de xatirlinishiche, tümen tengriqut chong oghli baturni közdin yuqutup, textni amraq kichik oghligha bermekchi bolup, baturni yawchilargha torghaqliqqa ewetken hem arqidinla qoshun chiqirip yawchilargha hujum qilip, yawchilarning qoli bilen baturni öltürmekchi bolghan. Halbuki, batur yawchilar xanining tulparni oghrlap qéchip ketken. Tümen tengriqut uni batur dep maxtap, uni on ming chewandazgha bash qilghanliqi xatirlen'gen. Yene “kéyinki xenname” 54- jild “li lingning terjimhali”da xatirlinishiche, li ling Hunlarga teslim bolghandin kéyin, xen sulalisining chégrida turushluq li shu atliq yene bir kabhéghimu Hunlarga teslim bolghan. Li shu tengriqutqa atliq eskerlerni ishlitip xen qoshunliridin mudapielinishni ögetkenliktin, xen sulalisi xataliship buni li ling ögetti dep qarap, li lingni anisi, ukisi we xotun-balilirini öltürüp, uning jemetini qurutiwetken. Li ling öz ailisidikilerning li shuning sewebidin ölgenlikige nahayti ghezeplinip, bashqilardin paydiliniq li shuni öltürwetkende, tengriqut uni maxtap, qizini uninga yatliq qilip uni ong qol chérikchi beglikke teyinliqen we uni

nahayti etiwarlap ishlitip, siyasiy ishlargha qatnashturghan.

Hunlarda yene ehdi-peyman tüzgende qan aqquzdighan bir xil adet bolghan. Gawshyu “xueyenzhi” 11- jild “qaide-yosunlarga reddiye”ge izah bérrip: “Hunlar ehdi tüzgende, haraqi adem kallisigha qoyup ichip qesem bérretti” digen. Emeliyettimu shundaq bolghan. “Xenname. Hunlar heqqide qisse”de: qoghushar tengriqut xen elchisi xen chaw we jang méing bilen ittivaliq ehdi tüzgende, noshüy deryasining sherqidiki taghqa chiqip aq at soyup, andin shemshiri bilen altun qirip sharapqa arilashaturghandin kéyin, uni kiok tengriqut öltürgen yawchilar xanining öltürüp bash söngiki quyup bilikidin qan chiqirip sharapqa témitip birlikte qesem qilishqan.

Hunlarning kyinishi we chach qoyushi tarixiy matériyallarda éniq xatirlen'gen. “Xueyenzhi” 11- jild “qaide-yosunlarga reddiye”de: “Hunlar uzun chach qoyup paxpaytiwalatti” diyilgen. Atalmish “uzun chach” chéchini tügiwalmighanlini, “paxpaytiwélish” chéchini quyuwétishni körsitidu. “Xenname. Türkle heqqide qisse”de: “Türkler aditi boyiche chéchini boghmay sol yénigha tashliwalatti. Bu qedimqi Hunlar bilen oxshaytti” dep xatirlen'gen. “Xenname. Li-lingning terjimhali”da, Li-ling bilen wéylu xen elchilirini kütiwalghanda, ikkilisining hunche kéyim kiyinp chéchini örüwalghanliqi xatirlen'gen. Tetqilatlarigha asalan'ghanda, shimaldiki milletlarning bolsa chéchini uzun qoyup paxpaytiwalghan. Jenubtiki milletler bolsa chéchini tügiwalatti. “Xenname” 43- jild “lu jyangning terjimhali”da, lu-jya jenubi yölerge elchi bolup barghanda, jenubiy yö xani yütöning chéchini tügiwalghan xatirlen'gen. Yen shigu buninggha izah bérrip: “chéchini tügiwalghuchilar chéchini bir tutam qilip örüwalatti. Uning shekli xuddi omurtqigha oxshaytti” digen. Li ling bilen wéylu kiygen kiyimning qandaq shekilde ikenlikini bilgili bolmisimu, lékin ularning chéchini örüwélishi Hunlarning chach qoyush shekli bolmisa kérek. Chünki Hunlarning hemmisi dégüdek chéchini qoyuwétetti. Bu yazman höjjetler (meslen, “xueyenzhi” we “junname”) dila körülüp qalmastin, Junggo penler akadémiyisi arxéologiyete tetqiqat ornining féngshi qézish etriti 1955- ~ 1957- yilliri shenshi ölkisi chang'endiki xen dewrige mensup bolghan shanglin baghchisidin (hazirqi féngshi nahiyisining késhéngjuang kenti) alahide bir qebre (140- nomurluq qebre) ni qazghanda, hemdenpe buyumlar ichidin uzunchaq shekildiki ikki mis taxta bayqighan. Bu mis taxtilargha ikki at we ikki ademning süriti chékilgen bolup, bu ikki adem bir-birsining bélini we putini tutup chélishiwatqan qiyapette turghan. Ikkilisi qangsharliq, chach bolup, pushqiqi boghmaq ishtan kiyiwalghan[21]. Arxéologlarning békitishige asalan'ghanda, bu bir Hun qebrisi bolup, ölgüchi éhtimal Hunlarning xen

sulalisige ewetilgen elchi yaki elchining hemrahi bolsa kérek. Bu qebrining qézilishi Hunlarning chach qoyushi, kéyim-kéchiki, zinnét boyumliri, chiray-qiyapiti[22] we chélishish aditini

chúshiniwélishimizgha yádem béridu. Gerche bu qebre chong chöllükning jenubiy we shimalidiki Hunlar olturaqlashqan rayonlarda bolmisimu, lékin bu bizni maddiy ispatlar bilen teminleydu.

Izahlar:

- [1] Bu yéziq belgilirini s. Dorji sorungning “shimaliy Hunlar” 5-bap “Hunlarning medenyiti”din kóring.
- [2] Méningche, Hunlarning shúbhisiz öz yéziqi bolghan. Eger Hunlarning yéziqi yoq, Hun tengriqutlirining xen padishahlirigha yazghan xetlirini Xenzular Xenzuche yéziqta yézip bergen diyilgen bolsa, u halda Hunlarning bashqa ellerge yazghan xetliridimu shu ellerdikiler ózlrining yéziqida yézip bergen bolidu. Méngche, Hunlarning hemmisila ellerdin pütükchi yighiwélishi mumkin emes. Yene kélip Hunlarning öz ichide yat yéziqni ishlitishmu mumkin emes. Shunga, Hunlarning yéziqi yoq, digen qarashqa qoshulghili bolmaydu (terjimandin).
- [3] Jushining “chu nezmilirining kéyiki bayani” we go mawchingning “muzika mehkimisi shéirliri”ge qarang. “Chöriining on sekkiz udari”ni sey wénjining özi yazghan-yazmighanliqi toghrisida hazirghiche ilim sahedise munazire mewjut. U turghan jenubiy Hunlarning sol qol bilik xanining ordising qeyerde ikenlikimu téxi muqimlashturulmidí. Lékin, “kéchiliri anglinar longshüyning shox shawquni, kúndüzliri kórner seddichining yolliri” (6-udar), “keng bayawan dalida qed kótürgen k turlar” (7-udar) digen misralardin qarighanda, u éhtimal hazirqi ichki Mongghulning gheribidiki kona seddichin sépilining jenubida bolushi mumkin. Bu etirap del jenubiy Hunlar sherqiy xen sulalisining deslepki mezzilide qoruldin kirgende makanlashqan rayon idi.
- [4] “Kéyinki xename” 84- jild “ippetlik ayallarning terjimhali”.
- [5] Jinname” 69- jild “lyu xuyning terjimhali”ning qoshumchisi we 62- jild “lyu künning terjimhali”.
- [6] Bu Hun medeniyet yadikarliqlirini ayrim-ayrim halda p. K. Kozlowning “tashqi Mongghuliyeni tekshürüş doklati” we S. Dorji sorungning “shimaliy Hunlar” 1- bap shimaliy Hunlarning qebriliri”din dep kóring.
- [7] “Medeniyet yadikarliqliri” jhörniling 1959- yilliq 6-sanidiki li myenyüning “ichki Mongghulning xélin'gir nahiyisidin tépilghan mis qorallar” digen maqalisige we medeniyet yadikarliqliri neshryati 1964- yili neshr qilghan “ichki Mongghuldin tépilghan medeniyet yadikarliqliridin tallanma”, “omumiy bayan” 5-bet, 47-, 48-resimge qarang.
- [8] “Medeniyet yadikarliqliri” jhörniling 1965- yilliq 2-sanidiki gey shenlinning “ichi Mongghul aptonom rayuni jungghar xoshuni suji jilghisidin qéziwélin'ghan bir Türküm mis qorallar” digen maqalige qarang.
- [9] “Medeniyet yadikarliqliri paydilinish matériyalliri”ning 1957- yilliq 4-sanidiki li myenyüning “ichki Mongghulning gherbiy qisimidiki Hun we xen dewri medeniyet yadikarliqliri” digen maqalisige qarang.
- [10] “Xename. Hunlar heqqide qisse”.
- [11] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”diki jin shuning bayanigha qarang.
- [12] X. Perle: “Hunlarning üç shehirining xarabisi”, ulanbatur penler komitéti 1957- yili neshir qilghan.
- [13] “Xename” 28- jild “jughrapiye tezkirisi”.
- [14] Daxanliq qamanlarning epsun oqush arqiliq kishlerni qaymuqturushidur. Tarixiy eserlerde xatirlinishiche, xen wudi palgha ishinidighan bolup, köpligen qamanlarni paytextke ekelgen. Ayal qamanlar ordigha kirip ordidikilerge bala-qazadin saqlinishni ögitip, her bir hujrigha yaghach heykellerni kömüp nezir-chiragh qilghan. Kéyin u bara-bara yamanliq tilep suyqest qilishning wastisige aylinip qalghan. Wudi aghirip qalghanda, jying chung késelning menbsi daxanliqta digechke, wudi jyang chungshi bash bolup ordidiki yaghach heykellerni qézip éliwétishke we shundaq qilghanlarni zindan'gha tashlashqa buyrighan. Jyang chung li shahzade bilen adawiti bolghachqa, shahzadining qesiride yaghach heykel bek köpken dep böhtan chaplighan. Shahzade qorqup jyang chungni öltürüp, qoshun tartip isyan kötergen bolsimu, meghlup bolup özini öltürwalghan. Kéyin tyen chyenchyu shahzadining naheq ölgenlikini melum qilghandin kéyin, wudi jyang chungning jemetini sürgün qilghan. Bu tarixta “daxanlarning türmige tashlinishi” dep atalghan. Bu wudi dewridiki hökümran siniplarning ichki qisimidiki bir qétimlik küresh idi.
- [15] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”.
- [16] “Xename. Hunlar heqqide qisse”.
- [17] “Tarixiy xatiriler” 123- jild “perghane tezkirisi”.
- [18] “Xename” 70- jild “jin tangning tezkirisi”.
- [19] “Tarixiy xatiriler. Hunlar heqqide qisse”.
- [20] “Xename. Hunlar heqqide qisse”.
- [21] “Arxéologiyé” jhörniling 1959- yilliq 10-sanidiki “1955 ~ 1957- yillardiki shenshi chang'en féngshi kentidiki qézish doklati” we 1963- yili medeniyet yadikarliqliri neshiryati neshir qilghan, arxéologiyé

tetqiqat ori tüzgen “li shüy deryasining gherbidiki qézish doklati”ning 138-140-betliri.

[22] Chet'ellerdiki burjh'ua alimliri Hunlarni nahayti bet-beshre teswirli gen bolsimu, emeliyette uning qilche asasi yoq. Bu peqet tarixiki az sanliq milletlerge qilin'ghan haqarettur. Hunlarning chirayi zadi qandaq? Nöwette yazma matériyallar we arxéologiyilik qézilmilar arqiliq buninggha konkirit jawap bergili bolmaydu. “Xenname” 68-jila “jin mitining terjimhali”da: ““jin mitining boyi igiz bolup, sekkiz chi ikki su kéletti. Chirayi sürlük idi” diyilgen. Bu Junggo yazma matéryalliridiki Hunlarning chiray-turqi süretlen'gen birdin-bir xatiridur. Buningdin bashqa, alimlar burun dawamliq “jinname” 107- jild “shi jilung heqqide xatire”diki “ren ming kesh ghuzlirini qirghin qilghanda esil-pes, er-ayal, qeri-yash bolup 200 ming aililiktin artuq ademni qiriwetken. Shu chaghda qangsharliq, saqalliq kelgenledrin xata öltürülgenlarning sani umumiy öltürülgenlarning sanining yérimidin köprekni igelligen” digen bayan we yene shu “xatire”diki “shi shüenning oghullirining chirayqi Hunlarga bek oxshaytti ora köz idi” digen bayan'gha asasinip, buni Hunlarning chiray-turqining ipadisi qilishqan. Halbuki, tarixiy eserlerde keshlarning ejdadi Hunlarning bashqa uruqidin. Ular shangdang, wushyangda olturaqliship kesh ghuzliri diyilgen (“wéyname” 95- jild “shi léning terjimhali”) dep xatirlen'gen bolsimu, ularning Hunlar bilen bir iriqtin emesliki (kesh ghuzliri gherbiy yurt irqigha mensup idi) Junggo, chet el alimliri teripidin birdek étirap qilin'ghan. Keshlarning chiray-turqi melum jehettin Hunlarga oxshismu, lékin bu ikki milletni arilashturwétishke bolmaydu.

O=O

Qoshumche

Hunlarning Yawropadiki Paaliyetliri

Hunlarning Yawropadiki paaliyiti heqqide dölitimizdiki alimlarning tetqiqati bir qeder az bolsimu, chet'ellerde bu heqtiki mexsus eserler xéli köp. Men bu mezmunni amérkiliq tarixshunas mék gowérinning “ottura asiyadiki qedimqi döletler tarixi” digen esiri we awstiriyilik alim ottomaénchin xélfénning “Hunlar dunyasi” digen esiri hem bashqa munasiwetlik tarixiy matériyallargha esaslinip yézip chiqip, kitabimning qoshumchisi süpitide oqurmenlarning paydilinishigha sundum.

1. Hunlarning Yawropagha bésip kirishining 1-Basquchi (miladiye 374 ~ 400- yillar) We milletlarning chong köchüshini Peyda qilishi

Miladiye 91- yilidin bashlap gherbke köchüshke bashlighan Hunlar 374- yili hazirqi don deryasining sherqige jaylashqan alanlarni meghlup qilghandin kéyin don deryasi sahilid peyda bolup, Yawropadiki milletlarning chong köchüshini ilgiri sürüshte esasliq rol oynashqa bashlidi we shuning bilen bille Yawropagha tajawuz qilip kirishning muqeddimisini bashlidi. Alan döliti yoqitilghandin kéyin, gerche nurghunlighan alanlar Hunlarga boysunup, ularning gherbke qilghan yürüshige qatnashqan bolsimu, lékin bir qisimi jenubqa qéchip kawkaz téghigha kétép, yene bir qismi gherbke qéchip sherqiy gotlarning mudapie sépini bösüp ötüp, sherqiy gotlarning téritoriyasige kiriwalidi. Sherqiy gotlarning chégirisi don deryasining gherbi bilen dénistir deryasining ariliqida idi. Aridin uzun ötmeyla, Hunlarmu dawamlıq türde gherbke yürüsh qilip, don deryasidin ötüp, miladiye 374- yili sherqiy gotlarning zimnigha hujum qilip kirdi. éytishlarga qarighanda, eyni chaghdiki Hunlarning yobashchisi balamir iken.

Hunlarning tajawuz qilip kirgenlik xewiri “gotlarning bashqa qebililirining arisigha yétip barghandin kéyin, ular hichqachan anglap baqmighan, qeyerdin kelgenlikinimu bilgili bolmaydighan bir qowmning taghdiki boran-chapqunde kéliwatqanliqini, ulargha yoluqqanliki nersining bulang-talangha we buzghunchiliqqa uchrighanliqini angliship, intayin qorqup ketken[1]. Sherqiy gotlarning yashinip qalghan padishahi hérmanrikning Hunlarning hujumini tosushqa küchi yetmigechke, qoshuni birinchi qétim meghlup bolghandila özini öltürwalidi. Uning ornigha chiqqan wiximir bu

weziyetni ongshimaqchi bolup Hunlar bilen bir nechche ay japaliq urush qilghan bolsimu, lékin axirida yenila meghlup bolup halaket teqdiridin qutulalmidi. Hérmanrikning oghli hunimund qowmini bashlap Hunlarga teslim boldi. Qalghan sherqiy gotlar alatus we safrakis qatarliq ikki kishining bashlamchiliqida gherbtiki gherbiy gotlar sherqiy (dénisté deryasining gherbige) ketti. Gherbiy gotlar sherqiy gotlarning meghlup bolushi we ularning qélip qalghanlirining öz téritoriyasige qéchip kélshidin Hunlarning tajawuzining tehditini hés qilghachqa, padishah atanarik derhal sherqiy septiki mudapieni kücheytip, dénisté deryasining boytirigha qorgharlarni sélip, Hunlarning deryadin ötüshini tosimaqchi boldi. Lékin, Hunlar u gherbiy gotlarning mudapie sépidin yiraq bolghan dénisté deryasining yuqiri éqinidin yushurunche ötüp, gherbiy gotlarning arqisidin tuyuqsiz hujum qilmaqchi boldi.

Netijide, gherbiy gotlar qoshuni qattiq zerbige uchrup éghir chiqim tartip, jenuptiki donay deryasining shimalidiki délanirwaniye ormanliqigha (hazirqi ruminiye chégrisi ichide) qéchip kétishke mejbur boldi. Hunlar köp gheniyetlerge érishkechke, bir mehel qoghligandin kéyin qoghlashni toxtatti. Gherbiy gotlar intayin qorqup ketkechke, ularning bir qisimliri, jümlidin texminen 200 mingdek ahale aqsaqal firtgérning bashlamchiliqida rim impériyasidin özlirining donay deryasidin ötüp rim impériyaside panahlinishqa ruxset qilishni telep qildi. Bu chaghdá rim impériyasi téxi sherq-gherbtin ibaret ikkisige bölünmigen idi. Rim impérotori walnés orda kéngishining muzakirisi arqiliq, axirida gherbiy gotlarning chégridin kirishige ruxset qildi. Rim impériyasi tewesige kirgen bu gherbiy gotlar kéyin impériyining yerlik emeldarlirining intayin éghir zulimi we iqtisadiy ékipilatatsiyasige chidimay zor kölemlik malimanchiliq peyda qildi[2]. Ular balqan yérim arilining shimalida barghanla yéride ot qoyup bulangchiliq qildi. Uzun ötmey burun Hunlar teripidin meghlup qilinip alatus we safrakis ikkiyenning bashlamchiliqida gherbiy gotlar rayonigha qéchip kelgen qalduq sherqiy gotlarmu donay deryasidin ötüp, balqan yérim arilida peyda bolup, séris we makidun qatarliq jaylarni bulang-talang qildi. Aridin uzun ötmey Hunlar we alanlarning aldin yürer qoshunlirimu bu yerdiki malimanchiliqqa qatnashti. Lékin ularning sani anche köp emes idi. Chünki, Hunlarning asasiy küchi bu chaghdá téxi donay deryasining shimalidiki eslide gotlarga tewe bolghan ziminda turawatatti.

Gotlarning isyanini bésiqturush üçün, rim

impératori wélnés sherq we gherbtiki ser xil qisimlarga shexsen özi bashchiliq qilip, miladiye 378- yili gotlar bilen jeng qildi. Netijide rim qoshunliri qattiq meglup bolup, üchtin ikki qisim esker öldi. Wlénésmu öltürüldi. Bu urush rim impériyisining asasinı tewritip qoydi. Walnés ölgendın kényın, gotlar Hunlarning tehditini téximu bek hés qilghachqa, rim impériyisi téritoriyiside turiwerdi. Rim impériyisining ularni qoghlap chiqirishqa madari yetmidi. Axirida miladiye 382- yili etrapida ikki terep sülhi tüzüshti. Sülhining mezmunigha asasen, sherqiy gotlar we ular bilen bille balqan'gha kirgen alanlar we Hunlar pannoniye (hazirqi wén'griye teweside) we üstünki mosiya töwenki mosiyada olturaqlishidighan boldi. Shuningdin kényın, gherbiy gotlar daim dégüdek isyan kötürüp turdi. Miladiye 395- yili rim impériyisi resmi halda sherq we gherbtin ibaret ikkige parchilandi. 398- yili sherqiy rim impériyisi gherbiy gotlarning parakendichilikini yoqitalmaydighanliqigha közi yétip, ulargha qaratqan siyasitini özgertip, ularning rehbiri alarikni özige tartip, andin ularni impériyige boysundurdi.

Miladiye 375- ~ 400- yillar ariliqida, Hunlar alanlar we gotlarnı gherbke köchüşke mejbur qilghan bolsimu, lékin asasiq qisimi yenila jenubiy rosiye yaylaqlirida, yeni alanlar we sherqiy gotlarning eslidiki zéminida turuwatatti. Ularning az bir qisimi jenupqa yurush qilip kawkaz téghidin ötüp, erminiye, méspotamiye we süriye qatarliq jaylarga hujum qilghan bolsimu, lékin hujunlirining hemmisila chékindürüldi. Miladiye 396- yili yene az bir qisim Hunlar tigris deryasi boyidiki kétisfon (pérsiyediki sasanlar xanliqining paytexti) shehirige hujum qilghan bolsimu, lékin qayturma zerbige uchrıp ghelbe qazinalmidi. Shunga, taki miladiye 400- yiligha qeder Hunlarning asasiq qisimi yenila karpát téghining sheriqide turiwerdi. Lékin miladiye 400- yilining küz peslidin bashlap Hunlar tunji qétim rimliqlar bilen biwaste uchrishishqa bashlidi. Yene shu chaghda sherqiy rim impériyisining ganiya isimlik bir serkerdisi asiqliq qilip meglup bolghandin kényın, donay deryasining töwenki éqinidin yushurunche ötüp, hazirqi rominiyege qéchip ketmekchi boldi. Halbuki, eyni waqıtta bu rayonni yildiz bashchiliqidiki Hunlar igilep turiwatqan idi. Yildiz rim impériyisige bolghan dostluqni bildürüş üçün, ganyani tutup öltürüp, kallisini konstantinopolidiki sherqiy rim impérorigha ewetip berdi[3]. Texminen mushu waqıtın bashlap Hunlarning gherbke yürüşining ikkinchi basquchi bashlandi.

2. Hunlarning pannoniyediki hökümranliqining Tiklinishi (Hunlarning Yawropagha bésip Kirishining 2-basquchi, miladiye 400- ~ 415- yillar)

Mushu chaghlarda, zéis deryasining sherqiy, yeni hazirqi wén'griyening sherqide turiwatqan yéngi bir Türküm yildizning bashchiliqidiki Hunlarning qoghlap zerbe bérishi bilen yolbashchisi radagaisning bashchiliqida gherbke-donay deryasining otura éqinigha qachtı we uzun ötmey donay deryasidin ötüp, rim impériyisining pannoniye ölkisige kirdi. Hunlar tap basturup qoghlap kelgechke, miladiye 404- yili ular alıp taghliridin ötüp, italiyige kirishke mejbur boldi. Emma, 405- yili faysulida gherbiy rim impériyisi qoshunlirining tosıp zerbe bérishige uchrıp pütünley digüdek yoqıtildi. Gotlarning bu qétimqi meglubiyiti yildiz bashchiliqidiki Hunlarning ularning arqisidin tap basturup italiyige qoghlap kirgenlikidinla bolmastin, belki rim impériyisi qoshuni bilen hemkarliship, ulargha qisip zerbe bergenlikidin idi.

Radagais bashchiliqidiki gotlarning Hunlarning qoghlap zerbe bérishi bilen pannoniyege kirishi, uzundin béri bu yerde olturaqliship kéliwatqan wandallar, burun wégiriyening sherqiy shimalidin köchüp kelgen suéwlar we ilgiri Hunlarning qoghlashi bilen rosiyening sherqiy jenubidin kelgen alanlarnı oxshashla zor tehditke uchratti. Shuning bilen ular amalsizliqtin miladiye 401- yilidn bashlap gherbke köchüşke bashlidi. Ular deslepte rayitiye we norikumdin ibaret ikki ölkige köchüp kelgen bolsimu, kényın dawamliq bésimgha uchrighachqa, yene dawamliq gherbke köchüp, miladiye 406- yili réyin deryasidin ötüp galliyige kirdi. Buning bilen ular bilen firanklar otturisida zor urush yüz berdi. Ular gerche éghir chiqim tartqan bolsimu, lékin yenila firanklarning tosalghusini bosüp ötüp, galliyining köp qisim jaylirini igelliwaldi. Kényın, rim impériyisining herbiy küchi kücheygechke, bu üç xelq köchüş yönilishini jenupqa burap, miladiye 409- yili périnéos taghliridin ötüp ispaniye yérim ariligha kirdi we her qaysisi ayrim yerlerni igilep, ayrim-ayrim halda üç padishahliq, yeni suéwlar yérim aralning gherbiy shmalida suéw padishahliqini, wandallar yérim aralning bashqa jaylirigha wandal padishahliqini qurdi. Wandal padishahliqi kényınche öz tesir dairisini shimaliy afirqighiche kéngeytti.

Wandanlar, suéwlar we alanlar galliye teweside bulang-talang qilip, ispayege hujum qilishqa teyyarliniwatqan chaghda, gherbiy rim impériyisining merkiziy rayoni bolghan italiye alarik bashchiliqidiki töwenki moséyada turiwatqan gherbiy gotlarning hujumigha uchridi. Chünki, dawamliq türde gherbek qarap ilgirlewaqan Hunlar ulargha éghir bésim élip kelgen idi. Alarik ilgiri-kényın bolup üç qétim rim shehirini muhasirige aldi. 1- qétim (miladiye 408- yili) we 2- qétim (409- yili) da zor miqdardiki tölemge érishiwaldi. 3- qétimda (410- yili) rim shehirige bésip kirip qattiq bulang-talang qildi. Rimning

shöhriti shuningdin boshlab yoqilishqa boshlidi. Shuningdin keyin alarik dawamliq jenupqa yürüş qilip, italiyining jenubidiki yerlerni éghir xaniweyranchiliqqa uchratti. Miladiye 412- yil shu qowmigha bashchiliq qilip, galliyining jenubidiki keng ziminni igilidi. Gherby rim impériyisining ulargha küchi yetmigecek, amalsiz ular bilen muresselishp, impérotor honurios singlisini uninga yatliq qilishqa mejbur boldi. Shuningdin keyin, alarik we uning warisliri özliri igiligen rayonlarda emeliy hoquqni igilep, namda rim impériyisning walisi bolup, rim impériyisige qaram boldi. Uzun ötmey gherbiy gotlar périn'ios téghidin ötüp wandallarni meghlup qilip, wandallarning qolidin ispaniye yérim arilining köp qisimini tartiwaladi. Shuning bilen ular qurghan gherbiy got padishahliqining zémimi keyinki nechche esir ichide hazirqi firansiyening sherqiy jenubi we sapaniye yérim arilining sherqiy shimalini öz ichge alidu.

Gherbiy gotlar rim impériyisining qolidin galliyining jenubidiki keng zéminni tartiwalghan chaghda, burgundilar we firankilarmu asta-asta yökilishke boshlap, réyin deryasidin ötüp, galliyining shimalidiki her qaysi jaylarni igelleshke boshlidi. Miladiye 413 ~ 443- yillar ariliqida, burgundilar axir hélihemmu burgundi dep atilip kéliwatqan rayonni igilidi. Ular yökilishtin burun Hunlar bilen bir nechche qétimliq dehshtlik jenglarni qilghan bolup, ularning yökilishi roshenki Hunlarning bésimigha uchrighanliqidin bolghanidi. Firankilarning yökilishi toghrisida gherb alimliri ularning ehwalimu yuqirqigha oxshap kétishi mumkin, dep perez qilidu. Hunlarning 2-qétimliq gherbke yürüş qilishi heqqide mék gowérinning mundaq bir abzas muhim bayani bar:

“Hunlarning Yawropagha bésip kirishining 2-basquchi 400- yillar etrapida bashlinip, 415- yili etrapida axirlashti. Shuningdin boshlap, Yawropaning tarixida zor özgirish yüz berdi. Hunlarning 1-qétimliq tajawuzining netijiside, nurgunlighan gérman nesillik xelqler rosiyening jenubidin qoghlap chiqirilip, toplashqan halda balqan'gha kirip, sherqiy rimgha nisbeten bek uchrighanidi. Emdilikte Hunlarning Yawropagha qilghan 2- qétimliq tajawuzi nurgunlighan yawayi qowmlarni gherbiy rim impériyisining qéchip kirishige mejbur qildi. Netijide italiye töt yil gherbiy gotlarning dehsht qilishigha uchriddi. Yene afriqa, ispanye we galliyinimu bashqa yawayi qowmlar igelliwaladi. Bu yawayi qowmlarning rim impériyisige kirishini pütünley digüdek Hunlarning bésimi keltürüp chiqarghan idi. Biz Hunlar bilen rim impériyisi ottursida biwaste munasiwet bolghanliqini nahayti az hés qilimiz. Biz shuninggha biwaste kontrol qilish mezgilide birinchi qétim pannoniye biwaste kontrol qilish hoquqigha érishilwalghan. Pannoniye esli yawayi

qowmlar (alataus we safrakis bashchiliqidiki sherqiy gotlar) igiligen idi. Hunlarning bu yerni igilishi bu yerdiki yawayi qowmlerge nisbeten hökümranning rimliqlardin Hunlarga almishishla boldi. Hunlar pannoniye igiligende, barliq sherqiy got xelqi yéngiwastin ittapaqlashqan bolsimu, emma yenila Hunlarning kontirolliqida boldi. Bu mezgilde Hunlar pannoniye igilep qalmastin yene gherbiy rimgha biwaste hujum qilmisimu, donay deryasining jenubida anche-munche bulang-talang qilip turidu. Lékin bularning hemmisi sherqiy rim impériyisini nishan qilghan bolup, xaraktérimu anche éghir emes. Bir qétim (miladidin burunqi 408- yili) Hunlar (u chaghdiki yobashchisi yildiz idi) mushu bulang-talang zerbigeuchrap... Yildiz ölgili tas qalghan idi. Shuningdin boshlap yildiz we uninggha munasiwetlik ishlar bizge namelum. Belkim u uzun ötmeyla ölgen bolushi mumkin. Yildizning ölüshi bilen Hunlarning 2-qétimliq yürüshi axirlashti[4].

3. Attila Hun padishahliqining qurulushi we Gumran bolushi (Hunlarning Yawropagha bésip Kirishining 3-basquchi, texminen Miladiye 422- ~ 468- yillar)

Hunlarning yildiz ölgendin keyinki bir qanche yilliq tarixi gherb alimlirigha namelum. Chünki, u chaghdiki Yawropa birer wesiqa bilen tarixni delliligili bolmaydighan mezgilde turiwatatti. Taki Hunlarning yene bir yobashchisi attila qurghan “attila padishahliqi” bash kötürgendin keyinla, Hunlarning Yawropagha bésip kirishi tarixida yéngi bir bet échildi.

Bu yéngi Hun padishahliqining eng deslepki ikki hökümdarining biri oktar, yene biri uning inisi ruga idi. Oktarning ish-izliri heqqidiki xatiriler nahayti az. Roga textke olturghan deslepki mezgilge ait xatirlarmu yoqning ornida. Tarixnamilerde xatirlinishiche, miladiye 422- ~ 426- yillargha kelgende, Hunlar sherqiy rim impériyisige tajawuz qilghan hem séris bilen makidonna bulang-talang qilghan. Uzun ötmey sherqiy rim impérotori tiadors II Hunlarni donay deryasining shimaligha qoghliwetken bolsimu, lékin her yili rugagha 350 qadaq altun tapshurush bedilige andin uning impériye zémimigha tajawuz qilmasliq kapalitige érishken.

Miladiye 432- yilidin burun, sherqiy rim impériyisi bilen tutiship turidighan donay deryasining shimalida nurgunlighan ushshaq qebililer yashaydighan bolup, ular esli sherqiy rim impériyisidin bille söhbet ötküzetti we her xil kélishimlerni imzalaytti. Lékin 432- yiligha kelgende, ruga sherqiy rimdin impériye tewesige qéchip bériwalghan Hun qachqunlirini ötküzüp bérishni telep qilghan waqitta, donay deryasining shimalida yashaydighan barliq ushshaq qebililarning Hunlarga qaram ikenligini jakarlap,

impériyening burun bu ushshaq qebililer bilan tüzgen barliq kélishimlarni peqet Hunlar bilanla tüzushni we Hunlar bilanla söhbetlishishni telep qildi. Buningdin ruga dewridiki Hun padishahliqining bu mezigilde donay deryasining shimaliy qismida özining mutleq hökümranliqini ornitip bolghanliqini körüwélishe bolidu[5].

Tiodorus ruganing telipige urush arqiliq taqabil turushqa jür'et qilalmay, Hun padishahliqigha elchi ewetip tinich söhbet ötküzmechi boldi. Halbuki, rim elchisi Hunlarning téritoriyasige kelgen chaghda ruga alemdin ötken bolup, ornigha uning ikki jiyeni biléda we attilar chiqqan idi. Bu ikki Hun padishahining rim elchiliri bilan körüşken orni Hun padishahliqining paytexti bolmastin, belki hazirqi yuguslawiye tewesidiki margus digen sheher idi. éytishlarga qarighanda, Hunlarning bu ikki padishahi mulazimlirining hemrahliqida at üstide turup rim elchisi bilan söhbetleshken (Rim elchisimu ulargha oxshash at üstide turup söhbetlishishke mejbur bolghan). Söhbet netijiside rim elchisi Hun qachqunlirini ötküzüp bérish we ushshaq qebililer bilan kélisim tüzush mesiliside yol qoyupla qalmastin. YeneHunlarda ikki padishah bolghachqa attilarning telipige maqul bolup, her yili Hunlarga töleydighan olpanni ikki hessileshke, yeni 350 qadaq altunni 700 qadaq altun'gha köpeytishke mejbur bolghan. Rim tarixi eserliride shuningdin kéyin nechche yil ichidiki Hunlarning paaliyitige ait xatiriler nahayiti az uchiraydu. Bu éhtimal shu chaghda Hunlar shimaliy yawrupa we sherqiy Yawropadiki her qaysi qowmilerni boysundurush bilen aldirash bolghanliqidin bolsa kérek.

Bélida we attilar hökümranliq qiliwatqan chaghdeki Hun padishahliqining zéminining qanchilik ikenlikini, hökümranliqi hoquqining qandaqliqi toghrisida matiriyallar kem bolghanliqi üçhün gherb alimlirimu buninggha éniq jawab bérelmeydu. Lékin, eyni chaghdeki Hun padishahliqining hökümranliqi merkizining donay deryasining ottura éqinida ikenlikini, 19- esrdiki awistiriye-wén'giriye impériyasining zimini bilen teng kélidighanliqini muqumlashturushqa bolidu. Bu hökümranliq dairisi ichide Hunlar hökümran orunda tursimu, lékin ularning nopusi intayin az idi, yene donay deryasining gherbidiki pannonyede turushluq sherqiy gotlar we donay deryasining sherqide turushluq jibutlarmu Hun padishahliqigha béqinatti. Buningdin bashqa, Hun padishahliqi hazirqi gérmaye teweside turushluq nurghunlighan qebililergimu hökümranliqi qilghan bolup, hökümranliqi dairisini shimaliy déngiz we baltiq déngizighiche yetküzgen idi, shunga bezi gherb alimliri an'gilolar we saksonlarning Yawropa chong quruqliqidin ayrilip déngizdin ötüp biritaniye taqim arallirigha kétishinimu Hunlarning hökümranliqi we bésimni bilen biwaste munasiwetlik dep qaraydu. Uningdin kéyin rosiyening jenubidiki

keng yaylaqlarda turuwatqan Hunlar (ularning sani wén'giriyeide turuwatqan Hunlarin köp idi) miladiye 435- ~ 447- yillarning aldi-keynide attilarning hökümranliqini qobul qilishqa mejbur boldi, éhtimal rosiye yaylaqlirining shimaldiki ormanliqlarda yashawatqan silawiyalar we finlarmu mushu chaghda Hunlar terpidin boysundurulghan bolushi, silawiyalar mushu chaghda “Hunlarning quli” süpitide tunji qétim Yawropaning gherbige kelgen bolishi mumkin[6]. Miladiye 445- yili bélida ölgndin kéyin, attilar Hun padishahliqining biridibir hökümrani bolup qaldi. Padishah ordisi donay deryasining sherqidiki chong tüzlenge (hazirqi wén'giriye teweside) qurulup, hökümranliq dairisi gherbte riyin deryasining sherqdin sherqte ottura asiyaghiche sozolidu. Buning bilen sherqi we gherbi rim impériyliri intayin chong tehdidke duch keldi. Miladiye 447- yili attilar qoshun bashlap sherqiy rim impériyasining paytexti konstantinopolghiche basturup kelgechke, sherqi rim émpiratori tiodorus II sülhi telep qilishqa mejbur bolup, kéyinki yili haqaretlik ittpaqliq ehdi tüzdi, ehdi impériye her yili attilargha 2100 qadaq altun olpan tapshurushi, yene 6000qadaq altun bilen koa qerizlirini tölishi belgilendi. Sülhidin kéyin, rim impériyasi maksimin bashchiliqidiki elchiler ömikini attilar turuwatqan pannonyén'gha ewetip bu olpanlarni tapshurup berdi, elchiler ömiki ichidiki périskus tarixchi bolghachqa, elchiliktin qaytip kelgendin kéyin “seper xatirisi” digen eserni yézip chiqti[7]. Bu eyni dewirdiki atilar ordining ehwalini tetqiq qilshta nahayiti ésil esirning “parchilirini”din élinighan neqilidur:

“Attilaning paytexti bir qel'e yaki kentkila oxshash bolup, sheherge oxshimaydiken. Tashtin qopurulghan imarettin birsilar bolup, u rim uslubidiki muncha iken. Xelqing köpinchisi kepelerde yaki chédirlarda turidiken. Attilar weuning اساسliq ademliri ailisidikiliri hem mulahimliri bilen bir sarayda turidighan bolup, bu saray qel'ening otturisida iken. Bulap kelgen mallar nahayti köp bolsimu, attilar yenila köchmenlerche addiy-sadda turmush usulini saqlap qalghan bolup, tamaqni yaghach tawaq we chöchekte yeydighan, bolka digende nersilerni ezelidin yémeydiken. Ishni nahayti estayidil béjiridiken. Sarayning ishiki her qanche uchuq bolup, her daim at toquqluq halette turidiken. Ziyapette sharab heddidin ziyade köp ichilidiken”. Périskus yene qesidichilerning attilagha medhiye oqughanliqini teswirlep mundaq yazghan: “bir qesidichi özi yazghan qesidini oqup attilaning baturliqi we we ghelbilirini mediylidi. U qeside oquwartqan chaghda ordining ichi timtasliqqa chömüp, méhmanlarning hemmisi qesidige meptun bolup qélishti. Ötken chaghdeki shanliq ghelbining tilgha élinishidin yürek tari chékildi. Yasawullarning közlriride ghelibige intilish ekis etse, qérilar emdi jenggahta qélich oynitip at

chapturalmaydiganligini oylap közligre yash élishi. Arqidin herbi meshiq we herbiy exlaq toghrisida nutuq sözlendi. Kéyin, qiziqchilik bashlinip kishlarning jiddiy keypiyati peseytildi. Qiziqchilik asasen mollilar we saklar bolup, ghelite kéyimlarni kéyiship, latin tili, got tili we Hun kishlarning keypiyatini yoqiri kótürdi. Pütün zalni külke sadasi qaplidi. Bu qiziqchilik aldida peqet atilar temkin turp özining éghir bésiq qiyapitini namayen qildi”[8].

Tiodorus II miladiye 450- yili ölüp uning textige marsian warisliq qildi. Marsian öz qoshunini paal islah qilip, dölet mudapiesini kücheytip, purset tépip Hunlarga qayturma zerbe bermekchi boldi.

Attila miladiye 434- yili textike chiqqandin bashlap 450- yilgha qeder gherbiy rim impériyisi bilen dostane munasiwetni saqlighan. U gerche sherqiy impériyside anche chong tesir qozghiyalmighanliqtin, miladiye 448~449- yilliri, attila bilen gherbiy rim impériysiniing munasiwiti burundin sörilip bir ish tupeylidin yrikliship ketken, shuning bilen bille attila yene impérotor waléntinayan III ning achisi honuriya bilen toylishishni otturigha qoyup, impérotordin honuriyani özige yatliq qilishni hem gherbiy rim impériyisi zéminining yérimini qiz méli süpitide özige bérishni telep qildi. Uning telipi ret qilin'ghandin kéyin, attila gherbiy rim impériyisige urush qozghash qararigha keldi.

Attila hujum qozghashta italiye zimnini eme, galliyini nishan qilp tallidi. Chünki galliye bu waqitta bir qanchilighan yérim musteqil padishahliqlar bölünüp ketken bolup, u gherbiy rim impériyisige hujum qilsam bu yawayi millet padishahliqlirining yardimige érishelmeymen dep qarighan idi. Miladiye 451- yili attila shexsen özi zor qoshun bashlap (éytishlarga qarighanda, qoshunning sani 500 mingdin köp iken) réyin deryasidin ötüp, galliyining shimaligha bésip kirdi. Deslepte nurghunlighan muhim sheherlerni ishghal qildi, métizni bulang-talang qildi, galliyidiki muhim herbiy orun orlianninmu qorshawgha aldi. Del mushu waqitta rim impériyisining serkerdisi aétios qoshun bashlap shimalgha yürüş qildi hem köpligen yawayi millet padishahliqlirining, meslen, gherbiy gotlar, burgundilar we bir qism alanlarning qollishigha érishti. Shunga, u attila bilen kataloniye tüzlenglikide, hel qilghuch urush qildi. Bu urush uzaqqa sozuldi, her ikki tereptin chiqim intaniy éghiz boldi. éytishlarga qarighanda, bir kün ichidila 150 ming adem jengde ölgen. Bu deshhetlik urushda ikki terep ottursidiki yéngish-yéngilish ayrilmighan bolsimu, atilaning urush qilghusi kelmey qoshunlirini wén'giriyege chékündürüp ketti. Miladiye 452- yili atilar gherbiy rim impériyisige yene urush qozghidi. Uning bu qétimqi urush nishani galliye bolmastin, belki italiye boldi. Attila qoshunlirini bashlap alip téghidi

ötüp, aldi bilen akuyliyani igellep, sheherdiki qorulushning hemmisini weyran qilwetti. Italiyining shimalidiki nurghunlighan yerlernimu bolang-talang qildi. Arqidin padoya, wérona we milan qatarliq sheherlernimu igellep bolang –talak qildi, andin nishanni rimge qaratti. Lékin, bu chaghda qoshunning ichide acharchilik we késel tarap ketti, yene kélip sherqiy rim impériyisining yaremchi qoshunliri yétip kélip, attilagha köp qétim qayturma zerbe berdi. Shuning bilen, attila qoshunlirini chékindurup donay deryasining sherqidiki Hun padishahliqining paytextige qaytip ketti. Kéyinki yili (453- yili) u sharabqa we ishqiwzliqqa bek bérilip kétép, yéngidin teqdim qilin'ghan bir sahibjamal bilen “toy qilghandin kéyin, éghir keyipchilikte qan qusup öldi”[9].

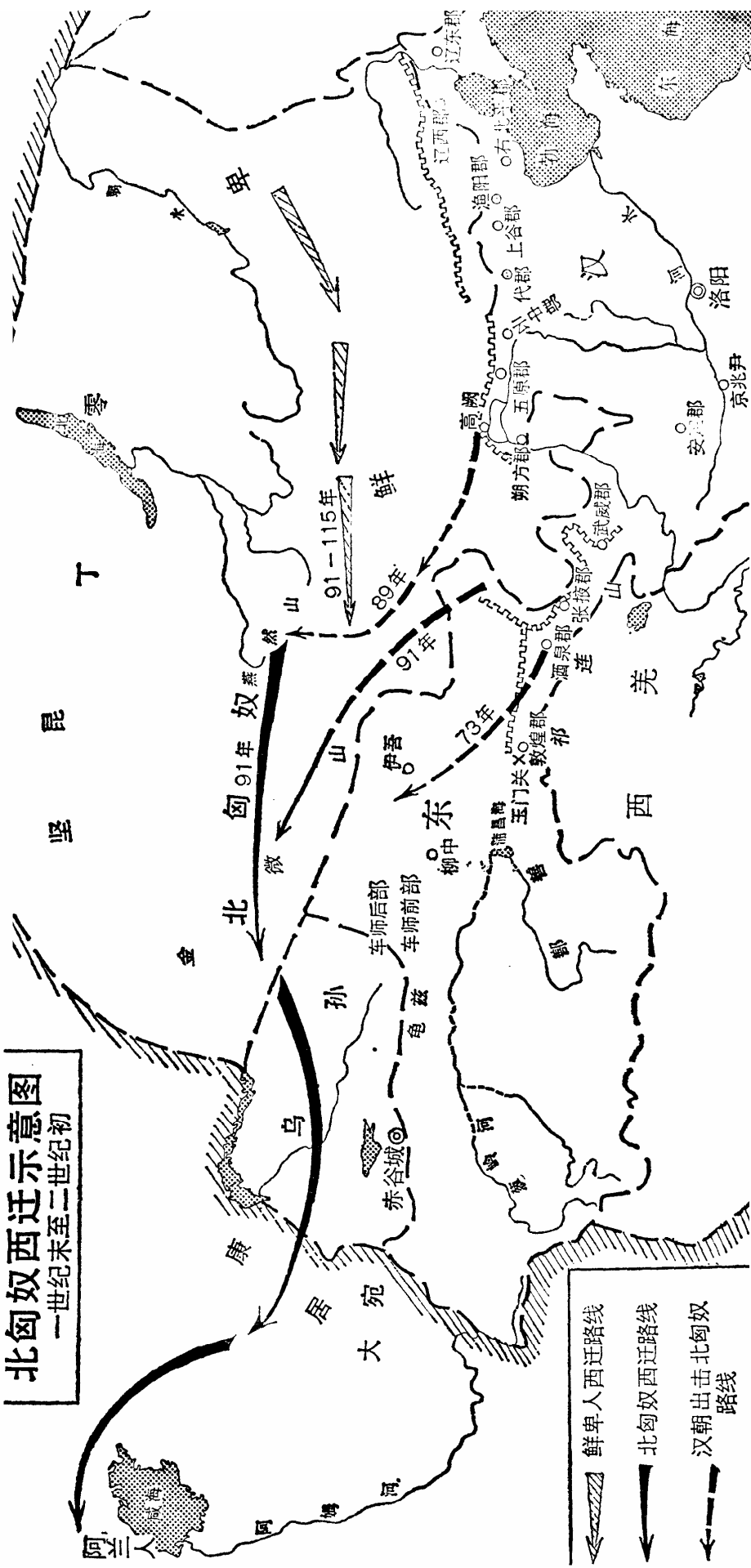
Attilaning hayat paaliytini we Hunlarning gherbke köchüshining Yawropagha körsetken tesirini yighinchaqlap mék gowérin qisqiche mundaq baha bergen:

“Attila heqiqetenmu bir ulugh shexs, lékin uning menggülük töhpiliri intayin az. Hunlarning Yawropagha hujum qilishi keltürüp chiqarghan muhim netije yaki menggülük netije, gotlar we bashqa gérman nesillik qowmlarni gherbke yürüş qilip, rim impériyisige tajawuz qilishqa mejburlash bolghan bolsimu, lékin bu ish attiladin burunla orunlinip bolghan; Her qaysi milletlarning chong köchüshidimu attilaning töhpsi anche zor emes. Uning eng ulugh töhpsi bir qudretlik Hun impériyisini berpa qilghanliqida. Lékin, bu impériyemu xuddi baldur échilip, güldek nahayti tézla yimirildi. Attila ölüp uzun ötmey, Hunlar Yawropaning gherbidin menggü qoghliwétildi[10].

Hun padishahliqining yimirilishige asasligha aliy hökümlarniing ichki nizami seweb bolghan bolup, attilaning oghllirining hemmisila ayrim musteqil padishahliq qurushni oylaytti. Padishahliqning hökümlarliqida turiwatqan gérmanlar, jumladin jibotlar we sherqiy gotlar bolsa pursettin paydilinip qarshiliq körsitip, Hunlarning kontirolliqidin qutulush oyida idi. Miladiye 454- yili ikki terep wén'giriye tewesidiki nédal deryasi boyida qattiq jeng qildi. Netijide Hunlardin nechche ming adem ölüp, attilaning chong oghli ilekmu öltürüldi. Hunlarning asasligha qisimi karpattaghilirining sherqige köchüshke mejbur bolup, 70 nechche yildin buyan jenubiy rosiye yayalaqlirida yashap kéliwatqan Hun qérindashlirining yénigha bérilip panahlandi. Hun padishahliqining merkiziy rayoni wén'giriye Hunlarning hökümlarliqigha qarshiliq körsitip ghelbe qazan'ghan gérmanlarning qoligha chüshüp kétép, jibutlar donay deryasining sherqidiki keng zimnini igilidi. Sherqiy gotlar donay deryasining sherqidiki pannoniyege igilidi. Nechche yillardin kéyin attilaning ewlatliri yene gherbke yürüş qilip, eslidiki zéminlirini qayturwalmaqchi bolghan bolsimu, jibutlarning qattiq zerbisi tüpeylidin peqet ularning zéminining

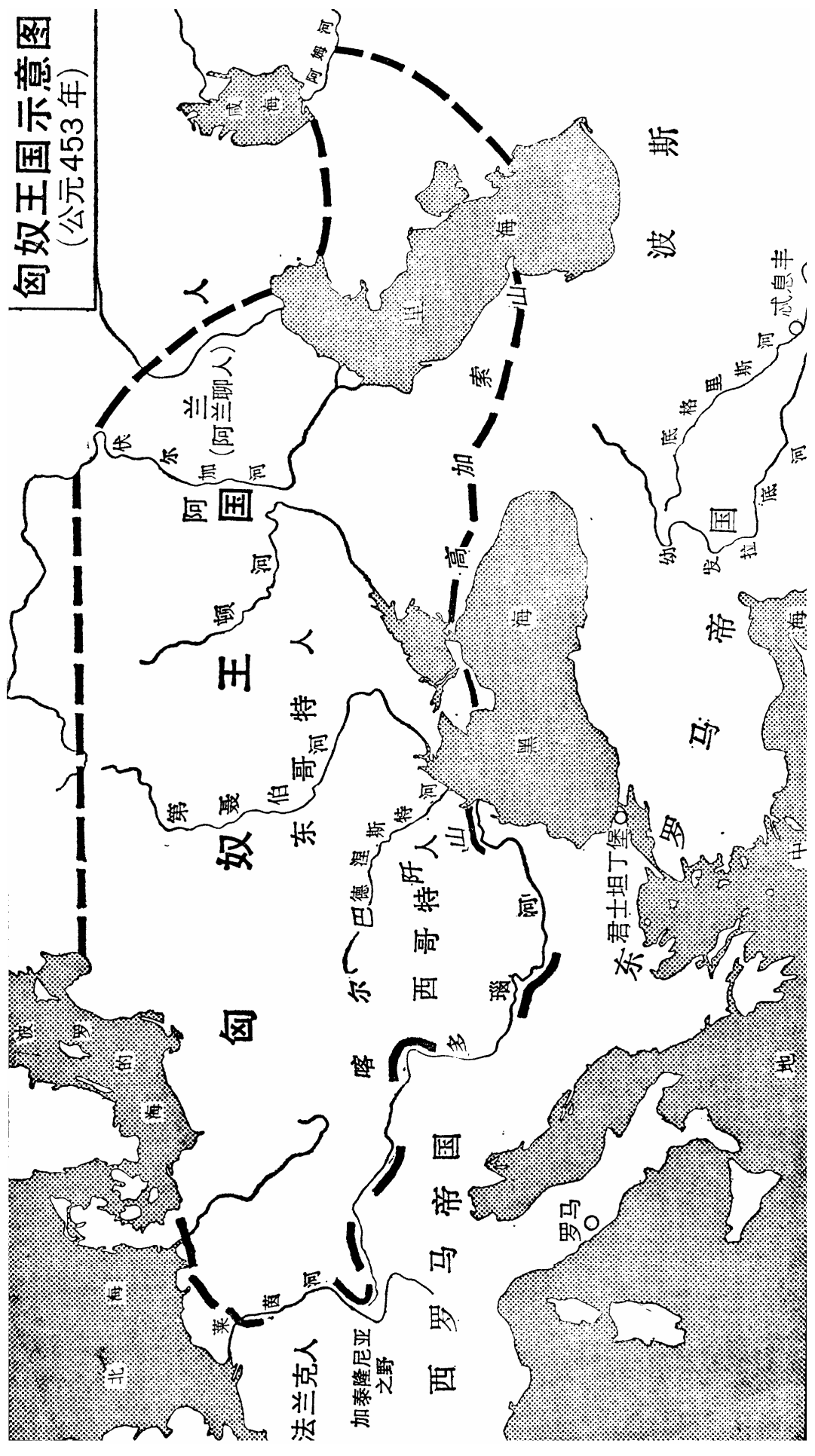
北匈奴西迁示意图

一世纪末至二世纪初

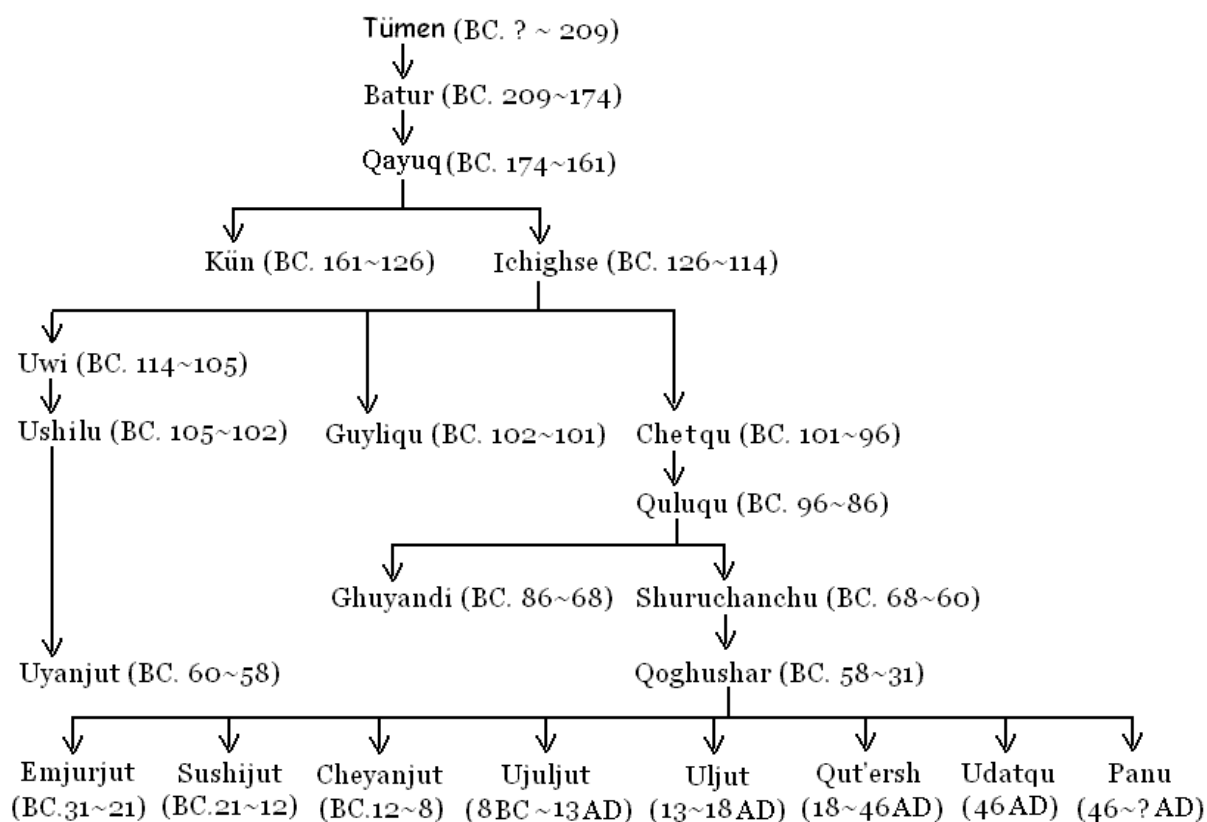
Gherpke Yürush

匈奴王国示意图
(公元453年)

Hun Impiriyesi

Hun Tengriqutliri

(Aptap retligen)

e-Kitap tayyarliguchi: I. N. Aptap
2008- yili, Bahar

Hunlarning Omumiy Tarixi

Aptori: Lin Gen
Terjime qilguchi: Tursunjan Hézim Yawuz
(Orkhun.com'din élini. Torgha yollighuchi: Ghunche)

Orkhun.com'din élini (imlasi tehrirlendi, esli kitaptin resimler qoshuldi)

e-Kitap teyyarlighuchi: I. N. Aptap
2008- yili, Bahar